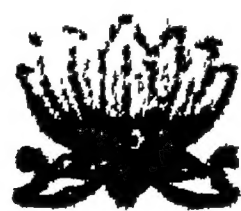

ఉత్తర రామచరిత నాటకము

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి చే

కవిభూతిగా నాటకము బడి

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి లండ్ బ్రదర్స్,

4 మల్లశేఖరగుడిసాదు, లింగిసెట్టివీధి,

మత్తాలపేట, మద్రాసు.

|| Rights Reserved.]

విజ్ఞప్తి

ఈచిన్నిపాత్రమును నేను భవభూతికృతమైన యుత్తరరామచరిః
నాటకమున కనువాదముగా రచించియుంటను మన్నిత్రులును కావ్య
వాస్తవ్యులు నైన శ్రీయుత దొడ్డా వేంకటరామరెడ్డిగారివలన వి
తర్పియబాంధవులు కావ్యనాటకాలంకారాదిసాహిత్యరసజ్ఞులు నెల్లూర
జిల్లాలోని యల్లూరుగ్రామ న్యాయాధికారులు “నివేశః శైలానాః
తడిద మితి బుద్ధిం ద్రధయతి” అని వర్ణనీయు లయిన కటుంబులలో
నన్యతములు విద్యదోగ్యభాగధేనులు

శ్రీ యుత పాణకావీచారెడ్డిగారు

ఏతత్సృకటనకు వలయు సర్వధనంబును కాకొసంగి మదీయ గ్రంథకర
ణారంభమును సఫలీకరించినారు.

నేను దీనికి తొలుత ఉపోద్ఘాతము వ్రాయ నుద్యమింపకయుం
టిని. దానిని వారిప్రేరణచేత పిమ్మట వ్రాసితిని. అత్యంతకృతజ్ఞుడ నై
వారియందు ఎప్పటికిని నిజసంపూర్ణకటాక్షముం బొలయించుచుందురు
గాక యని లక్ష్మీసరస్వతులను కేడుచున్నాను.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి.

ఉ పో ధ్వా త ము.

భ వ భూ తి.

అతని గ్రంథములు.

ఈకవి రచించినవి మూడు రూపకములు - మాలతీమాధవము, మహావీర చరిత్రము, ఉత్తరరామచరిత్రము ననునవి ప్రసిద్ధములై యున్నవి. కావ్యసంగ్రహములో గూఢరత్న మని కతిపయ్యుక్తోకముల నీతిప్రబంధ మొకటి నితద్రచితముగా కనబడుచున్నది. ఈగ్రంథములలో లేనివి కొన్నిక్లీకములు ఈయనవిగా ఇతరవిద్వత్సంకలిత గ్రంథములలో భృతములై యున్నవి. ఉదా.—

“నిరవద్యాని పద్యాని యద్యనాథస్య కా క్షలిః ?

భిక్షునా కక్షనిక్షిప్తః కి మిక్షు ర్నీరసో భవేత్ ?”

కాశ్యకాధరసంహిత.

“అశిపటలై రనుయాతాం । సహృదయస్సౌదయజ్వరం విలుమ్మస్తీమ్

మృగమదపరిమళలహరీం । సమీర కిం పామరేషు శ కిరసి ?” రసికజీవనము.

“కిం చన్ద్రమాః ప్రత్యుపకార లిప్సయా

కరోతి గోభిః కుముదావతోధనమ్ ?

స్వభావ వి వోన్నతచేతసా మయం,

పరోపకారవ్యసనం హి జీవితమ్.”—

రసికజీవనము.

ఇందువలన నిది చాటుమాత్రముతో కాక ఈయన రచించిన గ్రంథములు ఇంక నేవేని కలవో యని సంకయము పొడముచున్నది.

ఈతని జీవితవృత్తాంతములు.

ఈతనియాభిజాత్యాః వృత్తాంతములు పైరూపకములవలన కొంచెము తెలియుచున్నవి:—“దక్షిణాపథమందు వివర్ణజేశంబున పద్మపురమునందు ఉడుంబరు లను తెగ బ్రాహ్మణులు చరణగురువులు పంక్తిపావనులు భృతవ్రతులు సోమపీఠులు కలరు. భవభూతి అతెగవాడు, కాశ్యపగోత్రుడు, కృష్ణయజుశ్శాఖాధ్యాయి, మహాకవి యనుపేరి వాజపేయయాజ్ఞి అయిదవ తరమువాడు, భట్టగోపాలుని మనుమడు, (జరు)కర్ణి, నీలకంఠుల పుత్రుడు, భట్టకృకంఠుడనుపేరివాడు, భవభూతి యి వ్యవహృతుడు.

పూరుసీమలో చాందా (లేక చంద్ర పురము) అను నగరము సమీపమున ఉడుంబరులు నివసించిననాటి ప్రాంతమున మహారాష్ట్ర (దేశస్థులు) త్రైలింగులు నగు తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణు లున్నారనియు, భండారకార సండితులు మాలతీమాధవ వీరిక యందు వ్రాసియున్నారు. అవ్రాతంబట్టి మాడంగా, భవభూతి మహారాష్ట్రుడో, ఆంధ్రుడో, అందును వెలనాటియో తెలగాణ్యుడో యని సందేహము కలుగు చున్నది.

ఈతనిరూపకముల ప్రస్తావనలలో సూత్ర ధారుడు కాలప్రియనాథుని యాత్రోత్సవమున తాను ఆయానాటకమును ఆడించిట్లు వచించుచున్నాడు. కావేవుని క్షేత్రమైన యానగర మేదో యిప్పటికి నిరూపితము కాలేదు, కాలప్రియనాథుడనంగా మహాకాళక్షేత్రనాథి యగుశంభు వలె త్రిపురారిటీక. వీరరాఘవాచార్య టీకలో “కాలప్రియనాథస్య” అని పాఠమును, కాలస్రియ యనుపేరి యంబికకు పలి యని వివరణమును, గన్నట్లుచున్నది. మహాకాళక్షేత్ర మనగా ఉజ్జయిని, తద్వాసియే యిట వివక్షితుఁ డేని, ప్రసిద్ధమయిన మహాకాళనామమును ప్రయోగింపక కవి యీపేరేల ప్రయోగించును? కావున సూత్రధారుడు ఆయానాటకముల నాడించిన నగరము ఉజ్జయిని కాదని యెఱుకవడుచున్నది. మరియు భవభూతి కన్యాకుబ్జ రాజసభ నలంకరించినవాడు కావున, కన్యాకుబ్జమందు కాళప్రియనాథాలయము ఉండెనేని సర్వమును సుఖుడైత మగును.

ఈకవికి కన్యాకుబ్జరాజు యశోవర్త --

“తపస్వీ కాం గతోఽవస్థా మితి స్తేరాననా వివ
గిరిజాయాః స్తనౌ వస్థే భవభూతిసితాననా.”

అను నేతద్రచిత శ్లోకమును మెచ్చి “భవభూతి” యను వ్యవహారనామము నొసర్ప నట్లు విలివ్యా మని వీరరాఘవటీకలో నున్నది.

భవభూతి కాలము.

ఈతనికాలమును చారిత్రాన్వేషణలు కొంచెము దొంక తిరుగుడుగా నిర్ణయించి యున్నారు. కాశ్మీరరాజులచరిత్ర మగు రాజతరంగిణియందు—

“కవి ర్వాక్పతిరాజశ్రీ భవభూత్యాదిసేవితః
జితో యయా యశోవర్తా తద్గణపతివన్నితామ్.”

“సోఽభూ త్సంధి ర్యశోవర్త లలితాదిత్యయో రితి
లిలే ఖాలేఖనిర్దేశా దనర్హ త్వం విద న్ప్రభోః.”

అనుచిత్యాదిగ్రంథమువలన కాశ్చీరరాజు లలితాదిత్యుడు విశోవర్తను జయించె నని తెలియవచ్చుచున్నది. ఆజయము క్రీ. శ. 710-వ సంవత్సరమునకు కొంచెము ముందు జరిగినట్లు ఆగ్రంథమువలననే యేర్పడుచున్నది. కావున భవభూతి ఆప్పటి వాడని తలంచుట యొప్పును. 7-వ శతాబ్దివాడను బాణుడు మార్చ చరిత్రపీఠికయందు పలువుర మహాకవులం బ్రస్తావించి, భవభూతినీ ప్రస్తావింపమియు, 8-వ శతాబ్దివాడను వామనుడు తన కావ్యలంకారసూత్రవృత్తియందు భవభూతినాటకమునుండి శ్లోక మొక నుదాహరించుటయు, పూర్వోక్తభవభూతి కాలమునకు అనుకూలమే.

శంకరచరిత్రురంగపంథతులు ఎమ్. వి. గారు తమకు లభించిన మాలతీమాధవ (లిఖిత) పుస్తకములో, భవభూతి మీమాంసాశాస్త్రప్రవర్తకులైన కుమారిలభట్టుచార్యులశిష్యుడనియు, పండితాచార్యుడనునామంతరముం బొంది యుండె ననియు, కొన్ని యంగములనుగను గద్యము లున్న వని తెలిపియున్నారు. ఈగురువుం జేరుట నాటకత్రయరచనానంతరము కావలయును. కానిచో అంగు ఏతద్గురు ప్రస్తావము లేక పోవుటయు,

“గతై స్సతాం న మమ కో గుణః ప్రఖ్యాపితో భవేత్

యథార్థనామా భగవాన్ యస్య జ్ఞాననిధి ర్దురుః”

అని జ్ఞాననిధిప్రస్తావ ముండుటయు, అసంగత మగును. ఈయన కుమారిలభట్టుశిష్యుడయేని, ఆయనతో క్రీ.శంకరాచార్యులవారు పాదముసేయ వచ్చుటయు నిజమయేని, ఈయన శంకరసమకాలికుడగును. అందువలన శంకరమతము అప్పుడప్పుడే తలయెత్తుచున్న కతంబునను, ఇంకను సుమాధముగా నందునను, బౌద్ధపరివ్రాజికకు అత్యంతోక్కర్ష నొసంగునట్టిరూపకమును (మాలతీ మాధవమును) ఈతడు రచించుట సంగతమగును.

అతని విద్యుత్ శేషములు.

భవభూతి తాను పదవాక్య ప్రమాణాభిజ్ఞుడనియు,

“య ద్వేదాద్యయనం, త ఛోపనిషదాం యోగస్య సాంఖ్యస్య చ

జ్ఞానం, తత్కథనేన కిం న హి తతః కశ్చి ద్దుణో నాటకే;

య త్ప్రేక్షత్వ ముదారతా చ వచసాం, య చార్చతో గౌరవమ్,

త జ్ఞే దస్తి తత స్త జేవ గమకం పాణ్డ్యైశ్చవై చగ్ధ్యయోః”.

అని తాను వేద వేదాంత సాంఖ్య యోగ పాదులం దనియుం దెలుపుకొన్నాడు.

ఈయన నీతివిద్యావికారవాదుడు; అందులకు మూలలియందలి కామదయ్య తన్నామము నైతమును, మహావీరచరిత్రయందలి మాల్యవన్తంత్రియు నిదర్శనములు. నీతివిద్యారహస్యమును భవభూతి యిట్లు వాక్రుచ్చినాడు.—

“బహి స్సర్వాకారప్రగుణరమణీయం వ్యవహరన్,
పరాభూతాస్థానా న్యపి లఘుతరాణి స్థగయతి;
జనం విద్వా జేక స్సకల మతినంధాయ కపటైః,
శటస్థః, స్వా నర్థాన్ ఘటయతి చ మానం చ భజతే”.

ఇందులకు భూరివచువును లక్ష్యముగా నిబంధించినాడు. మరియు—

“కాస్త్రేషు నిష్ఠా, సహజ శ్చ బోధః । ప్రాగల్భ్య, మధ్యస్తగుణా చ వాణీ,
కాలానురోధః, ప్రతిభానవత్త్వమ్ । ఏతే గుణాః కామదుఘాః క్రియాసు.”

అని కార్యసాధకగుణములం జెప్పినాడు. అందులకు కామదుఘే లక్ష్యము. ఈతని యోగసాంఖ్యవిద్యా ప్రాగల్భ్యమును “మమ హి సంప్రతి.....” అను మాధవ వాక్యంబును (మాలతి ౪ అం), “అయి పత్స. కి మనయా.....” అను వసిష్ఠవాక్యంబును (మహావీర. ౩ అం.), సూచించుచున్నది. శ్రావ్యవిద్యాభినివేశమును “కః కోత్ర భోః...ఆజ్ఞిరసః” అను (మ. వీ.) వాక్యము లెఱుపుచున్నది.

“షడధికదశనాడీ చక్రమభ్యస్థితాత్మా
హృది వినిహితరూపః సిన్ధిడ స్తద్విదాం యః
అవిచలితమనోభి స్సాధకై ర్మృగ్యమాణః
స జయతి పరిణధః శక్తిభి శ్చక్తినాధః”.

“విష్వక్స్వత్తి ర్జటానాం ప్రచలతి నిబిడస్కంధఃస్థోఽపి భారః,
సంస్కారక్వాణదీర్ఘం పటు రటతి కృతావృత్తి ఖట్వాజ్జఘట్టా,
డోర్ధ్వం ధూనోతి వాయు ర్విప్రతశపశిరఃశ్రేణిభ్రష్టేషు గుఙ్ఘాన్
ఉత్తాలః కిజ్కిణీరా మనవరతరగాత్కారహేతుః పతాకామ్.”

ఇత్యాదివర్ణనలును, మహామాంసవిక్రయంబును, ఏతదీయకాపాలికాద్యగమ జ్ఞానమును జెల్లడించుచున్నవి.

ఉ. రా. చరితలోని వివర్తకబద్ధప్రయోగములచే నితని వేదాంతకాస్త్రజ్ఞానము గోచరించుచున్న దని కొందఱు తలంచిరి.

భవభూతి త్కత్రియ బ్రహ్మచారి వర్ణనలో వైష్ణవసందేహమును చెప్పినాడు. మరియు—

“బ్రహ్మణో బైల్వపాలాశౌ, త్కత్రియౌ వటఖాదిరౌ,
వైలవౌదుర్భురౌ వైశ్యౌ, దణ్డా నర్హన్తి ధర్మతః”.

అని త్కత్రియమునికి వటఖాదిరములం జెప్పినాడు. ఆ ప్లుండ, ఈ కవి యిట వైష్ణవమును (రావిని) చెప్పుట యెట్లు? అన్నచో, “కృతే తు మానవా ధర్మా, స్త్రేతాయాం గౌతమాః స్మృతాః” అను స్మృతిప్రమాణమువలన శ్రేతాయాంము

వారైన శ్రీకామాదులకు గౌతమధర్మములను చెప్పవలయును. గౌతమలవారు “బైల్వ పాలాశౌ బ్రాహ్మణస్య దణ్డౌ, ఆశ్వత్థ పైలవౌ శేషే.” అని తత్త్రియునికి రావి కోలం జెప్పినారు. ఈ సూక్ష్మభేదమును మెలఁకువతో నెలకొలిపినందున ఈతనికి ధర్మకాస్త్రమునం గలనిష్ఠ సృష్టపడుచున్నది.

ఇతని కవన ప్రశస్తి.

భోజమహారాజు సరస్వతీకంఠాభరణమందును, ధనికుఁడు దశరూప కావలొక మందును, ఊమేంద్రుఁడు ఔచిత్యచర్చయందును, హేమచంద్రుఁడు కావ్యానుశాసన మందును, వామనఁడు కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియందును, ముత్తుకుఁడు కావ్య ప్రకాశమందును, ఇతనినాటకములనుండి బహుళముగా శ్లోకముల నుదాహరించుటచే నితనియందు వారికిం గలబహుళకృతి తెలియుచున్నది.

ఇతరకవులును ఈయనను క్లాఘించినవిధముం గనవచ్చును:—

“నుకవిద్విత్తయం జానే నిఖిలేపి మహీతలే—

భవభూతి శ్మక చైచ్చవ వాల్మీకి స్తు తృతీయకః.” భోజప్రబంధ కాళిదాసోక్తి.

“అహో ! మే సౌభాగ్యం ! మను చ భవభూతే శ్చ భణితీ

తుతాయా మారోద్య ప్రతిఫలతి తస్యాం లఘిమని,

గిరాం దేవీ సద్యః శ్రుతికలతకల్పారకలికా

మధూళీమాధుర్యం క్షిపతి పరపూర్వై భగవతీ.”

భో. ప్ర. కాళిదాసు.

భా. భవభూతిజలధినిర్గత కావ్యమృతరసకణా ఇవ స్ఫురన్తి

యస్య విశేషా ఆద్యాపి వికటేషు కథానిబద్ధేషు.

అని భవభూతిశిష్య వాక్పతిరాజ కృత గౌడవధ మహాకావ్యము.

“అభూవ పల్తీ కభవః పురా కవిః, । కతః ప్రపేదే భువి భర్తృమేణ్డతామ్,

స్థితః పున ర్యో భవభూతిరేఖయా, । స వర్తతే సంప్రతి రాజశేఖరః.”

—రాజశే.

“ప్రాచేతనేన యా నీతా పాలితా భవభూతినా

సర్వత శ్చర్యతే వాణీ నై వాద్య కవిమానిభిః.”

నీలకణ్ఠదీక్షితుఁడు.

“భవభూతికవే ర్వాచః స్వదన్తే రసరజ్జితాః

సుమనోభ్యః సుధాస్యన్తి బద్ధమాధుర్యబద్ధురాః.”

“భవభూతి మనాదృశ్య నిర్వాణమతినా మయా

మురారి పదచింతానూ మిద మాధీయతే మనః.”

(భవభూతినీ చదివి, బాణుని ముగించి మురారిం దొడంగితి నని భా.)

“రత్నావళీపూర్వక మన్య దాస్తా । మనీమభోగస్య వచోమయస్య,
పయోధర శ్యేవ హిమాద్రిజాయా । పరం విభూషా భవభూతిరేభా.”

వై సూక్తికముల రచనాక్రమ మేమి ?

నిర్దేశ క్రమమే రచనాక్రమ మని లోచించుచున్నది. ప్రాజ్ఞు లొకరు వీరచరిత్ర మొదటి దనియు, మాలతి రెండవ దనియు తలచిరి. వీరచరిత్రను లోకులు మెచ్చ నందున ఆకొఱంతను మాలతిలో—

“యే నామ కేచి దిహ నశి ప్రథయ స్త్యవజ్ఞాం,
జానన్తి తే కి మసి, తాన్ ప్రతి నైష యన్తి;
ఉత్పత్స్యతేఽస్తి మమ కోఽపి సమానధర్తా,
కాలోఽహ్యాయం నిరవధి, నిపుతా చ పృథ్వీ.”

అను శ్లోకముచేఁ దెలుపుకొన్నాఁ జనియఁ ఉపకృతి చెప్పిరి. నామత మది కాదు. ఈకవికి రూపకోచితపాత్యరచనా ఫక్తిక మాలతిలో కుదురుపడలేదు. అది వీరచరి తములో కుదురుకొన్నది. ఇందులకు మాలతీతృతీయ సప్తమంకములలో లవంగికా మదయంతికలు కావించిన ద్రాఘిష్టోపన్యాసములే చాలిన సిద్ధినిములు. ఇట్టి నిడుద పాత్యములు కడనురెంటును లేవు. ఇది గాక మాలతిలో కవి తన పెద్దల యుత్కర్షను తన విద్యావిశేషములను విస్తరించి చెప్పినాఁడు. మాలతీమాధవ ప్రకరణసాభాగ్య మును గూడ వక్కాణించినాఁడు. కావున, మాలతీమాధవమే యాతని తొలిసాట కము. మఱి యాకొఱంతపలుకు లేని యన ?—అని యుద్ధతోక్తులే గాని, కొఱంత పలుకులు గావు, అని సర్వజ్ఞ సింగమనాయకవారి వాక్కు. —“పరాపవాదా తోస్త్వి త్కర్నోపాధి రుద్ధత ఉచ్యతే । యథా మాలతీమాధవే ‘యేనామ’ । అత్ర ‘జానన్తి తే కిమ’ పీతి, పరాపవాదాత్ ‘మమతుకోఽపి సమానధర్తా’ ఇ త్యాత్యోక్త్యర్థ కథనా చ్చ భవభూతే రుద్ధతత్వమ్.” ఇట్లు గా దిందురేని, ఈయన మాలతికిముందు కొన్ని చిల్లరకవనము లేమేని చేసియుండి నాసిసి లోకులు మెచ్చనందులకై యా వాక్యముం బల్కియుండవచ్చును. మాలతిచేతఁ గూడ స్ఫుటముగా ఎల్లరకు మెప్పింపలేక, శృంగా రమున తనకు ప్రజ్ఞచాల దని యరసికొన్నవాడై, ఆరసమును మానుకొని, చాలమిం గ్రముకొనుటకై వీరాద్భుతప్రియతోపన్యాస పూర్వకముగా వీరచరిత్రముం దొడంగి నాఁడు—

“తే నేద ముద్భుతజగత్ప్రయమన్యమూల । మస్తోకవీర మురుసాహస మద్భుతం చ
వీరాద్భుతప్రియతయా రఘునందనస్య । ధర్మదుహం దమయితు శ్చరితం నిబద్ధమ్.”

లోకులు వీరచరిత్రమును గూడ ఎక్కువగా మెచ్చుకొనలేదు. అన్యూనతను “యథా స్త్రీణాం తథా వాచార సాధుత్వే దుర్జనో జనః.” అని ఉ. రా. చ. లో

నూచించినాఁడు. అయినను అవినుండి తనసారమందు తనకుం గలవిశ్వాసము క్రమ క్రమముగా ద్రడివ మైనందున ఇ. ప. చ. తునిని—

“తా మేతాం పరిభావయన్త్యభివర్తయే ర్విన్యస్తరూపాం బుధాః

శబ్దబ్రహ్మవిదః కనేః పరిసత్ప్రజ్ఞస్య వాచీ మిమామ్.”

అని తనవాక్కునే నూచించినాఁడు.

భవభూతి ప్రతిభాదీకము.

చదివినవిద్య యిట్లు అపార్వమై యుండ, ఈయన పర్వతారణ్య నదీ తత్సంగమ జనపద జన వృత్తాదీకమును పుస్తకముగా పఠించికొన్నాఁడో యనునట్లు పరికించిన వాఁడు. వర్ణననే వర్ణనమును ప్రత్యక్షకల్పముం జేయఁగలఁడు.

వీనుఁగులు భారదచే వృక్షగ్రంథములకు గండగ్రంథముల నొరసికొని గోదావరి లోనికి ప్రవృష్టమై గురుజులకు; ఎండకు డస్సి యాశవికోళ్లు చెట్లపై పరుండి కూయు చుండు; వదీనం ములలోని దోటియలు పెరియేటి యలలపైకి లేచి, తొమ్మి పోటు లాడి పొరలి యగురిండు; అటవీగవ్వలములలోని సింహముల గర్జనలకును, పులల యందు గాంధ్రు భవనులకును, గుహలలోని యెలుఁగుబంటు యంబుకృత ములకును, అడవి యెల్లనా దిస్కు లెల్లను శ్రోతలకు ఒడలు గగురు పొడుచునట్లు మాటు నెలంగుట; ఎక్కడనో పాతాళమున నుంచుక జలము మెరియుచున్న గోయలలోని పాణుల నడిమి పడియె; దప్పిం దూరిన తొండలు అజగరముల చెమటయోడికలను త్రాగుట:—ఇట్టి వర్ణనలచేత ఈతఁడు మదికి నినమటో గ్రావుం జూపుచున్నాఁడు.

కయ్యవ కరేణుయువతి: నొండముతో కూజాతోనుబోలె, నీటిసోనను వన్నీటింతోలె, చిలుగుట. వానికి దింపులేని తూటికాయతోడి తామరాకుగొడుగుం బట్టుట; తమ్మితూండ్ల చిలుగుకతునియల కవణముతోడి నెత్తమ్మి నెత్తావి నీటిని నపుక్కిటినుండి దాని పుక్కిటం బెట్టుట;—ఇట్టి రసికచర్యల వర్ణనచేతను ఈకవి సీకహృదయములను వశీకరించుచు నున్నాఁడు.

ఆకాశసంచారి కాసాలికి, కవ్యబలిదాతృ కాసాలిక, చాముండాపూజా, పహామాంస విక్రయ క్రయానుష్ఠి దృశ్యావృశ్య భూత ప్రేత పిశాచ వృత్త, వృశాన త్రైయు మాంభకారవిజృంభణ సర్జనలచే ద్రష్ట శ్రోతృ వణితృ జనముల సత్తములకు మచ్చపల్లినవాఁడు.

సాత్త్వికవృథిచార్యాని భావములయొక్క సూక్ష్మసూక్ష్మతర భేదములను త్వంస్పష్టి సంకరములను వర్ణించుటయందు ఈయన కవిగోత్రైకవీరుఁడుగా నున్నాఁడు. ఈ విషయములూ ఇతరకవులు ఈయనకు సాటి గాఁజాలరైరి.

ఈయన తాను వశ్యవా క్కని చెప్పుకొన్నాడు. వశ్యవాత్తిమం దని మనము చెప్పవలయును. మురారి శ్రీహర్షాదులు కొందఱు ఈ ఇతరభృలు కాళిదాసుమార్గ మున నడుగిడ లేక ప్రాయికముగా ఈయనకవనమును ఒరవడిగాఁ గొని యల్లియు, ఈప్రజ్ఞ లేమిని ఈవాక్కును రామిని, భగ్నప్రాయు లై వారు. ఈయనకు భావయు బంధమును రీతియు వృత్తియు అన్నియు వర్ణన భావ దశా విశేషా ద్యుచితముగా మాటుచునే ఉండును. వాగుత్కర్త ఉ. రా. చ. లో పరమావధిం బొందినది. బుడుతల గుఱ్ఱంపువర్ణనము, కొండెగుటుని పేళనోక్తి, కుపితజనక కతోరోక్తి, శాంతజనక క్షమోక్తి, అరంజోతమ్మ వేదకలోపక్తి, బాలయోధుల వీరవాదములు, ఇత్యాదులు నిదర్శనములు. అక్షరమును బంధంబును అర్థానుగుణ మగు నంటులకు లవచుద్ర కేతుల యుద్ధోద్యమవచనము ఒక యుదాహరణము:—

“జ్యోతిహికా వలయి తోత్కటకోటిదంష్ట్ర
ముద్గారి ఘోర ఘన ఘర్జుర ఘోష మేతల్
గ్రాస ప్రసక్త హస దంతక వక్త్రయస్త్ర
భృమ్భ విడవి వికటోదర మస్తు చాసమ్.”

ఈసని తాటకొవర్ణనముపై ఈను రేగి, మురారి రాజశేఖరాదులు పోటికి అల్లిన తాటకా వర్ణనపద్యములను వారి నాటకములయందుం గనవచ్చును; మదీయ విమర్శ వినోదమందేని కననగును. కావ్యాదర్శనండి పదాలిత్వాధి దైవతము. అ లాలిత్యమండే అతఁడు జనించినవాఁడు గాని, అతనినుండి లాలిత్యము జనింపలేదు. భవభూతియు కాళిదాసును అర్థముబడి లలితపదములు బ్రయోగించినవారేగాని, లాలిత్యార్థమై తద్గజోజ్జ్వల పదాన్వేషణముం గావించినవారు గారు. ఈకిటుకుం గనిపట్టి పోలేటిదరి యుద్ధండకవి (కాళిదాసమార్గమునుం దలపెట్ట లేక) మాలిని మించువాడై మల్లికం దొడంగెను. ఇంచుక తారతమ్యప్రదర్శనము:—ఇతఁడు మల్లి కలా ప్రాయికముగా భవభూతిపద్యములకు పోటిగా పద్యము లల్లినాఁడు. మల్లిక కథ మాలతికథకు ప్రతిదించి మనంపగును. మాలతిలోని “చూడాపీడక పాలే” త్యాది నాందీగళపద్యమునకు ఉద్యేజక ప్రాయమునకు పోటిగా తరువాపకములో “చూడా శిశికరే” త్యాది పద్యమును అల్లినాఁడు. వానిని మదీయవిమర్శ వినోదమందేని అమాపక ములయందేని కనవచ్చును. భవభూతిపద్యములో భక్తిపారవశ్యంబును ఉద్ధండకవి పద్యములో వరదానంబును అగపడుచున్నవి. “సంతాపం శమయన్తు” అను చతుర్థ పాదముం జదువుచున్నప్పుడు సంతాపము శమించుచున్నట్లే తోచెడిని.

భవభూతికన్న కాళిదాసు వ్యంగ్యప్రధానుఁడు, కాళిదాసుకన్న భవభూతి వాచ్యప్రధానుఁడు. తుమారసంభవమున రెలివిలాపమున—

“త మవేత్త్య రురోద సా భృశం । స్తనసంబాధ మురో జఘాన చ
స్వజనస్య హి దుఃఖ మగ్రతో । వివృతద్వార మి వోపజాయతే.”

ఇందలి యుత్తరాంతమునకు ఉ. రా. చరిత్రములో—

“సంతానవహీ న్య పి మానుషాణాం । దుఃఖాని సద్బంధ వియోగజాని
దృష్టే జనే ప్రేయసి దుస్సహాని । ప్రోచస్సహస్రై రివ సంప్లవస్తే.”

“దుస్సహత్వము” ఇందు కంతోక్తము, అందు ఉపమానముచే సూచితము.

భవభూతికృత నాటకములను వ్యాఖ్యాతలకన్న అనుకర్తలే చక్కగా
గ్రహించినారు. మాలతిని త్రిపురారి న్యాయదేవ జగద్గురులకన్న ఉద్దండకవియు, మహా
వీరచరితమును వీరరాఘవమనీషికన్న మురారియును చక్కగా గ్రహించినారు.
ఇందులకు నిదర్శనములు ‘కపోల కుక్కుమాని’ ‘అపితాటకారిః’ అనువానిపై
మదీయ విచార్యవినోదభాగమునం గనవచ్చును పరశురామాభియోగమును వీరచరిత
యందుం గని బాలరామాయణానర్హరాఘవ ప్రసన్నరాఘవాదులందు తత్కర్తలు
నిబంధించుకొనిరి.

ఇతనియొరవడి దొరకిన తర్వాత పూర్వరామచరితము నధికరించి పలువురు కలు
వగల రామనాటకములను రచించినారు. అందుం గొన్ని—1. బాలరామాయణము,
2. అనర్హరాఘవము, 3. ప్రసన్నరాఘవము, 4. ఉదాత్తరాఘవము, 5. మహానాట
కము, 6. జానకీపరిణయము, 7. ఉత్తరాఘవ ప్రేక్షణికము, 8. అద్భుత దత్త
ణము ఇత్యాదులు. వీరందఱును విశ్వవాక్కులే. ఇందఱులలోను అనర్హరాఘవకారుఁడు
మురారి పాండిత్యపరమోచ్చపదంబున దీపించుచున్నాఁడు. పరశురామాభియోగ
ములో భవభూతిని మించినాఁడు. కవులు పూర్వరామచరితము నిట్లు సాధించిరి గాని,
ఉత్తరరామచరితములోని లా కారిత సంవిధాన కల్పనం గని భవభూతిప్రతిభ
కాశ్చర్యపడి, ఆమార్గము తమ కసాఫ్య మని యెఱింగి అందుం బద మిడరైరి. జయ
దేవుఁడు ప్రసన్నరాఘవమున ఉ. రా. చ. మార్గమున నదీదేవతలను రంగమునకుం
దెచ్చినాఁడు.

భవభూతి ప్రతిభోజ్ఞులుఁడు గావున వలసినప్పుడు అపూర్వోపమానములం
గల్పించుకొనును. ఉదా.—

“బాష్పామ్భసా మృగదృశో విమలః కపోలః
ప్రత్యక్షతే; సవని రాజత వీవ యస్మిన్
గజ్జూవ పేయ మివ కాన్త్యమృతం పిపాసు
రిన్దు ర్ని వేళితమయూఖ మృణాళదట్టకే.”

మాలతి.

“ప్రకరతి శక్యత్విజ్ఞాకౌ నామమాత్రాక్. [“జిమ్రమాత్రములుగా దించుకొ
శక్యత్విందముల్.” 59 (24). గుఱ్ఱమును వటువులు వర్ణించుట. రా. చ.]

“దశయతి పరిశువ్య త్స్పృధతాశీవిపాణ్ణు

స్తిమిరనికరః పద్య నైన్యవః ప్రాక్స్యికాశః.”

మాలతి.

ఈ యాటియాకే పీఠుట అల్లసాని పెద్దనగారి దంతపుదువ్వైన యైనది,

“అభినవకనిదంత చ్ఛేదకౌంతః కపోలః.”—మాలతీపరమావర్ణన.

మఱి యాకవి యహలోకామృత నిర్మరిణి యగు మేఘసందేశంపు ఫక్కిక
ననుసరించి మాలతి 9-వ యంకములో మూడు స్తోత్రము లర్పించెను.—“కచ్చిత్యై
మ్య” (25), “దైవాత్పశ్యే” (26), “భవద్భిస్సర్వాజ్ఞ” (29).

భవభూషణులగుటచే మాలతి పుష్పవత్స.

ఈయుపోద్ఘాతమున ఉ. రా. చరిత్రమే ప్రధానమయినను, కడమ చిట్టిం
గూర్చి అల్లకొనుచున్న కొన్ని పాదబాట్లను తొలగించుటచే నింగూడ నిట
పరామర్శింపవలసియున్నది.

మాలతీమాధవ కథ.

ఇది పద్మావతిలో జరిగినది. కామందకి యను బౌద్ధపరివ్రాజకయొద్ద మండిన
పురమువాఁడు దేవరాతుఁడును పద్మావతీపురమువాఁడు భూరివసువును విద్య
నేర్చుచుండిరి. ఆ దినములలో ఆ యిద్దఱును కామందకీశిష్యాసనుక్షమున “మనము
తప్పక ఒకరితో నొకరను విశ్వా మంజుపలయును,” అని ప్రతిజ్ఞ చేసికొనిరి. ఇరు
వురును తమతమతాఢిల మంత్రులైరి. దేవరాతునికి మాధవుఁ డను కుమారుఁడును,
భూరివసువునకు మాలతి యను కూతురును కలిగిరి. వీరికి యుక్తనయస్సు వచ్చి
నంత మాధవుఁడు ఆస్వీక్షీకీవిద్య నేర్చుకొనుటకు పద్మావతికి వచ్చెను. కామంద
కీయు ఈ నగరముననే ఉండెను. పద్మావతీ రాజు తన నర్తనచివుఁ డగు నందనునికి
మాలతి నిమ్మని భూరివసువును అడిగెను. దానికి ఇవ్వుపడక భూరివసువు మాధవుని
తెలిసికొన్నవాఁడై మాలతికిని మాధవునికిని చెంగ్యవివాహము జరుపు మని కామంద
కిని కోరెను. నాయుకొనాయకులు మదనోద్యానిములో ఒండొరులం గాంచి కాము
లారిం బడుదురు. మాలతికి చేటి లవంగికి యను వేళ్ళ, మాధవునికి చెలికాఁడు మకరం
దుఁడు, అనుచరుఁడు కలహంసకుఁడు. నందనునిచెల్లెలు మదయంతిక మాలతికి
సహపాంసుక్రీడ మొదలకొని చెలికత్తై, మాధవుఁడు గ్రుచ్చినపొగడదండను లవంగిక
కొనిపోయి మాలతి కిచ్చును. మాలతి నిరంతరము దానిం దాల్చియే యుండును.
మాలతి చిత్రఫలకమున మాధవునిచిత్రమును ప్రాయము. అది అనంగిక మాలముగా

కలహంసుని చేతిమీఁదగుగా మాధవునికి జేగను. మాధవుఁడు దానియందు తన ప్రతిమప్రక్కను మాలతిప్రతిమను వ్రాయును. అంతరము ఆ చిహ్నఫలకము మరిల మాలతిచేతికిఁ బోవును. ఇట్లుండ, పెద్దపులి యొకటి వంతమునుండి విడఁబడి మదయంతిపైకి వచ్చును. మకరందుఁడు ఆమెను అవలి కెత్తుకొనిపోయి కాపాడును. ఆసందర్భమున నాయరువుర కన్యోన్యాయమురంగము నింది వర్ధిల్లును ఇట్లుండ, మాలతిని నందనున కిచ్చునట్లుగా భూరివసువు నిశ్చితార్థముం గావించును. అందలి గుట్టెఱుంగక మాలతీమాధవులు నెగు లొందుదును. మాధవుఁడు తనయభివృద్ధిమును సోధించుటకు మార్గాంతరములేమిం గని ఆరాత్రి శ్మశానమున మహామాతస విక్రముము దొడంగును. ఆరాత్రియే అఘోరఘంటుఁడను కాపాలికుఁడు మాలతిని పైమేడయం నిద్రించుచున్న దాని తనశిష్యు యగు కపాలకుండలచే తెప్పించి శ్మశాన మందలి కరాళాయతనములో కరాళాదేవికి బలి నేయం గడంగును. మెడ గొట్టం గతి యెత్తి అఘోరఘంటుఁడు అమృతమస్తకమును పసి కొమ్మని మామలతని హెచ్చరింపగా, “హా! మాధవా, నె నిదె పరలోకమున కేగుచున్నాను. నన్ను నీవు మఱివకుము. అనురక్తులు స్మరించుచున్న జనులు మృతిము కాదు గదా.” అని మాలతి మాధవుంశూర్చి మొఱియడెను. అతయి మాధవుఁడు విని గుడిలో చొరఁబడి అఘోరఘంటుని అమృతానికి బలిం గావించి మాలతిని రక్షించెను. పిమ్మట మాలతి కులాబిరాచారము ప్రకారము పెండ్లికిముందు గ్రామదేవతగుడికి పూజార్థము పోవును. మాధవమకరందులు అగుడిలో దాగియుండురు. అచట మాలతీవేషమును మకరందుఁడు ధరించి నందనుని యింటి కేగి వానిప్రక్కను పెండ్లికూతురు రగును. మాధవుఁడు మాలతిం దోడ్కొని గుడినెండి సురగి యొక యుద్యానమందు కామందకీ సంవిధానముచేత చొరకావించుహముం బడలి యుండును. ఈలోపల మకరందుఁడు పెండ్లికూతురుగా నందనుని చెట్టపట్టి ఆతనియింట నుండఁగా, ఆతఁడు వానితో సరసము లాడవచ్చును. మకరందుఁడు పాదములతో ఉత్తరము చెప్పి, వానిచెల్లెలిని మదయంతిని తోడ్కొని పలాయతుఁడగును. అతనిని వీధిలో తలారు లడ్డగింతురు, అంత నాతఁడు మదయంతికను మాలతి యున్నకడకుఁ బంపి తలారిదండును రూపు మాపును. ఈకన్యమును కలహంసునియలని విని మాధవుఁడు మాలతిని ఉన్నచోటన యుంచి, తానేగి మకరందునికిం దోడ్పడును. తలారులం ద్రుంచి యిరువురును మాలతిం గలియఁ రాఁగా ఆమె లేదు. ఆమెను కపాలకుండల తనగురువును అఘోరఘంటుని మాధవుఁడు కెడవినపగ దీర్చుకొనునదై యెత్తుకొని యాకాశమార్గమున శ్రీశైలమునకుం బోయెను. ఆమె నిచ్చట మాధవాదులు వెదికి వెదికి వసారుదురు. కపాలకుండల మాలతిని గొనిపోయి యుండు నని వీరికి కామందకి చెప్పెను. అయి

నను దుఃఖము పట్ట లేక మాధవుడు మూగ్ధుడై డాయెను. బ్రదుకఁ దని వెఱచి మకరందుడు 'భృగుపరిసమునకు నమకట్టి కొండనెత్తమునండి క్రిందికి నడ నుండెను. భూరివసువు చూలతీనాశమును విని దుఃఖము పట్టలేక అగ్నిప్రవేశార్థమై జతనపడెను. ఇంతలో శ్రీశైలమందు సాదామని మాలతి నెఱింగి కపాలకుండలను నిర్భర్షించి ఆకాశమార్గమున మాలతిం గొనివచ్చి మాధవాదులను భూరివసువునకును చూపి అంపము రక్షించినది. లోకారులను కొట్టివదలకై మమును ఈయుత్కటానురాగములను విని రాజు సంతసించి మాలతిని మాధవునికిని మదయంతిని మకరందునికిని ఇప్పించి వివాహకరించెను.

మాలతి విషయము.

మాలతి దశవిధరూపకములలో ప్రకరణ మనం బయ్యెనది. అందులకు.—

“యత్ర కవి రాత్నబుద్ధ్యా । వస్తు శరీరం చ నాయకం చైవ
జౌత్వత్తికం ప్రకురుతే । ప్రకరణ మితి త ద్భూతై శ్చేకాయమ్.”

అని భారతీయై. నిస్తరము తత్సూత్రమందుం గనవచ్చును.

“భవే త్ప్రకరణే పృథ్తం లోకీకం కవికల్పితమ్,
కృత్తారోఽజ్ఞీ నాయక స్తు విచిత్రమాత్యోఽభవా వణిక్,
సాపాయధర్మ కామార్గ పరో ధీరప్రకాస్తకః॥”

సా. ద.

ఇందువలన 10 అ కము లు మూత్రాన ప్రకరణ మనఁబడు నని యొకానొకరు వ్రాసినవ్రాత యపాస్తము. మాలతినిగూర్చి లక్షణకారు లేమి, విమర్శకు లేమి, అందు ఇతివృత్తము కేవలము సత్యవ్యయ మని వక్కాణించిరి.

“His Malatimadhava is a romantic drama, the plot being the creation of his own masterly genius.” Kale.

“The Malatimadhava is a Prakarana of ten acts. The plot has been spun out purely from the imagination of our poet.” M. Krishnamachary.

కాని, యీరూపకము బృహత్కథామూలకము. మల్లి కామారుతము ప్రకరణము యయును మాలతికి ప్రతిబింబ మనం దగిన యనుకృతిగా నున్నది. అట్లే మాలతీయు బృహత్కథలోని మదిరావతీకథకు ప్రతిగా నున్నది. బృహత్కథ వైకావీభాషలో నున్నది. అందులకు నగ్నియైన సంస్కృతానువాదము సోమదేవ భట్టుని కథానరీత్యగరము,

“యథామూలం తథావేదం న మనా గ వ్యతిక్రమః,
గ్రంథనిస్తరసంక్షేప మాత్రం భాషా చ భిద్యతే.”

అని యాతని ప్రతిజ్ఞ. అందు మదిరావతి కథ క్రింద “ఇయ మేవ కథా మాలతీమాధ వస్య మూలభూతా.” అని ఆధోజ్ఞాపిక కలదు. శిశువులు యువం గావించినట్లుగా ఆకథను భ. భూతి పోషించి పండితమోహిని గావించినాడు. దాని జదివిన, ఈతని ప్రజ్ఞ సరిగా ఇంక యని యేర్పడును. ఆకథను ఈ క్రింద సంగ్రహముగా వాక్రచ్చెద —

మిది రావతి కథ.

కళింగదేశములో శోభావతీనగరమందు యశస్కురుడని బ్రాహ్మణుడొండెను. అయిన భార్య మేఖల. వారికి నే నొక్కండన కుమారుడ నుద్భవించితిని. బాల్యం బున నే నధ్యయనము చేయుచుండఁ గా సతిక్రూరమయిన కఱివు కలిగెను. దానంజేసి నాయన అమ్మతోఁగూడ నన్నుం దోడ్కొని ధనవరిచ్చదనందంతముగా విశాలానగర మునకు పోయి, అచట నెలకొనెను. నేనును నాయనాడు సహాధ్యాయులతోఁగూడ నొక గురువరునివలన విద్య నేర్చుచు నుంటిని. వారిలో గుణవంతుడు మహాధనికుని కుమారుడు విజయసేనుఁ డను క్షత్రియపుత్రుడు నాకు నెచ్చెలి యాయెను. ఒక నాఁడు మా యుపాధ్యాయునింటికి ఆశనితోఁగూడ నతని తోఁబుట్టువు మదిరావతి యను కన్య వచ్చెను. అనామారి గని మిత్రునివలన తదీయ నామాన్వయము లెఱంగి వెంటనే తలంగరానితగుమై మరునానకు బానిస నైతిని. ఆ శుభాంగియు చెలిమి తొలఁకు మనోహరిపీతూణుబు నన్నుం గాంచుచు, మొలకలెత్తినకూరిమిని చెక్కుల పులకపటలిచే తెలుపుచు, అటమినచే తద్దక్షిణం బ్రొద్దు మసలి, అనంతరము ప్రణయ దూతియగు వళితాపాంగనిరీక్షణ మాలిగను నాదెసకు ప్రేరించుచు, నెట్టకేలకు తన యింటి కరిగెను. అంక నేనును అయెడఁబావునకు డిల్లవోయి ఇంటి కరిగి నేలంటడి నేలంటడినమీనువోలె జోరిగిలుచు వెడకిలబడుచు దొండ్రెలుచు నుంటిని. ఆయనో రాత్రంబు గడపి నేను మఱునాఁడు ఉపాధ్యాయులయింటి కేగితిని.

అచట విప్రసంభవసంభావణంబున నాచెలికొండు విజయసేనుఁడు హర్షోత్ఫుల్ల వదనాంబుజుండై నాతో నిట్లనియె — ‘మిత్రమా, నా బెల్లెలు మదిరావతివలన నాచెలి కానిని నన్ను ఇట్టివాడ నని విని నెయ్యంబున మాతల్లి గాంచఁ గోరియున్నది. కావున నామీఁద స్నేహముకలదేని నాతోఁగూడ మాయింటికి రమ్ము. నీయడుగిఁ దామరలరజంబుచే మాయిల్లు విభూషిత మగునుగాక.’ మరుభూమి తెనుపరికి జడి వానవోలె ఈమాట నాకు తాపనిర్వాపణం బాయెను. నేను బెల్లెయని యాతనియింటి కేగి యాశనితల్లిచే సత్కృతుండనై ప్రేయసీదర్శనముచేత సుఖతుండ నైతిని. అంతలో తండ్రి పిలువనంపఁగా విజయసేనుఁడు నాయొద్దనుండి వెడలిపోయెను. అంతట మదిరావతిదాదికూతురు నాకడ కేరెంచి మ్రొక్కి యిట్లనియె:—‘భర్త

దానకా, మాధర్మదానిక మహిరావతి యుద్ధానంబులలో నొకమాలతీలతం బెంచినది. దాన నిపుడు మధుసంగంసానంద విలాసహాసితోజ్జ్వలంబు పుష్పభరోద్గమంబు సెరసి యున్నది. అందుండి వైభవమున్న పూవింటి శిలీముఖంబుల నోర్చి భర్త దానిక స్వయముగా మొగ్గుల గోసి నుత్తి లంబులం బోనియా మొగ్గులతో ఈయెంటి పేట పేరు గుచ్చి నీకు కానుక పంపినది త్రొక్తపదార్థమును ముందుగా ప్రియ తమునికేగదా ఈవలసినది. ఇట్లు చదురుగాఁబలికి ధాత్రేయి ఆ పూదండను పంచ పలకర్పూరసముత తాంబూలదళంబులతోఁగూడ నా కొసంగెను. నాప్రాణప్రియ తన చేతులతో గుచ్చిన యాపూదండను నేను మెడం దాచి, తదియాలింగనంబుకన్న నెక్కు డగు నిర్వచనీయ సౌఖ్యముం బొందితిని. ఆతాంబూలము పైచికొని యా ప్రియాసఖతో 'పీకల్యాణీ, నీమి చెప్పునును, నాయెదయందలి కామ మెట్లున్న దన, నీచెలికొఱకు ఈప్రాణములను పదుదుజేసి అదియే నాజన్మఫలము, నా ప్రాణములు నీచెలివిగదా,' అని పక్కి దాని బంపి నేను అంతలో వచ్చిన విజయసేనుంగూడి ఒజ్జయింటి కడదెంచితిని.

ఆమఱునాఁడు విజయసేనుఁడు మదిరావతిం దోడ్కొని మాయింటి కరుదెంచెను. వారిరాకకు నాకలిదండ్రులు కరము సంతస్థిరి. ఇక్కరణిని నాకును మదిరావతికిని మాటిమాటికి నేకస్తానస్థితిచేత సమరాగము గూఢముగానే పెచ్చుపెరుగుచుండెను. ఇట్లుండ నొకనాఁడు మదిరావతిదాసి వచ్చి నాతో నేకతంబున నిట్లనియె: 'మహాభాగా, నావలుకులు శ్రద్ధతో నవభరింపుము. ఒజ్జలయింట నిన్నుఁ గన్న యప్పటినుండి మదిరావతి పడునట్టియవస్థ వాక్రువ్వ నలసి గాదు. ఆలేను తన మనస్సు నీమీఁద తగులుకొని యున్నదని నాకోరి బిక్కినది. కావున నోసొబగుఁడా అకుమారిజీవికము నీ కివ్వమేని తన్ననోరక మెప్పుధంబున ఫలించునో ఆవిధ మాచరింపుము.' ఈవాగమృతంబున నానందచున్నండనై 'ఈవని మీచేలోనిద, నేను మీ స్వాధీనుండన' అని యుత్తర మొసంగితిని. ఆమాటకు దాసి సంతోషించి వచ్చిన యట్లే పోయినది. నేనును ఆనందస్థింబున నాస్థ వాదమి నెవులు దీటి యుంటిని.

ఆమఱునాఁడు ఉజ్జయినినుండి గొప్పవారి దొకక్షత్రియకుమారుఁడు వచ్చి మదిరావతిని తన కివ్వని తజ్జనకు నడిగెను. తండ్రియు నతని కీయ నంగీకరించెను. అంతట లగ్నము నిశ్చితమాయెను. మహాత్మ్యవర్ణాంబుకంబుగా పెండ్లిదివము వచ్చినది. తూర్వముల మ్రోతతో పెండ్లి కుమారుని రాక కోరానాలపడుచుండెను. అంత నేను ఆన లుడిగి బ్రదుకుటిడు మను భరింపఁగాలక వివాహముకన్న వివాహము మేలనియెంది ఊరివెలి కరిగి అట నొకమట్టిమ్రానెక్కి యందొకయురిగట్టి మెడకుఁ దవిలించుకొని చెట్టునుండి నన్నును ప్రియాప్రాప్తిమనోరాజ్యంబును ఒక్కట దిగఁద్రోచితిని. ఈ

మనసేపటికి చైతన్యమును మరలం బొంది కనుదెఱచి మాచునంతట నా యురి త్రేస్సి నే నొక ప్రాయశ్చవానియై యుడి పుంటిని. అతడే నాప్రాణమును గాచె నని తలంచి, యాతనితో 'మహానుభావా, నీ వేమో కరుణ చూపితివి గాని, విరహాతురునికి నాకు మృత్యువు ఇవ్వఁమాగాని ప్రాణము గాదు.' అని పించి, యాయాపద్భాంధవుని ప్రశ్న తుత్తరముగా నుదీయఁమయిన మదిరావతీవృత్తాంతమును నివేదించితిని. అంత నాసజ్జ నుఁడు 'ఏల ప్రాణాదవయ్య నిటు మోహంబునం బడెదవు. సకలంబును దేనికొఱకో ఆయాత్మను తృణించుటవలన నేమిఫలము ? ఇందులకు నిదర్శనముగా నావృత్తాంతముం జెప్పెద వినుము' అని యిట్లు వక్కొనించెను

హిమసంతముచెంత నిషధమని దేశ మొందు గలదు. అందు శ్రుతశీలసంపన్నుం డయిన యొక బ్రాహ్మణునికి నేను తనయుండను. నేను దేశాంతరములు గన వేడుకయై యిలువెడలి దేశములు తిరుగుచు బిజ్జలం గనుచు క్రమంబున శంఖపురమునకుం జనుచెంచితిని. ఆనగరంబుకడ శంఖపాలుఁ డను నాగరాజుది పావనము శంఖశ్రాద మనుమహాసరోవరము స్వచ్ఛోదకము కలదు. అప్పురంబున గురుకులవాసముసేయు చుండి నేనొక్కప్పుడు స్నానయాత్రోత్సవంబున శంఖశ్రాదమునకుం బోయితిని. సురాసురులచేత మహాసముద్రమువోలె ఆకటాకము దరులనెల్ల నానాదిగంతాగతు లైనజనులచే నిండి అంతటను కలగుండుపొందుచుండెను. మడువునకు దక్షిణంబున చెట్లగుబురులో నొకవరకన్యక గురివెందలేవ పందిరిదువారంబునం బూలు గోయుచుం డెను. ఆలేడికంటి నాకంటంబడినమాత్రాన ముల్లోకములను మోహంబునంబుచ్చు మారుని కైబల్లెమువోలె నాయెద నడుగంటఁ జొచ్చినది. తానును నన్నుంగాంచిన మాత్రాన వలఁతేనికి దాసియై నన్ను ఆపాంగవిక్రాంతతారకాంతంపు విలోకితంబునం బరికించుచుండెను. ఇట్టొకనిముసంబ మేమిరువురము ఒండొరువులం గాంచుచు న్నంతలో మడపుటేనుం గొండు రేఁగి గొలుసు తెంపుకొని మావటీనిం బడఁద్రోచి చెవిమీఁది యంతుసమును నేల రాల్చి పరువున వచ్చుచుండెను. దానిం గని పరిజను లెల్లం బూయుతులు గాఁగా నేను వెఱకురినయాప్రేయసిని అమ్మననెత్తుకొని జనుల నడిమికి తెచ్చితిని, అక్కన్నియ దిగుటతీటి తత్పరిజనము వచ్చి కూడునంతలో జనుల కోలాహలంబునకుం గనలి యా మత్తవారణ మచ్చటికే దుముకుచు వచ్చెను. ఆభయ మునకు జనులెల్లం బరువులువాఱ పరిజనులు ఆవరకన్య నవ్వలి కెచటికో కొనిపోయిరి. నేను వేటొకచక్కటి కేఁగితిని.

ఏనుఁగుభయము లేనితర్వాత ఆనింగినడుముదాని నెచటనుం గానక, పేరేని కులమేని నెలవేనియు నెఱుంగక, కూన్యహృదయుండనై విద్యకోలుపోయిన విద్యా

ధనుండుంబోలే ద్రిష్టుతుచు నుంటిని. క్రమముగా ధైర్య మవలంబించినవాడనై ఆ కన్నియ యీనగరమున నొకవేళ నుండునో యని యిటుకు వచ్చితిని. ఇటు కంఠమున కురిబోసికొన్న నిన్నుం గంటిని. పరి తోచి నీవు నీదుఃఖము చెప్పినివి. నేనును నాదుఃఖమును చెప్పితిని. మిత్రుడా, యిద్విధమున నేను సోమం బేయం బెలియని యాసుందరాంగికై పురుషకారమునకు దారినిగొడనివిషయమును యత్నము నేయు చున్నాడను. మనరాతి నీగోచగమంద యున్న నీవు తత్ప్రతికై పురుష కారము మాని దిగులును గూలదకల? దుక్తిణీదేవినిగూర్చిన పురాణ్యత్తమును నీవు విన లేదా? చేదిపతి కిచ్చినను మురారి యామెను పొందలేదా?

ఇట్లాచెలికాడు పలుకుచుండగా ముగిసేవాద్యనాదపురస్సరంబుగా నుది రావతి సరిజనయై నాడొడుటనే వచ్చినది. అంతట మిత్రునితో నిట్లు చెప్పితిని—
'బివాహమునకు ముందు ఈనామవారిగడిలో కులకన్యకలు కామదేవుని బూజిం తురుగదా, కాన నిటుకు వచ్చినప్పుడు మదిరావతి తనకై ప్రాణము విడిచిన నన్న చూచునుగాక యని ఈగుడిముందు నే నుట్టిచెట్టునకు నే నురిబోసికొంటిని.' అమాట విని ధీమాత్తుం డాచెలికాడు 'అటును నీభ్రమగా ఈగుడిలో నే ప్రవేశించి గర్భ గృహములో మాతృదేవతలవెనుక దాగియుండము, మన కేరుండు నుపాయము దొరుకునో దొరకదో మాతము రమ్ము' అనెను. నేను సరియే యని యాసఘునితోఁ గూడ దేవళంబు సొచ్చితిని. అట్లే దాగియుంటిమి. అంతట పెండ్లి పాటలతోఁ గూడ మదిరావతి మెల్లన అదేవళమునకు వచ్చినది. తాను మనస్సులోని వరమును ఒరులకుఁ బెలియకుండునట్లుగా కామదేవుని వేడుకొనందలంచినట్లు కారణము చెప్పి సభిజనమును పరివారమును ఇయటన నిలిపి, ఒంటిగా లోని కరిగి కామదేవు నర్చించి యిట్లు విన్నవించినది.—'దేవా, నీవు మనస్సునం బుట్టినవాడ వయ్యను నామనస్సులోని నాప్రియుని ఎటుంగ వైతి వేల? ఏల నన్ను వంచించి కీడు వఱచితివి? ఈజన్మమందు నీవు పరదాన సమర్థుడవు కావేని జన్మాంతరమం జేసి, ఓ రతినాయకా, ఆ విప్రకుమారుడే నాకు భర్త యగునట్లు ప్రసాదింపుము.'

అబాలిక మేము కనుచును వినుచు నుండగా నిట్లు పలికి, చిరుకుఁగొయ్యకు ఉత్తరీయమును కట్టి కంఠమున కురిబోసికొనెను. 'మిత్రుడా, పోయి అగపడి ఆమెకంఠమునుండి యాపాశమును తొలగింపుము' అని యాచెలికాడు బోధింపగా నేను వెంటనే ప్రియకడకుం జని 'ప్రాణేశ్వరీ, సాహసము చేయకు, ఇదె చూడుము ప్రాణము విల యొనుంగి నీవు గడించినవాడను, అర్తికాలమందు ఎవని మీఁది సహజ స్నేహమునునీవు తెల్పితివో వాడను, నీదాసుడను, నీమోలిన యున్నాడను.' అని

హర్షంబుచే ఎలుంగు దొట్టిలా బలికి, తుణుములో అనుందరాంగి కంఠమునుండి పాశమును తొలగించితిని. అంత నచ్చేలువ నన్ను గని యానందభయంబులపాలయి తుణము ఉన్నంతలో నామిత్రుఁడు పడిగా నిట్లనియె:—‘చెలికాఁడా, ఈరేనాయి చీకటిలో నేను ఈమెవేసము దాల్చి యామెపరిజనులతోఁగూడ నేఁగెదను. మన యిరువురయు త్రోయమాలను కట్ట నిచ్చి, ఈమెను దోడ్కొని నీవు రెండవద్వారము దారిని నీయిచ్చువచ్చిన దేశాంతరమునకు రాత్రి పోము. నాకై చింతింపకు, నాకు దైవము మేలునేయును.’ ఇట్లు బలికి, యాతఁడు మదిరావతివేషము తాను గైకొని రాత్రి చీకటిలో తత్పరిజనులతో పడలిసోయెను. నేను మదిరావతిని దోడ్కొని వెలలేని యుగిరన్నముతో రెండవద్వారమున వెలువడి ఆరాత్రి ఒక యామడదూర నురిగితిని. తెల్లవాటినిపిమ్మట ఆరగించి, దినములవెంట క్రమముగా నడచుచు ప్రేమసితోఁగూడ అచటపురమును నగరము చేరితిని. అం దొకబ్రాహ్మణుఁడు నాకు మిత్రమై యిల్లయిఁగా అవిలబితముగా మదిరావతిని పిండి యైతిని.

ఇట్లు కోరిక నెఱవేటి యగు నివసించుచు నేను నామిత్రునికథ యేమాయెనో యని చింతాకులమానసుండనై యుత్తరాయణమున నిటకు గంగాన్నార్యము వచ్చి నంత నీయకారణబాంధవుండు నాకుం గనులపండువు గావించినాఁడు. నన్ను గాంచి గూశ్వర్యమగ్నుండయినయాతనిం బెద్దయుంబొద్దు కవుంగిటం బొదివి తూర్పుండి వృత్తాంత మడుగునంతలో, దేవా, నీవిటకు విజయంచేసితివి వత్సేశ్వరాత్మజాఁడా, ఇట్టిచట నాచెంతనున్న యీ బ్రాహ్మణకుమారుని నాకు ప్రాణభార్యాప్రదుడైన యాయాపద్మాంధవునిఁగా నెఱుంగుము.

ఇట్లు నిజవృత్తాంతమును ఆసురుపురు విప్రకుమారులతో నొకఁడు వర్ణించి ముగించినంతట నరనాహనదత్తుఁ డారెండవమాతని ‘ఓవిప్రకుమారా, మిత్రులకై ప్రాణమును సమగౌనని మిమువోంట్లు లోకములో అరుదుగదా, నీవు ఆచిక్కుఁ బాటునుండి యెట్లుతప్పించుకొంటివో చెప్పుము, నేను సంతసిల్లెదను’ అని యడిగెను. అంత నాతఁడు తనవృత్తాంతము నిట్లు చెప్పందొడంగెను.

మదిరావతివేషంబు దాల్చినవాని వృత్తాంతము.

నేను మదిరావతివేషంబున దేవళమునుండి వెలువడఁగానే పరిజనులు నన్ను మదిరావతినిగా నే తలంచి, పల్లకిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టి సోమవత్సరిఁగఁగటకిం గొని పోయిరి. అందు పెండ్లికొమరిత యుభయచే నన్ను పానమత్తలు ఊడిగంపు జేడియలు మేల్చుసుగు వైచి ఒకయిట ప్రవేశపెట్టిరి. నేను గూర్చున్నంత పెండ్లి పండువు సుబ్బుకాటంబు తబ్బియుచేతలబిబ్బోకవతులు నన్ను చూచివేసికొనిరి.

అంతలో వాకిటచెంగట అదియలసందడియు మొలనులిరపళియు వినసా
యెను. చెలికత్తియలతోఁగూడ నొక కన్నియయు నాగదిలోని కరుదెంచెను. ఎవ్వ
తెయో యని పరికించితిని. నాఁడు శంఖప్రదముకడ జలకమాడవచ్చి నాకు కను
విందై వీనుఁగునుండి నేఁగఁచిన యా నాయెదదొంగయే నాపజ్జం గూర్చున్న యా
కన్నియ ఇదేమి? కాకతాళీయమా, కలయా, నిశ్కమా, యని పట్టరాని సంశయమున
నొడలెలుంగక నేను దలపోయుచుంటిని. అంత నొక్కనిముసంబున మదిరావతిచెలు
లాకన్నియను 'అర్యదుహితా, ఏల యిక్కరణి బెంగవట్టకొని యున్నావు?' అని
హెచ్చరించిరి. తన మనోగతమును దాచి యాకన్నియ యిట్లనియె:—'ఏమి, మీ
రెలుంగరా మదిరావతి నాకెట్టి నెచ్చెలియో? ఈమె ఇప్పుడు పెండిలియై మగనింటి
కేఁగును. ఈమె నెడఁబాసి నేనుండఁజాల నని నెఱలొందియున్నాను కాన మీరు
వెంటనే బయటికిం బొండు, నేను ఇంచుకనేపు మదిరావతితో విస్త్రంభంబున మాట
లాడుచు నుభయమండెదను.' అంతట వారందఱు మమ్మిరువుర నేకాంతంబున విడిచి
యరిగిరి. అంత నాచెలువ తలుపు బిగించి గడియ వైచి వచ్చి చెలికత్తె ననుభ్రమః
నాచెంకం గూర్చుండి యిట్లనియె.

సఖీ, మదిరావతీ, నీదుఃఖముకన్న గొప్పదుఃఖము ఉండదు. ఏలని నీప్రాం
ప్రియుఁడు వేటొకఁడైయుండ తండ్రి నిన్ను మఱివేటొకని కిచ్చుచున్నాఁడు
అయినను పరిచయవశంబున మరల నెఱుకవడెడి యానీప్రియతమునితో నీకు దర్శన
మేని ఒకవేళ ఘటిల్లఁగలదు. నాకన్న నో ప్రత్యాశలేనిదుఃఖము సంభవించియున్నది.
చెప్పెద వినుము : నీకు నేనెట్లో నాకు నీవును అట్లే నమ్మకపుఁ దావలమవుగదా.
రానున్న నీ యెడఁబాపు దుఃఖమును మఱచుటకై నేను శంఖప్రదమునకు స్నాన
యాత్ర పోయియుంటిని. అచటి యుద్యానపనంబున, పగలు నింగిని దొఱంగి
వచ్చిన చంద్రుఁడో సౌందర్యసామజంపు బంగారంపుఁ గట్టుకంటమో నా నొప్పు
మీఱు లేబ్రాయపు బ్రహ్మణకుమారుఁ డొక్కరుండు నూనూఁగుమీసంపుఁ
దేటికొదమలతో విరాజిల్లుచున్న మోముఁదామరనాఁడు నాకన్నులకు విందొన
ర్చెను. 'అడవులయందు తపంబులచే విడుమలు గుడిచిన మునికన్నియలు ఈకొమరు
గానిని గానరేని వారితపంబునకు ఫలమేమి?'. అని యాతనిం గని నేను దలపోసిన
మాత్రాన కాముఁడు నాయెద నలుఁగులం జేసినతూంట్లదారిని నానాగయు వెఱుపును
కాటిపోయినది. అంత నన్నుర గాంచుచున్నయాతనిం గ్రేఁగంట నేఁ గాంచు
చున్నంతలో కంటమునుండి విడఁబడి మదపుటేనుం నొకటి విచ్చలవిడి నచ్చటికిం బఱ
తెంచెను. దానిం గని నాపరిజనమెల్ల భయకలఁయితంబు కాఁగా వెఱచఱచి తత్త
టిల్లుచున్న నన్నుక్కుమారుఁడు పరువున వచ్చి యెదనెత్తుకొని దవ్వనకు జనులగడి

మికిం గొని పోయెను. ఆతనిమేని స్వర్ణామృతంబుచేత నే నానందనిమిలితలోచన నై, చెలీ, ఏనుం గేమో, భయ మేమో, నే నాతెనో, ఎటు నుంటినో, ఎటుంగ కుంటిని. అంతట పరిజనము నన్నుం గలసికొనఁగా నామదనారణంబు మూర్తిభ వించిన విరహంబువోలె నాచక్కటికే యరుదెంచెను. దానిభయంబున నాపరిజనులు నన్నెత్తికొని బసకుంబోయిరి. అయ్యలబలంబున నాప్రియుఁ డాభూదేవకుమారుం డెటు లరిగెనో నేఁ గాననైతిని. ఆది మొదలుగా పేరేనియం దెలియక యా ప్రాణ దాతను చేలి కబ్బి తప్పిపోయినలిబ్బికైవడి స్తరించుచు, కలలోనేని యతనిం గాంచు కోరికమై ఎల్లవనటలం బాపుదుర వాసించుచు, జక్కవయ్యాలువుటాండ్రతో సరిగా రాత్రుల నేడ్చుచుండును. ఇట్లు ఉపాయముల కందని యీ దుఃఖములో నీదర్శన మొక్కటి, ప్రియసఖీ, నాకు వినోదిసాధనముగా నుండినది ; అదియు నింక ద వ్వగుచుగదా. మదిరావతీ, యితైఱుఁగున నాకు మరణ మొక్కఁడే శరణ మైనది, కాన ఈయించుకత్తవేనియు నీ నెమ్మోముం గాంచునుఖము ననుభవించెదను.

ఆలకాంగి యిట్లుంగిని నావీనుల నమృతంపుసోపలు గురిసి, నామోమునుండి బిలుఁగుముసుంగు నెగఁదివిని, నన్నుం గని యానవాలుపట్టి, యొక్కట హర్షాశ్చర్య భయంబులపాలాయెను. 'ఏల యోముద్దరాలా, ఇట్లు నివ్వెఱపడెదవు ? ఆతఁడనే గదా నేను, తలంపున కందనియర్థంబులసయితము అనుకూలదైవము ఘటించును జామా. నీకై నే నెంతటిదుస్సహవేదనం బొందితినో, విధి నేయునీప్రపంచవిలాసం బెట్టిదియో, విమ్మట నీకు విస్తరంబుగా వివరించెద. మాటల కిపుడు అదను గాదు. ప్రేయసీ యిపుడు మనము వెలువడు నుపాయమునుమాత్రము ఆలోచింపుము.' అని నేను వక్కాణించితిని. అంత నాకోమలి సమయోచితంబుగ నిట్టనియె. 'ఎవ్వరికిం దెలియనీక ఈవెనుకదారిని వెలువడుదము. దీనిబయట నాతండ్రి సుత త్రియునియింటి యుద్యానము, దానిదారిని వెలువడి యెటకేనియం బోదము.'

అట్లు లాకాంత పలికినయంత తదీయాభరణంబుల కానరానీక మూటగట్టు కొని తద్దర్శితపథంబున నట నుండి వెలువడితిని. రాత్రియే కత్సహితంబుగా నడలాన పడివడిం గడుదప్పు నడచి వేగుననప్పటికి నొక కాఱడవిం జేరితిమి. ఆనిర్జనారణ్యం బున మే మరుగుచుండ మిట్టమధ్యాహ్న మైనది. అసమయంబున నెట్ట కేనియు నొక చెట్టునీడ దొరకఁగా, నడకచే నలసి నీరువట్టి యున్న ప్రాజ్ఞేశ్వరిని నేను మెలమెల్ల నానీడం జేర్చి యుత్తరీయంపువీనన తెమ్మెరల నీదమృతమున నాకసి కంబుగ నచ వికి దున్న యొకటి గాయపడి చాపరువు వాఱుచు వచ్చెను. దానిని వెనువెంటన ఆ ప్రియచేతనే మహాశక్తుఁ డని యెఱుంగనై యొక పురుషుండు చేత నిల్చునని గుఱు

ముపై తలుముకొని వచ్చెను. ఆపీరుఁడు ఆకొలుచున్నను ఒక బల్లెంపుబోటునం గూల్చి మమ్ముఁ గని మాచెంత కేలెంచి 'ఎవరయ్యా సాధూ, మీరు? ఈమె నీ కేమి గావలయు? ఈదారి నెటు కేగుచున్నారు?' అని యడిగెను. అంత నేను జంజె మెత్తిచూపి 'అయ్యా నేను బ్రాహ్మణుఁడను, ఈచిన్నది నాపెండ్లాము. మేము కార్యశలంబున నొక బిడారుతోఁగూడ దేశాంతరమున కేగుచు, ఆబిడారును దొంగలు కొట్టఁగా చెదరి దారి తప్పి యిటుకు వచ్చితిమి, నిన్నుఁ గంటిమి; మా కష్టములు తీసి వేయి.' అని కల్లనిత్కువముం బోకితిని నామఁట నీ బ్రాహ్మణుఁడ నని నాపై జాలి గొని యాతండు 'అయ్యా! నేను అడవిదొరకు, వేటకై యిటు వచ్చితిని. మీరు దారి నడచి బడలినవారు నాకు అతిథులు లభించితిరి ఈసమీపంబుననే నానెలవు ఆచటికి వచ్చి మీరు విశ్రమింపుఁడు.' అని చెప్పి నాప్రియను అలసి యున్నదానిని తన గుఱ్ఱముపై నెక్కుఁ జేసి తాను పాదచారియై చుట్టు తన యింటికిఁ గొనిపోయి అచ్చట చుట్టమువోలె నుజ్జ్వలభోజనాదికముల నుపచరించెను. చెడుదేశములయందును ఒక్కొక్కచోట నెవరేని దొడ్డవారు ఉదయింతురు అనంతర మాతఁ డిచ్చినతోడుతో నాయుడవిని దాటి యొక యగ్రహారము చేరి అట నక్కొంతను నేఁ బరిణయ మైతిని. అప్పటినుండియు భార్యతోఁగూడ దేశములు తిరుగుచు ఒకబిడారుంగలసి యిపుడు గంగాస్నానమునకై యిటు కేగుచెంచితిని. ఇటునే యీ నాస్వయంవర మిత్తునిం గంటిని.—

ఈరెంటును కథ ఇంచుమించుగా నొకటే, పేరులు వేరు. మాలతిలో మాధవ రచిత వకుళమాలం గొనవచ్చినలవంగిక పలికినచతురోక్తి మదిరావతికథలో నాయకౌ రచితపుష్పదామముతో నాయకుని ఆలంకరించిన దాదికూఁతు నాశ్యమే అనవచ్చును. ఇందలి మదయంతికా మకరంద నందనులకు బదులు స్త్రీపురుషులు అందునుం గలరు. ఇందలిపులికి అందు ఏనుఁగు. ఈరీతిగా ఆకథయే యీకథగా నున్నది.

(1) ఆకథలో నాయకుఁడు బ్రాహ్మణకుమారుఁడు నాయక క్షత్రియకన్య, ఆమెయన్న నాయకునికి సతీర్థ్యుఁడు. మాలతిలో నాయకానాయకులజనకులు సతీర్థ్యులు. ఇందును అందునుం గూడ సతీర్థ్యులకు గురువునొద్దనే సమావేశము. ఆకథయే దీనికి మూల మగుటంబట్టి ఇందును నాయక (మాలతి) క్షత్రియకన్యయే, అందువలన ఆమెతండ్రి భూతివసువును క్షత్రియుఁడే. కావున ఆకావమున బ్రాహ్మణులే అమాత్యులుగా నుండి రనుట పొల్లు.

(2) మాధవుఁడు బ్రాహ్మణుఁ డని యఘోషింతుని యాశ్రోశవాక్కు వలనం చెలిసినది. కావున ఆతనితండ్రి దేవరాతుఁడు బ్రాహ్మణుఁడే. భూరివసువు

క్షత్రియుండని నిరూపించితిమిగదా. కామందకి బ్రాహ్మణవ్రాజిక. ఆమె బావన దనం బ్రమాణము లేదు. కావున ఈమువ్వరును బ్రాహ్మణులే యనువ్రాత నిబంధము.

(౩) కామందకి భూరివసుదేవరాతులకు ఉపాధ్యాయ గాని సహాధ్యాయ గాదు. ఈమంతుల సహాధ్యాయ కామందకీష్య సౌదామని. వీరి కిరువురును అపత్యసంబంధవిధిప్రతిజ్ఞ సౌదామనీసమక్షమున జరిగింది. సౌదామనిని కామందకి తన పూర్వ శిష్యుని వ్యవహరించినది. గురువుకడ విద్యార్థులైన సేయుటకు సంకోచ ముండును. సతీర్థ్యకడం జేయుటకు ఉండదు, పైగా ఉత్సాహమే కల్గును. అసతీర్థ్య గురువునకు ఈప్రతివృత్తాంతము నంటించి యుండఁ దగును. ఇదిగాక, గ్రంథములో ఈ పరివ్రాజికను ప్రస్తావించినప్పుడు జరచ్చబ్జమొకటి వినఁ బడుచున్నది. “సౌగతజరత్పరివ్రాజికాయాస్తు” ఇత్యాది మాలతీప్రస్తావన. ఆప్రకారము మంతులకు “జరత్పత్రి”త్యాది వ్యవహారము మాలతిలో లేదు. “అశేష వాస్త్వి” యాభియోగేన స్తారయసి మమ పూర్వశిష్యాం సౌదామనీమ్” అనియు, “అస్తత్సౌదామనీసమక్షం...ప్రవృత్తేయం ప్రతిజ్ఞా” అనియు, కామందకీవాక్యములు. ఈ విస్తరముచే కామందకి ఆమంతులకు గురువే గాని సహాధ్యాయ గాదని స్పష్టము.

(4) మాలతీయాశానోదయముంబట్టి భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణయువతీ వివాహము లుండె నని యిదానీంతనులు ఒకానొకరు ప్రాసించారు. కాని, మాలతీముల భూత మదిరావతీ కథానుసారమున మాలతి క్షత్రియకన్యయై యని తెలియుచున్నందున, ఆభ్రమను వదలుకొనుట మంచిది.

(5) అకథలో నాయకను మదిరావతిని క్షత్రియను పెండ్లియాడిన నాయకుఁడు బ్రాహ్మణకుమారుడే యైనను, ప్రకటముగా వరించినవాఁడు ప్రతినాయకుఁడు క్షత్రియుఁడు. తదనుసారమున ఇందును మాలతిని రాజముఖముగా వరించినవాఁడు ప్రతినాయకుఁడు నందనుండును క్షత్రియుండె అనఁదగును. కావున, మాధవమిత్ర మయినమకరందుఁడు పెండ్లియాడినచుదయంతిక నందనునిచెల్లెలు యువతి క్షత్రియయే. మాలతిలోని యావేశ్యాపరజనము కూడ క్షత్రియవిభవమునే సూచించుచున్నది. మఱియు మాలతీమాధవకథను జూచి దదనుసారమున సోమదేవుడే కథాసరిత్సాగరములో ఆమదిరావతీకథను రచించుకొనె నని యాతనిప్రతిజ్ఞ నెఱుంగని ప్రజ్ఞావాదమేని, ఆపక్షమందును అకవి మాలతిని క్షత్రియకన్యగానే గ్రహించె నని యేర్పడి యీప్రజ్ఞావాదమును వమ్మే చేయును. కావున భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణ యువతీవివాహము లుండె నన్న కల్పన ఈవిస్తరముచే పరాహతము.

(6) మాలతిలో భృగ్వగ్నిపతనములు (సాధులంకల్పితములు గానే) చెప్పబడి యున్నది. దానింబట్టి కొందఱు అదానీంతనులు భవభూతికాలమున నవి భర్త్యములు

గానే యుండె నని భ్రమపడిరి. కలినిషిద్ధము లైన భృగ్వగ్నిపతనాదులలో నన్నానీ సమును శ్రీశంకతాచార్యులవారు ఉద్ధరించి రనియును, వారు కుమారిలభట్టును దర్శించి రనియు, ఆదర్శనమైన వెంటనే కుమారిలభట్టు తన్ను అగ్నిసాత్కరించి కొనె ననియు, ప్రసిద్ధి గలదు గావున, వారు కుమారిలభట్టు శిష్యుడైన భవభూతికి సమకాలికుల సన్నిహి తానంతర కాలములో కావలయును. కావున, కడమ కలి నిషిద్ధములలో చేరిన వైన భృగ్వగ్నిపతనములు లే పనియే యెన్నవలయును. ఇందు పలన ఏకాలమున నవి ధర్మములుగా నుండెనో ఆయాదికాలమునే, చాతుర్వర్ణ్య మందు అనులోమవివాహము లుండినకాలమునే, మాలతీమాధవ కథా కాలముగా భవభూతి గ్రహించె నని తలప నగు. ఇతియగాని కవి వ్రాయు వాస్తవావాస్త వాచారములను కవికాలమునకే ఆరోపించుట యసమాజస మని వివేకులకు చెప్ప నక్కఱలేదు.

(7) రామాయణమే సంస్కృతములో నాదికావ్య మనుభవభూతినమ్మకమే మనకు ఆనమ్మకమును గలిగించిన దని తలచినవారును ఇదానీంతనులలో కలిగినారు. భవభూతికి పూర్వు లయినకాళిదాసాదులనమ్మకము మనకు మార్గదర్శకము గాదా? అందఱును ఆయాదిత్వమును రామాయణమునలననే గ్రహించినవారు గారా? రఘు పంశములో:—

“తా మభ్యగచ్ఛ ద్రుదితానుసారీ । కవిః కుశేధ్వాహరణాయ యాతః
నిషాదవిద్ధాజ్జడర్శనోత్థః । శ్లోకత్వ మాపద్యత యస్య శోకః.” 14 (70)

“సాగ్ధం చ వేద మధ్యాప్య కిఞ్చిదుత్కాన్తశైశవా
స్వకృతిం గాపయామాస కవి ప్రథమపద్ధతిమ్.” 15 (38)

“అథ పాశ్చతసోపజ్ఞం రామాయణ మిత స్తతః
మైథిలేయా కుశలవౌ జగతు ర్గురుచోదితౌ.” (68)

(8) ఒకానొకరు మహామాంసవిక్రయము బ్రాహ్మణోచిత మైన యాత్మహత్యా సాధన మనియు, దానిని భవభూతికి ముందు ఎవ్వరును కల్పించియుండలేదనియు వ్రాసియున్నారు. అది బ్రాహ్మణునికి కార్యసిద్ధికి యుద్ధ సాధనము గాని ఆత్మహత్యకు ఉత్తమసాధనము గాదు. మాలతీమాధవటీకలో త్రిపురారి ఇట్లు వివరించినాడు:—
“ఇదానీం జాత్యనుచితే నాపి క్షీప్రఫలప్రదేన బాహ్యగమప్రసిద్ధేన సాహసిక జన కృత్యేన మహామాంసవిక్రయే నాపి ప్రయోజనం సాధనీయ మితి విచిన్త్య నిర్ధారయతి.”

విద్యాసిద్ధికై యామహామాంసవిక్రయకల్పము నే శ్రీమదాచార్య హేమచంద్ర శిష్య రామచంద్రకవి విరచిత సత్యహరిశ్చంద్ర చాటకములో నొకవిద్యాధరి ప్రయోగించినది. అందు మహామాంసహోమమే తద్విక్రయము.

(9) భవభూతికి ముం చెవ్వరును దీనిని కల్పించి యుండలే దన్నమాటయు వట్టి పొల్లే. — భవభూతి దీనిని కల్పించినవాఁడు గాఁడు, అతఁడు తననాటకపురుషులలో నొకఁడు దీనిం బ్రయోగించినట్లు సంవిధాన మల్లినవాఁడు. మఱియు, — కార్య సిద్ధికై దానిం బ్రయోగించుట భవభూతికి పూర్వమే అకాదిసిద్ధము. శ్రీమృగకమునకు ముందు నాలవశతాబ్దియందుండిన నందునిమంత్రి యైనవరరుచిచే కాణభూతికిని, కాణ భూతిచే గుణాధ్యక్షుండితునికిని, వాక్రువ్వంబడి, గుణాధ్యక్షుండితునిచే వైశాచిభాష యందు ప్రణీతమయి సోమదత్తునిచే సంస్కృతీకరింపఁబడిన కథాసరిత్సాగరములోని యామహామాంస విక్రయ ప్రస్తావముల గనుఁడు. అచట లం. ౧౮. త. ౨. లో మదన మంజరికథను 1986 పు. మొ., డాకినేయుని కథను 1989 పు. మొ., చదువుఁడు. ఇందు తొలిదాన కాపాలికుఁ డొకఁడు మదనమంజరి యనుయత్నంగనను, కృత్యా ప్రభావంబున శృకానమున ఆకర్షించి ధ్వంసము నేయ నుండఁగా, ఆమె శ్రీవిక్రమా ర్కునిం బేర్కొని యాక్రందింపఁగా, ఆయన భిడ్లపాణి దేదీప్యమానవిగ్రహుఁడు ప్రత్యక్షమై, అగ్నిశిఖిబీతాభునిచే నాకాపాలికుని సహరింపించి తినిపించి వైచెను.

ఈకథలో మదనమంజరి విక్రమాదిత్యునిం బేర్కొనఁగా ఆయనవచ్చి కాచెను. మూలతిలో మూలతి మాధవునిం బేర్కొనఁగా మాధవుఁడు వచ్చి కాచెను, అని కొంత సామ్యము.

రెండవకథలో డాకినేయుఁ డనుజూదరి ఒకపాదునూత విక్రమాదిత్యుని యాజ్ఞచే బంధీకృతులై పడియున్న శృకానబ్రహ్మరాక్షసులకు తన ప్రాణముం గాచుకొనుటకై యాహార మిడవలసినవాఁడై అందులకు ఉపాయాంతరము గానక శృకానమున మహామాంసము విక్రయించి కార్యమును సాధించుకొనెను.

“స తూపా దుద్గతోఽపశ్శక్ తదర్థప్రాప్తి మన్యథా
పణాయితుం మహామాంసం శృకానం ప్రావిశ నిశి.
తత్కాలం తివ్రతా తత్త్ర స దృష్టః కితవో మయా,
గృహ్ణాతు క శ్చిద్విక్రేణే మహామాంస మితి బ్రువన్.
అహం గృహ్ణామి గిం మూల్యం మార్గ సీ త్యేగతే మయా,
రూపప్రభావో స్వా దేహి మన్యా మి త్యేబ్రవీ చ్చ సః.
తత్తద్రూపప్రభావాభ్యాం తా నాకృన్య దదామ్యహమ్,

కితవాక్ బ్రహ్మరక్షోభ్యాం భక్ష్యం సభ్యయుతా నరీకా.
తచ్ఛ్రీత్యా ధైర్యతుష్టేన తస్మై ద్యూతకృతే మయా,
దత్తౌ దూపప్రభావౌ స్వా వాభావ్య దినసప్తకమ్.”

“మాలతిలా” విప్రలంభకృంగారవర్ణనార్థము కవి కపాలకుండలా కృత మాలతీ హరణమును కల్పించినాఁడు, కాని, ఆకల్పన పూర్వకథతో చక్కఁగా అదుక లేదు.” అని విజ్ఞు లొకానొకరు వచించినారు. వారిమతమును కొదనజాలను ; అయినను, ఇటు వలసినయదుకును కవి పెట్టియే యున్నాఁడని నాతలంపు. అందులకే, బలివేయు నిమిత్త మై యఘోరఘంటుఁడు తనకివ్యయగతి కపాలకుండలచేత మాలతిని అంకుః పురమునుండి తెప్పించుకొన్నట్లు కవి రచించినాఁడు. పిమ్మట కపాలకుండల తనగురుని మాధవుఁడు చంపె నన్నపగ తీర్చుకొనుటకై అతనిప్రియ మైనమాలతిని హరించుట అవకీయమైననున్నది. మాలతిని మరల తెచ్చుటకై సౌదామనిని కవి ప్రభుమాంక మందే ప్రస్తావించినాఁడు అఘోరఘంటుఁడు, కపాలకుండల, సౌదామని, వీ రందఱును శ్రీశైలమువా రగుటయు, ఈయదుకునే దృఢపఱుచుచున్నది.

మాలతి యల్లికంగూర్చి భవఘోరిస్వాభిప్రాయము.

“భూమ్నా రసానాం గహనాః ప్రయోగాః । సౌహార్ద్రహృద్యాని విచేష్టితాని,
బౌద్ధత్య మామోజితకామసూత్రం । చిత్రా కథా, వాచి విదగ్ధతా చ.”

మాలతింగూర్చి కాళి (Kale) పండితులు వ్రాసినయభిప్రాయము నిపుణము గాను ఇమిడినగాను ఉన్నది. అది యే మనః:—“ఈరూపకములో పెక్కుగుణములు కనఁబడుచున్నను ఇది ఒకవిధ మైన (Clumsiness) మొద్దుతనము (లేక మోటు తనము, లేక, మడ్డితనము) చేత చెడినది. ఇటు వృత్తము నేరిమితోనే సంవిహిత మైనను, గ్రంథయొక్క ఆతిదైర్ఘ్యముచేత దానిరంజన కొంత నొందియున్నది. ఈలోపములబట్టి చూడఁగా ఇది రూపకరచనయం దాతనిప్రథమప్రయత్నముగాను, ప్రథమప్రయత్నములకు అనువంగికము లగుగుణదోషమిశ్రము కలదిగాను ఉన్నది.”

వీరిచరితముంగూర్చి యిందుక.

ఇది పట్టాభిషేకాంతము పూర్వరామచరితము. ఇందు కవి రామాయణకథలొ కొన్ని భాగములను కొంచెకొంచెము మార్చినాఁడు అదిలోనే విశ్వామిత్రాశ్రమమందే విశ్వామిత్రరామలక్ష్మణులతో సీతోర్మిళానుగత తుశధ్వజసమ్మేళనంబును, అటనే తుశ ధ్వజ స్పృతాగతమును శివధనుస్సుచ, శ్రీరాముఁడు భంజించుటయు, రామలక్ష్మణులకు తుశధ్వజుఁడు సీతోర్మిళలను వాగ్దానము నేయుటయు.—ఇది యొకమార్పు. ఇం

కొకటి మంథరావేషమున కూర్చుని వచ్చి రామ ప్రవాసమున కైకేయి ప్రార్థితముగా దశరథునికిం దెలిపి సాధించుట. కైకేయి మహారాజభార్య, అమె పుండు నిందనీయవృత్తము చెప్పుట సరి గాదని తవి యిట్లు మార్చినాడు. రామునికి బిరు నితో పోరుచున్న వాలిని చెట్టుచాటునుండి మాలనేసినాఁ దనునింది లేకుండునట్లుగా కవి వాలిరాములకు ద్వంద్వయుద్ధముం గల్పించినాఁడు ఇది యొకమాట, అని దిక్కు. ఇప్పుడు ఉపలబ్ధ మైనమహావీరచరిత్రపుస్తకములలో పంచమాంశములో 47-వ శ్లోకము మొదలుగాఁ గల గ్రంథము భిః పూతికృతము కాదు. సుబ్రహ్మణ్యకవికృతము. భివ పూతికృతము నష్టము ఇందువలన ఈ గ్రంథమును మూల కావ్యము అంశగా మెచ్చలే దని తలంపదగియున్నది. ఆ పరానిబుక ఇందులో లేని విచిత్రము ఈకవి ఉత్తరరామచరిత్రలో చూపినాఁ దనయు, తలంప దగియున్నది ఈరావక ప్రయత్నముం గూర్చి భండారకారపండితుల యాశయమును కనుఁడు:—

Dr. Bhandarkar's Preface to Malatimadhava.—"The Viracharitra seems to have been Bhavabhuti's first attempt, for it does not exhibit that power and felicity of expression and insight into the human heart that the other two display and is often heavy and uncouth. Malatimadhava must have been his second work and the Uttararama Charitra the last."

"The genius of Bhavabhuti was however, more of a lyric than of a dramatic nature. Notwithstanding the originality of conception involved in the plot of Malatimadhava, the poet does not show such a skill in the arrangement of his incidents and in the denouncement as is displayed by the author of the Mrichchhakati or even of the Mudrarakshasa. The incidents subsequent to the scene in the cemetery look like clumsy appendages and not like parts of a whole. Kapalakundala is represented to have taken away Malati, simply to give an opportunity to the poet to display his power of depicting the feelings of a man in Viraha, and the incident appears by no means to harmonize with or to arise naturally out of the previous story. Neither is the poet very skilful in the potraiture of varied character. In this also he is surpassed by Sudraka. Bhavabhuti had not the power of putting himself mentally into various situations, of forgetting one and becoming quite a new man in another, But as the poet of nature and of

human passion and feeling generally, he occupies a very high rank among Sanskrit authors. Kalidasa, as Prof. Wilson remarks, has more fancy. He is a greater artist than Bhavabhuti. The former suggests or indicates the sentiment which the latter expresses in forcible language. ... The excellences and shortcomings of Bhavabhuti's genius are fully seen in the Uttararama Charitra. The incidents of that play are but few. There is very little movement. But the description of the forest scenery of Janasthana in the second act, and the portraiture of the grief of Sita and Rama in the third are unrivalled. Uttararamacharitra is more adapted for the hall, than for the stage; it is more a Sravya than a Drisya Kavya, while the beauties of Sakuntala are more perceptible when acted than when read. The merits of the poet are also observable in Malati-Madhava, but not in such a developed form as in the other play. While to his usual faults, must be added the use of long prose speeches containing bewildering compounds. Such a thing can never succeed on the stage. Perhaps in this as in several other respects, Bhavabhuti was carried away by the conventionalism which had begun to prevail and the rules laid down by the critics; and the free play of his genius was obstructed. Long compounds constitute the poetic excellence called Ojas and this Ojas is according to Dandin the very soul of prose."

✓ ఉత్తరరామచరితంశూర్పి మెల్లోనెలుగారి యభిప్రాయముం గనుఁడు :—

The Uttararama Charitra, or "The Later Fortunes of Rama," is a romantic piece containing many fine passages. Owing to lack of action, however, it is rather a dramatic poem than a play. The description of the tender love of Rama and Sita, purified by sorrow, exhibits more genuine pathos than appears perhaps in any other Indian drama. ✓

నాటకలక్షణప్రతి.

దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండు విధములు. అందు దృశ్యము అభినయింపఁబడును. దానికే నటునియందు రామాదిరూపము నారోపించుటచేత రూపక

యు మంత్రులయు వణిజులయు భావరసోద్భవములైన ప్రత్యక్షచిత్రచరితములతో, గూడినదై యుండవలయు ; దానియంతమున సూత్రము లందఱును నిష్క్రమింప వలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై బీజమును ఫలమునుగలదై ఒక యంకము గర్భములోపల ప్రవేశించినదైన మఱియొకయంకము గర్భాంక (Interlude) మనఁ బడును. ఉదా, బాలరామాయణమందలి సీతాస్వయంవరమును, ఉ. రా. చరిత మందలి కుశలవ జననభాగమును, మదీయ ప్రతాపరుద్రీయమందు అష్టమాంకమున ఓడలో నుల్తాను మ్రొల వర్తకు లాడించిన భాగమును.

నాటకమందు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమును గూడ పేర్కొనుట, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాట్యవస్తువుకంటె ముందుగా రంగవిఘ్నోపశాంత్యర్థము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనఁబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది. ఆశీర్వాచనముతోఁ గూడినట్టిది దేవద్విజ నృసాదులస్తుతి నాంది యని చెప్పఁబడును, అది మంగళకరములైన శంఖ చంద్ర కమల చక్రవాక కైరవములను వచించునదియు, ఎనిమిదేని, పండ్రెండేని పదములు గలదియుఁ గావలయును. ప్రాయికముగా నాటకములలో నాంది యని కలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వారనామకమైన యంగముగాని నాంది గా దని కొందఱు మతము.

సూత్రధారుఁడు మధురములను కావ్యార్థసూచకములును అగు శ్లోకములచేత రంగమును ప్రసన్నముంగవించి దూపక నామమును కవినాను గోత్రాదులను కీర్తింప వలయును భారతివృత్తి నవలంబింపవలయును. ప్రాయికముగా నేదే నొక ఋతువును ప్రస్తావింపవలయును. భారతి యనఁగా సంస్కృతప్రాయమును నరాశ్రయము నగు వాగ్వాప్యపారము.

సూత్రధారుఁడు నటితోనేని విదూషకునితోనేని పారిపార్శ్వీకునితోనేని, కూడుకొన్నవాడై తమకౌఠ్యములనుండి యుత్పన్నములై ప్రస్తుతమును ఆక్షేపించు న వైన చిత్రవాక్యములచేత చేయు సల్లాపము అముఖ మనియు ప్రస్తావన యనియు చెప్పఁబడును.

నీ వస్తువు నాయకునికి అనుచితమేని, రసమునకు విరుద్ధమేని, అగునో దానిని వదలవలయును, వేఱువిధముగా నేని కల్పింపవలయును.

అంకములయందు చూపరానిది అయినను అవశ్యము తెలుపవలసినదియగు కథను అర్థోపక్షేపకములచేత చెప్పవలయును. అర్థోపక్షేపకములు అయిదు—విష్కంభక ప్రవేశక చూళి కాంకావతా రాంకముఖములు.

విష్కంభకము భూతభవిష్యత్కథాంశములను తెలుపును, సంక్షిప్తార్థముగా నుండును, అంకమున కాదిలో చూపఁబడును. అది ఒకరో యద్దతో మధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడిన యెడల శుద్ధమనఁబడును, నీచమధ్యపాత్రములచే జరుపఁబడినచో సంకీర్ణమగును.

ప్రవేశకము నీచపాత్రములచే నీచవాక్యములచే చేయఁబడును. రెండంకముల నడుమ వచ్చును. మిగత లక్షణము విష్కంభమున కెట్లో అట్లే.

చూళిక యనునది పరదాలోనివారు చేయునట్టి యర్థసూచన.

అంకాంతసూచిత పాత్రములు ఆంకమునకు తెంపు లేనియట్లుగానే పై యంకమును తొడంగుట అంకాంతార మనఁబడును.

ఒకయంకములో అన్నియంకముల సూచనయు నేయఁబడునేని దానిని అంక ముఖ మందురు

బీజ బిందు పతాకా ప్రకరీ కార్యములు ఆయిదు అర్థ ప్రకృతులు.

ఇంచుకగా ఉద్దేశింపఁబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించునది ఫలమునకు ప్రథమ హేతువు బీజ మనఁబడును.

అవాంతరకక విచ్ఛేద మొందినట్లుక. దానిని వైకథ్యో సంధానము చేయు నట్టిది బిందువు.

వ్యాపి యగు ప్రాసంగికవృత్తము పతాక యనఁబడును

ప్రాసంగికమై ఏక దేశస్థమగు చరితము ప్రకరి.

ఏది సాధింప నపేక్షితమో దేక్షితమై యారంభమో, లేని సిద్ధిచే సమాప్తియో అది కార్య మనఁబడును.

ఫలార్థులు తొడంగిన కార్యమునకు ఆయిదు అవస్థలు:— అరంభ యిత్తు ప్రాప్త్యాకా నియతాప్తి ఫలాగమములు.

నమస్కగా ఈయైదవస్థలును మున్ను చెప్పిన యర్థ ప్రకృతులతో యోగముం బొందుటచేత ఇతివృత్తము ఆయిదు భాగము లగును. ఆవి క్రమముగా ముఖ ప్రతి ముఖ గర్భ విమ ర్శోపసంహారము లని ఆయిదు సాధు లగును.

ఉ. రా. చ. యందు 1 అంకమున ముఖసంధి, 2 3 అంకములందు ప్రతిముఖ సంధి, 4-5 అంకములందు గర్భసంధి, 6 అంకమున విమర్శసంధి, 7 అంకమున నిర్వహణసంధి ఇత్యాది నాటకలక్షణసమన్వయమును ఈగ్రంథమున వ్యాఖ్యాన వశమున నెఱుంగవలయును.

ఉ. య. చ. కథ.

శ్రీరాములవారికి ఖట్వాభిషేక మయినది. ఋశ్యశృంగుఁడు తొడంగిన ద్వాదశ వార్షికసత్తమునకు కౌసల్యాదిరాజమాతలు వసిష్ఠాదుంధత్యధిష్ఠితలై చనిరి. అనంతరము సుగ్రీవ విభీషణాదిమిత్రులు వీడుకోలు వడసిరి. అటుపిమ్మట జనకమహారాజుకూడ వీడుకులుగైకొని యేగెను. తండ్రిగారు నన్ను విడిచిపోయినందులకు దుర్మనాయ మానయైన సీతాదేవిని రాముఁడు ఓదార్చుచుండెను. ఆసమయాన ఋశ్యశృంగా శ్రమమునుండి అష్టావక్రముని సీతారాములకు గురుజనసందేశముం దెచ్చెను. అందు సీతకు వసిష్ఠులవారు “అమ్మాయీ, నీకన్న భాగ్యవతి యెవ్వరు ! వీరప్రసవవగుదువు గాక” అని సందేశించిరి. “అది యట్లే యగును, ఋషులవాక్కు తప్పదు” అని శ్రీరాములవారు వక్కాణించిరి. శ్రీరాములకు వసిష్ఠసందేశము 1 (4); అందులకు వారియుత్తరము 1 (5). సీతకేమేని వేరకటికొర్కి కలిగినేని తప్పక దానిం దీర్పవలసి న దనియు శ్రీరాములకు వసిష్ఠసందేశము. అష్టావక్రలు నిర్గమింతురు. అంతట లక్ష్మణుఁడు వచ్చి సీతాచిత్తవిరోధసార్థము తాను వ్రాయించినపూర్వ రామచరిత్రము పటములందు సిద్ధ మైనదిని లేఖును. దానిం గనుటకు అందఱును చిత్రశాలకుం బోవుదురు. అచ్చట చిత్రగతవృత్తాంతములం బరికించుచుందురు. అందు జృంభకాస్త్ర దర్శనమున శ్రీరాములవారు అయ్యస్త్రములను సీతాప్రసూనికి ప్రసాదించురు. చిత్ర రువుం జూడఁగా సీతాదేవికి వెండియు ప్రసన్నగంభీరములైన వనవీధులయందు విహరింపను భాగీరథీనదియందు పవిత్రశీతలజలంబుల నాడనుం గోరికపొడమును. గర్భ దోహదమును తప్పక నెఱవేర్చుచున్న వసిష్ఠసందేశమును శిరమున వహించి శ్రీరాముల వారు వెంటనే సీత కొరిన యాకొర్కిని తీర్చువారై కుదుపులేనిలేదుం దెమ్మని లక్ష్మణుం బంపిరి. సీత బడలికచే రామబాహువు పలయంపిగా నిద్రించును. ఆసమయాన దుర్ముఖుఁ డనుపరిచారకుఁడు వచ్చి లోకులు సీతాదేవికి పారిశుద్ధ్యమున సడి వెట్టుచున్నారని శ్రీరాములవారిచెవిలో చెప్పును. అంతట శ్రీరాములవారు దుఃఖాభిమగ్నులై సీతతోఁగూడ నరణ్యమునకు పోవం దాము మున్నుచేసికొన్న సంకల్పము నుజ్జగించి ఆమెనుమాత్రమే పంపువారై ఎదుట నున్న కూడఁబోవలసివచ్చునని ఆమెను నిద్రితను వీడి గంగాపుష్పధీదేవతతే రక్షింతు రని వారిని స్మరించి వేడుకొని యేగుదురు. ఆమెను అడవిలో బదలి రమ్మని లక్ష్మణునికి ఆజ్ఞ పంపుదురు. అతఁడు లేరుదెచ్చి ఆమె నందులో నుంచుకొని పోయి వాల్మీకాశ్రమముచేత గంగకడ వదలి మరలును.

సీత ఈవిధమున తన్ను ఒంటిగా నడవి ద్రోచినందులకు కారణ మెఱుంగక శోకించు చున్నచే ఘాతుకమృగములు తన్ను మెసవజూచుచు పైకొనుచుండ, ప్రసవవేదనలుం బొడమఁగా భంపలేక ఎట్టులో పోయి మృతికై భాగీరథియందు పడినది.

ఆంతరము కొన్నియెండ్లకు పాలు నుడుచుట మానినస్రాయమువారిని ఇరు వురం గవలకు భాగీరథి నాల్పికికి తెచ్చి ఇచ్చి వారి నామధేయములు కుశలపు లనియు వారికె జ్వంభకౌస్త్రములు వస్త్రసిద్ధము లనియు వదించి పోయినది. వారిని మహాముని అతిహర్షముతో కైకొని తిరిస్రితితో బెంచి చూడకర్తము గావించి వేదము దక్క కడమ సకల విద్యలను నేర్పి పిమ్మట శిర్భైకాశదర్శనమున తౌత్తకల్పంబున ఉప నీతులం గావించి వేదములు నేర్పఁజూడు.

ఒకనాఁడు నాల్పికి మాధ్యమదిగవనముకై తమసానదికిం బోయి అట కలయిక లోనున్న కొంగులో నుగకొంగను వేటకాఁ దొక్కఁడు కొలనేయం గని శోకముచే వానిని చెట్టుచేసితిమరా యని మందలించెను. ఆ మందలించువాక్యము అనుష్టుప్భండ స్సుగా నుండెను. దాని నరసి యాశ్చర్యపడుచున్న యా మునికడకు బ్రహ్మ వచ్చి ప్రత్యక్షమై “ఓబుషీ, వాగ్భ్రూమును ఎఱింగితివి. కావున రామచరితమును రచిం పుము. నీప్రతిభన సర్వము ఎఱుకపడును. అదికవి వైతివి.” అని హెచ్చరించి యంత ర్హితుఁ డాయెను. అట్లే నాల్పికి రామాయణమును రచించెను.

ఇట శ్రీరామ లహరీ యజమానురాలింగా సీతకు బదులుగా బంగారు సీతా ప్రతిమను పెట్టుకొని ఆశ్వమేధ యాగముం దొడంగి లక్ష్మణకుమార చంద్రకేతు రక్షిత ముగా గుఱ్ఱమును వదలిరి.

పిమ్మట బ్రాహ్మణుఁ డొక్కఁడు కుశ మృతపుత్రుని బాలుని రాజద్వారమునం బెట్టి అొమ్మున బాఁడుకొన సొంగెను. కరుణామయుఁడు శ్రీరాముఁడు రాజాపచారము లేక రాష్ట్రమున అపమృత్యువు బుడ వని తనినించినే దోషము మోపుకొనెను. అంతట నశరీరవాక్కు ‘ఓశ్రీరామఁడా, శూన్రుఁ డొక్కఁడు శంఖూకుఁ డనువాఁడు తపస్సు చేయించున్నాఁడు వాని తలద్రుంచుట నీకు విహిత కృత్యము; వానిని కెడపి బ్రాహ్మణబాలుని బ్రదికింపుము.” అని వినఁబడెను. వెంటనే శ్రీరాముఁడు ఖడ్గపాణియై పుష్పకమెక్కి ఎల్లదిక్కుల నరసి జనస్థానమందు ఆశూద్రతాపసుని కనిపట్టి తల గొట్టెను. వెంటనే వాఁడు దివ్యపురుషుఁ డై రామునిపాదముల కెరఁగి, ఎల్లవారును వెదకునట్లైన యారామపాదములు దువ్వశూద్రుని తన్ను వెదకుకొని యాదండకారణ్య మునకు వచ్చిన యశూద్రునామును కీర్తించి సత్సంగజమైన మృతీసయితము దివ్యమహిమ

ప్రదమయినదని వారిని స్తుతించెను. ప్రభువు వానికి దివ్యభోగములకుం బోయి దివ్య భోగము లనుభవించుట కనుజ్ఞ యొసంగెను.

“దండక యంటివే ఇదేమి దండకారణ్యమా?” యని శ్రీరాములు శంఖూకు నడిగిరి. దండకయే యని యాతడు జవాబుచెను. అంతట శ్రీరాములకు దాని నానా భోగములును ఆనవా లయినవి. శంఖూకుడు వారికి వారిచేత ఖర దూషణ త్రిశిరసులు మడిసిన తావగు జనస్థానమును, అక్కడి కొండవలను, ఎటుక పఱచెను. రాముల వారు “తేనియతావులు గుమల్కొనుచున్న యావనములనుండు నీతో కొంపురముండె దను” అని సీత పూర్వము చెప్పిన తత్ప్రియకాంతారములం జూచి పూర్వపరిచితము లైన యా ప్రకాంత గంభీర మధ్యమారణ్యములను, విల్లను, కుహరములను, ఆనవాలు పట్టుచు వ్యగ్రచిత్తులై యుండిరి. “క్షణములో అగస్త్యునిదర్శనము చేసికొని వచ్చెదను” అనిచెప్పి శంఖూకుడు పోయి, శ్రీరాములరాకను ఋషికిం దెలిపి “తన్ను దర్శించి పోయి యశ్వమేధముం గావించువుగాక,” యని రాములకు అగస్త్యులవారు పంపిన సందేశమును అందించెను. రాములవారు జటాయు శిఖరమును దానిక్రింద తమ పర్ణకాలయుండిన తావును, తమకు చిర నివాసముయిన పంచవటిని కని, కడు దుఃఖితు లైరి. వారికి శంఖూకుడు వారు మున్నెఱింగిన క్రాంచావతగిరిని ఆ గోదావరిని చూపి వీడుకోలు వడసి తన దివ్యగతికిఁ బోయెను. రాములవారు అగస్త్య దర్శనము నకుం బోయి వచ్చెద నని పంచవటితో చెప్పకొని నిర్ణమించిరి.

శ్రీరాములవారు అగస్త్య దర్శనము గావించిరి. అంతట అగస్త్యులపత్ని లోపా ముద్రాదేవి విరహాకృతుని శ్రీరామునిం గాంచి, ఆయన తను కడనుండి తరలుచో నీతా విస్మంభసాక్షు లయిన యాపంచవటి ప్రదేశములను చూచుటకు పోక మానఁ డనియు, ఆదర్శనముచే ఆయనకు ప్రమాదము కలుగుననియు వెఱచినదై గోదావరీదేవికి మురళయను నదీదేవతముఖంబున ఆవార్తం దెలిపి, శ్రీరాముడు మూర్ఛిల్లినప్పు డెల్ల కమలకింజల్కు పరిమళబంధురము లగు తన యలల చల్లని పిల్లతెమ్మెరలచే తేర్చు చుండు మని హెచ్చరిక పంపినది.

పూర్వము సీత భాగీరథిలోఁ బడియెఁగదా ; అట నామె నీటిలో నిరువురం గుమారులం గవలం గన్నది. వారే కుశలవులు, వారినే భాగీరథి వాల్చి కికి అప్ప గించినది. వారి కిప్పుడు పండ్రెండవయేటి ముగళంపుముడిం గట్టెడుదినము రాఁగా, అందులకై ఆదేవి తానును లోపాముద్రగొన్న వెఱపునే వహించి సీతను తమరాజ్ఞి వంశజనుడైన భగవంతుని సూర్యుని శ్రేయఃప్రదుని స్వహస్తాపచిత కుసుమములతో పూజింప వలసినదని యుపదేశించి, వీధో గృహాచారపువ్యాజమున రామరక్షార్థము

ఇటుగోదావరికిం బంకినది గోదావరినుండి వెలువడు ననంతరము సీతకుం దోడుగా నుండ తనుస యను నదీదేవతను నియమించిది తనప్రభావముచేత వనవేవతల కంటికి నైతము, మఱి యనుష్యలమూట చెప్పవలయుచు, సీతను అగపడకుండంజేసి ఆ మూట ఆ యరువురకుం దెలిసినది. సీత గోదావరినుండి లేచివచ్చి పూవులుగోయు చుండును.

శ్రీరాముడు అగస్త్యశ్రమమునుండి వచ్చి పుష్పకము దిగి అచటి యాయా వలచిత ప్రదేశములం గని కోలాభిభూతుడై ముచ్చిల్లును. దానిం గని సీత పడపడ వడంతులు తమసాప్రేరించే గునిపించి శ్రీరాములను ఎదయందును నొసగును దాకును. రాముడు తప్పితి ఆస్పర్శ సీతేతిది యని గ్రహించి సీతను నలుగడలను వెదకును భాగీరథీ ప్రభావము నంజేసి సీత ఆయకుఁ గానిపింపదాయెను. అంతలో “సీత పెంచిన గున్నదేనుఁగును నధూచ్చితీయమును ఒక మదపుదేనుఁగు ఆ విడిబెడఁ గులకై ప్రెకొన్నది. ఎవరేం ఆయేనుఁగుఁ గొదమను కావరా!” అని వనదేవత విగ్గరగా పలికెను. శ్రీరాముడు ఆ డుష్టగజమును వండించుటకై లేచును. అంతలో ఆకూయి యిడినవనదేవత వాసంతి వచ్చి యాతనిని ఆనవాలుపట్టును. రాముడును ఆమెను కనుంగొని ఆమెమూటబడి ఏనుఁగుల పోరాటపు స్థలమునకుం జనును. ఇంతలో నాతని పుత్రుడైన యేనుఁగుఁగొదమ ఆమెత్రేధిమును మోది తఱిమివైచి తన ప్రియకు అను వర్తన నేయుచుండును. అంశులకు సీతారాములు సంతసిల్లుదురు. ఆకొదమం గని సీత తన కుమారులు ఎట్లున్నారో అని తలఁచుకొనును. అంత నట ఆమె మాన్సు పెంచిన నెరులియు, గున్నకడపయు, కనఁబడును. రాముడు సీతపెంచిన తరులను పట్టులను లేళ్లను కనుచు శోకాతి వేగముచే నేడ్వం దొడంగును. “అయడవిలో సీత ఏనుఁగున దయ్యా?” అని వాసంతి యడుగఁగా రాముడు ఘాతుకమృగభక్షిత యైనదని చెప్పి, మఱి మఱి యేడిచి మూర్ఛిలైను. సీత వెడియుం బోయి తాకును. రాముడు తేటి ఆమె చేయిపట్టుకొని సీత దొరకిన దని వాసంతితో పలుకును. వాసంతి అతని! ఉన్నా దావస్థ కలిగిన దని తలంచి యుండ, రాముడు సీతా కరస్పర్శచేత మోహితేంద్రి యుండై తన చేతిపట్టు నిలుపుకోలేక రసంత నీవుపట్టుకొని యుండుమని సీతాకరమును వాసంతికరమున నిడంబోవును. ఆసూదులో కరము లాగిగొని సీత అపసరిల్లును. అప్పు టికి రాముడు వాస్తవముగా తాను ఉన్నత్తుడే అని నమ్మెను. రాముడు తాను పోవలయు ననియు, బంకారు సీతాప్రతినును సహధర్మ చారిణిగా నుంచుకొని అశ్వమేధము చేయఁచున్నట్లును వాసంతితోఁబలికి వీడుకోలు వడయును. తన ప్రతి కృతియే యయినందులకు సీత కరము సంతసిల్లును. రాముడు ఆమోఘ్యకు తరును. సీత సతమన నూర్చుని పూజింపంబోవును.

శ్రీరాముడు వాల్మీకాశ్రమము మీదుగా పుష్పకమును సాగించును. అప్పటికి సత్రము నుగిసి ఋశ్యశృంగునిచే అంశకమును పొంది అరుంధత్యదులు కోడలు లేని యయోధ్యకు మేము పోమని నిశ్చయించుకొన్నవారై సత్రము ప్రతిబోధన విడి వాల్మీకాశ్రమమునకుం జరిగి. చంద్రకేతుడును ఇన్నపు గుట్టులు వెంట నటకే వచ్చెను. జనకరాజు తనపురాణమిష్టమని వాల్మీకిని బట్టించుటకు తన భవ ప్రదేశ మయిన చంద్రద్వీపమునుండి అటకే వచ్చును. కావ్యాగారు జనకుం గలయుదురు. జనకరాజు రామునినై కోపోద్ద్రేకము నూపును. అది వినితమిషులచే శాంతి జేందును. నసిష్ఠాదులు వచ్చినకారణముని పట్టులకు శిష్టానభ్యయము లభింపగా లవుడు విప్రవటువులతోఁనూడ అట మెయి ఈశ్వర్థు లున్న తావున కరుదెంచును. వారు తత్త్విగా బ్రహ్మచారి లక్షణలక్షీతు నితనిం గని ఇతనియందు సీతారాముల పోలికం గని వారిపుట్టుఁదోయని తనతోభావించియం నురల నిరాశఁజేందుచును డొందురు. బాలు నడిగినను పలియి బాదును. వారు గుట్టులు వచ్చును. దానిం గన లవుడు వటువులతో బదుగుసాపోవును అశ్వరక్షకులు “సప్తర్షిక్షక వీరినిది యీ గుట్టుము. పృథివిలో మఱి వీరుఁ దన్న దీరిం బట్టుముగా!” అని ఘోషింతురు. అభిభీషికు కినిసి లవుడు గుట్టుమును పట్టును. దము మది నైదికులు కత్తులు జలిపిం చుచు లవుని బెడరింతురు. బొంపనవటువులు ఈగొడవ మనకేల, లేడదొంటులం జరారి యగుదము రమ్మని పిలిచిన, లవుడుపోచును. వారు పఠాయుతులైరి. లవుడు సింటరి, లెక్కకు మించిన నైదికులను జక్కాడు ముడెను. వారు సిగూరుపడి సాయమునకై కుయివెట్టుచుండఁగా చంద్రకేతువు వచ్చి లవు నెదుర్కొనెను ఇరువురును ఒండొరు లపై అకారణప్రేమ పహింతురే గాని పోన నిచ్చగింపరు. అయినను చేయునది లేక పోరుదురు. లవుడు జృంభకాస్త్రముచేత నైదికులను స్తంభితులం జేయును. చంద్ర కేతుడు ఆగ్నేయకాస్త్రమును, లవుడు వాయుకాస్త్రమును, చంద్రకేతుడు వాయు వ్యాస్త్రమును, ప్రయోగించిరి. ఇంతలో శ్రీరాములు పుష్పకమున వచ్చి మంచి మాటలతో వారి పోరాటమును మానిపించుచు వారినడుమనే దిగుదురు. ఆమహాపురుషుని వాక్కుచే బాలురు యద్ధము మానిరి.

చంద్రకేతువు రాములవారికి నమస్కరించి, లవుని ఆయనకు తనచెలికొనింగా ఎఱుకపఱిచి యుద్ధకారణమును విన్నవించును. లవుడు చంద్రకేతువువలన ఆయన శ్రీరామచంద్రుఁడని తెలిసికొని, ఆయనకు ప్రణామముచేయును. రాములవారు ఆబాలుని ఒడిలో కూర్చుండఁబెట్టుకొని సీతాసాదృశ్యముం గని అనగొని తదీయవృత్తాంత మునునురు. బాలునినలన తత్త్వము తెలియదాయెను. బాలుడు వాల్మీకికి ఘృడనియు

తల్లిదండ్రుల నెఱుంగఁ జరియు. అతనికి కుటుంబ దని యొన్న కలఁ జనియు, ఆయన్న వాల్మీక్యాజ్ఞచేత ప్రేరేపితమయిన ప్రాచీనమాయాజనులలోని యంతిసుభాగమును రూపకరూపమున నిబద్ధమును వచ్చుటచే ఆరణ్యమునకు భరతమునివేలి కచ్చుటను భరతాశ్రమము కుం బోయియున్నాఁ దనియు, ఆరామాయణమును సీతాపరిత్యాగము వలన తామును గణించియున్నా రనియుం జెరియును. ఇట్లు వీరు భాషించుచుండఁగా కుటుంబు భరతాశ్రమమునుండి ప్రతినిష్ఠిర్పిడై పటువువలన లవచంద్ర కేతు యుద్ధ వార్త విని అత్యోచనతో చంద్ర కేతువుమీఁదికి వచ్చుచుండెను. శ్రీరామలం గనఁ గానే అతని హృదయమున గురుభక్త్యయ భావోత్కర్షవంఛయుం బొడమెనుగాని వైరమన్నమాట లేదాయెను. అందున రామమూర్తికి లవకులన నెఱింగి విసితుండై దరిసి ప్రణమిల్లెను. రామమూర్తి సీతాదేవిక జతనియినను గని ఆతనిని ఒడిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టుకొని రామాయణశ్లోకములం చదివించి విని అవి తమ (సీతారాముల) యనురాగాతిశయముం జెల్పువాక్యములగుటచే ఆస్మరణకలన శోకమున మునింగి బాష్పపూరితవదనుడై నం, నచటికే మిగుతలయ్యింపువార్త విని దిగులున అరుం ధతీ వసిష్ఠ జనర దు అందఱును వచ్చి రాముఁడు వారిని గలసి సంభాషించును.

అంతరము వాల్మీక్యాజ్ఞచేత సకల స్థావరజంగమ భూతగ్రామము మ్రొల శ్రీరామాదుల సన్నిధిని పూర్వోక్తయోగము ఆహ్వానించును. అది కుశలవుల జననముల చూపును. సీతను భూజేవి కాపాడుచుండుటను ఇత్యాదికమును తెలుపును. బయట రామాదులుచూచిన కుశలవులే ఈసీతకుమారులు అంతలో ఆరుంధతీవాక్యములచే సీతా ప్రభావము నెఱింగినవలె త్రిలోకవాసులును సీతకు నమస్కరింతును. అరుంధతి ఆమెను కైకొమ్మని శ్రీరామునికి అనఱిచ్చును. శ్రీరాముఁడు కైకొనును. సీత శోకము తీటి రామునిం గలయును. వాల్మీకి కుశలవులను తెచ్చి తల్లిదండ్రుల కప్పగించును. వారును కొంతకాలము గాదులును ఆనమయానకు మధురనుండి వచ్చిన లవణాంతకుఁడు శత్రుఘ్నుఁడును, శంభాబుశ్యశృంగులును అందఱు కలసి కొందురు.

✓ వివరము.

ఈకథలో భవభూతి కొన్నివిపర్యాసములు గావించినాఁడు. ఎట్లన.— మూలములో శత్రుఘ్నుఁడు సీతావివాహకమయి కొలఁదికాలమునకు లవణహననార్థము కరలినాఁడు. దారిలో ఈయన వాల్మీకియ తపోవనంబున బసచేసిననాఁడే కుశలవులు జన్మించిరి. ఆయన లవణుని సంహరించి మధురాపురిని విస్తీర్ణము గావించి పండ్రెండు ఏండ్లు వీలి అందు శత్రుఘ్నాని, విదిశయందు సుబాహువును, తనతనయులను నిలిపి తాను అన్ననుచూడ నయోధ్యకుంబోయి, అన్ననే సేవించుచుండెను. పిమ్మట కొన్ని

మానుషములకు బ్రాహ్మణశిశువులను, తత్సంబంధము రానుకృత శంఖాకహాసనము, అనంతరము అగస్త్యదగ్ధవము, చురల అయోధ్యంజేరినతర్వాత అశ్వమేధమున కుత్స హించి లక్ష్మణరక్షితముగా గుఱ్ఱమును విడుచుట. సంవత్సరము ముగియునప్పటికి లక్ష్మణుడు గుఱ్ఱముతో పృథివి మొల్లందిరిగి, ఎల్లరాజులనుజనను కట్టించుట లేచ్చి యయోధ్యంజేరును. యాగము జరుగుచుండును. కుశలవులు వాల్మీకియానతిని రాముని కడ రామానుజులకుం బాగుదురు. ఆసందర్భమున రాముడు ఈశిశువులను తన పుత్రులనకా శంకించి సురూఢ్యర్థమై నీతను వాల్మీకాశ్రమమునుండి రప్పించును. నీత వచ్చును. నీత నిష్కల్పము యని వాల్మీకి సభాసదులతోను రామునితోను వాత్సల్యమును నీత,

శా. “రామస్వామిపదాఽబుజంబు లేద నారాధితునేనికా సదా
రామాజ్ఞా జరియితునేనిః దళితాగ్రత్సన్విష్ట సుప్త్యాదులం
రాముం దప్పనిదాన నౌటయు యథార్థంజేరి నాతల్లి యో
భూమి యామెడఁ ద్రోవఁ జూపి నటఁ గొంపోవమ్మ నీలానికా.” ఉ. రా.
అని పలికి భూమిలానిత అడంగును.

“ఏవ ముక్తే తయా సాధ్వ్య రథాత్ సద్యోభవా ద్భవః
కాతప్రద మివ జ్యోతిః ప్రభామణ్డల ముద్యయా.
తత్ర నాగఘోష్టిప్తసంచోసననిషేదుషీ
సముద్రరశనా సాక్షాత్ ప్రాదురాసీ ద్వసున్ధరా.
సా నీతా మక్కు మారోప్య భర్తృప్రణిహితేక్షనామ్
మా మేతి వ్యాహర త్యేవ తస్మిన్ పాతాళ మధ్యగాత్.”

రఘు. 15.

శ్రీరాముడు నిజపుత్రులను కుశలవులను గ్రహించి అశ్వమేధంబును సమాప్తి నొందించును.

ఇది వాల్మీకివిరచితోత్తరకాండ కథాసక్కిక. ఇందు కుశలవులు గుఱ్ఱముం బట్టుటయు, వారితో పోయి, లేచి జైమినిపూరకకథ ఇతరకన్నను ఉ. రా. చ. కథం బోలి యున్నది. అందు అశ్వమేధముగకక యిట్లున్నది:—

యజ్ఞాశ్వముతో శత్రుఘ్నుం బాపుదురు అది వాల్మీకాశ్రమమునకుఁ జనును. లవుడు దానిని కట్టివైచును. శత్రుఘ్నుడు లవు నోర్చి తురగమును విడిపించుకొని మూర్ఖితుని లవునిం దనయరదముపై నిడుకొని తురగము వెంటజిం జనును. ఈవృత్తాంతము విని కుశుడు తఱుముకొనివచ్చి, శత్రుఘ్నుం దాఁడును. శత్రుఘ్నుడు వడును.

ప్రజనులు శుద్ధి సేయఁజరంగము మైలపదంగఁజేసి, తిం
టి జగద మింటిలోన హవనింపక నీ విటు లొంటి వచ్చుటకొ.

చ. అని తనకూతుఁ డోడ్కొనుచు నట్లుఁబింటికి నేఁగ మామఁ డొ
చనలములోన నే యొలికింట్లుగ ముందుచు నిట్లువెల్లి నా
ల్దినములు నేఁడు నాకడకుఁ వెచ్చితి నే కలరాఘవుఁడనే
దనుఁగృహీత సేతుఁ దవఁదారఁగఁ గ్రమ్మఁకె చెచ్చి యేఁగకొ."

అష్టాపత్రుఁడు రాజునన్నిడనుగిరి బోవునట్లుడు 'ఓహో! నునూరలత్తఁబుఁడు
స్త్రావుఁ డాయెను' అని వదించుట—అతని యతర్కితోపనతదర్శనముచేత నయిన
తనసంతోషమును తెలుపుచు కథామార్గమునను, పాత్రసూచనగా రూపకమార్గము
నను అభ్యసించుచున్నది. సీతం బొప్పుటకన్న ముందే లనఁబనిమీఁదికి శత్రుఁఘ్నుని
బంపుటకై శ్రీరాములవారు నిష్క్రమించుట—సీతను అడవింద్రోయుటకుఁ బింటిని
కొనిపోవుదుఁ డనిన చూడజేక ఆతావుం బలంగుటకై యని కథామార్గము, అంత
నిష్క్రమింపమిత్త మని రూపకమార్గము. చిత్రదర్శన సంవిధానమును పునస్సంఘట
నమును జటివైచిత్రికొఱకే అని కలిపఁబులతలంపు గాని, చిత్రప్రదర్శనము ఏక
న్నాటక బీజభూతమైన సీతావివాహమును నమరూర్చుటకై భాగీరథీదేవియందు పవిత్ర
శీతలజలంబుల నాడను ప్రసన్నగర్భిణియై న చనవీధుంబులందు విహరింపను సీతకు
గర్భదోహదము నుప్పలిలం జేయుటకును, ఆహారము తీర్చుటకై యని యామె తలం
చునట్లుగా ఆమెను కాగతుం బంపుటకొఱపను ; అట్లు వ్యాజమునం బంపుట—
అపవాదమును మొగమునం బలికి బదిగాఁ జపరచువనీతము పతిదేవతను జగన్తంగళ
మూర్తిని బలాత్కారమునఁ బంపించుభూరతను తప్పించుకొఱపను, అని యెఱుంగఁ
దగును. కావున, చిత్రదర్శనకల్పన అప్రయోజకము గ క భవభూతియొక్క సమర్థ
సంవిధానరచనావైదగ్ధిని కరము నిరూఢము సేయుచున్నది.

పసిమలవారు "ఎప్పాటనైన లోకారాధనము సేయుమా" యని రామునికి
ఆనతిం బంపుట తప్పక సీతను అడవిం బొపు మనుటయే. వీరప్రసంగ కమ్మని సీతను
దీవిండుటయు ఆదీనన తప్ప దని రాముఁడు భావించుటయు—ప్రవాసమందును సీత
కేమియుం గీడు గలుగ దని సూచించుటచే పునస్సంగమప్రత్యాశను ఉచ్చిన్నము
గానీయక కాపాడుటకు. గర్భాంకము పునస్సంఘటనార్థమై సీతాప్రభావమును త్రై
లోక్యమునకు ప్రత్యక్షీకరించుటకు ; పునస్సంఘటనము మంగళాంతరకొఱకు. అది
సామాజికాది చిత్తోద్వేగ కారితకొఱకు; పునర్జన్మములేనిచో లోకులకు శత్రుసర్వ

యందు శ్రద్ధ పడుచును. నాటకము హృద్యము గాక పీడాకర మగును. గర్భాంశం తమన “ఏమి నై దేహికి బలము లే సమయాదినది! హా దేహి!” అని రాముడు మూర్ఛిల్లుటయు, లక్ష్మణుడు “భగవంతుడా, వాల్మీకి, కావుము కావుము! ఇదియా నీ వాక్యార్థము!” అని నీమాక్రశించుటయు గనుండు. లఘుహృదయులు ఇట్లు బెదరుదు రనియు భవభూతి తాదృశ జన పరితోషార్థము ఈ పునర్ఘటనమును కల్పించినాడనియు ఉక్త విమర్శకుల వచనము. కాని ఆతనికి పూర్వమే జైమిని మునియే కథను ముగళాంతముగా మార్చినాడు. భవభూతి కదనుసారముగా రచించినవాడు గాని నట్టి నిష్క్రమకౌఠసు మార్చినవాడు గాడు. ఈవిషయము వక్ష్యమాణమున ఇంకను ద్రుఢీకృత మగును.

భాగీరథ్యాదులు శ్రీరామునికడకు బయలుదేరి సీతాదేవిని బంపుట రామ రక్షార్థంబును, రాముని తీవ్రాసుగత్తని ప్రశ్నకుముసేయుటవేత సీతను తత్పున స్సంగోత్సుకం గావించుటకును. శంఖాకవధాదివృత్తులను ఒకటినుండి యొకటి యుత్పన్న మైనట్లు కల్పించుట - అదౌధ్యసిండి పెక్కుపయనిములు తప్పించుటకు. పుట్టబోవు సీతాప్రసూనికి చిత్రదర్శనమున జ్వంభకాస్త్రముల నిచ్చుట - ఆతాగ్ని జమున వారిని రాముడు తన తనయులనుగా అనుచుగొంచుటకు. పునస్సంఘటన సమయమునకు శత్రుఘ్నుడును వచ్చినట్లు వర్ణితము. అతడు లవణునిగూల్చుటకు ప్రథమాంశమునం దరలినవాడు. వానిం గొట్టిరా నింతకాలము (పండ్రెండు విండ్లు) పట్టెనా యని అంద తాక్షిణిచి. అతడు లవణుని గూల్చి, మఘరను మరలం గట్టి, అందు పండ్రెండేండ్లు నిలి, తనపుత్రుల నిరువుర సచట రెండు రాజధానులందు దొరలం గావించి, అనంతరము తాను శ్రీరామపాదసేవార్థము వచ్చినట్లు ఉత్తరకాండ కథ. ఈతీరున ఇందు కవికృతసావిభాసములకు నిమిత్తములం గనునది.

కవి ఈ నాటకమునందు సీతారామ పునస్సంగమును ఆనినుండియు వన్ను చునే గ్రంథము నల్లినాడు. ప్రస్తావనలోనే కవి “ఎల్లవిధములను ఋషులును దేవ తలును మేలుసేయుచు” రచనటవాక్యముచే వాల్మీకికృది ఋషులును గంగారుంధ త్యాదిదేవతలును సీతాకుద్ధిని స్థాపించి సీతారాములను పురలు గూర్తు రని భావ్యర్థ మును నూచించినాడు. వెండియు “ఆహ్వానా...పుత్రపూర్ణ మైనయొడితోడి నిన్ను ఆయుష్షుతిని చూడఁగలము” అని సీతకు ఋశ్యశృంగులవారు పంపిన సందేశ మందు అభిప్రాయములు పెల్లుగా నున్నవి. అట్లుడే ఆయన తొడంగినది ద్వాదశవార్షికము సత్తము. అనంతరమేగదా ఆయన ఆమెను చూడఁగలుగును. కావున, ఆ పండ్రెండు విండ్లును ఆమె మరక్షితగా నుండు నని యేర్పడుచున్నది. అందువలన

శ్రీరాముని ప్రత్యాశ సురూఢమై యున్నది. సుఖతం గాంచెద మని మునిహృదయ మగుఁ గాని దుఃఖితం గాంచెద మని యుండదు. కావున ఆయన వాక్కుచే పున స్సంగమే సూచిత మైనది. అట్లే పునస్సంగ సమాసమున బుద్ధ్యశృంగుఁడు తన మూలతప్పక పుష్టపూర్ణోత్సంగనే ఆమెకు దర్శించినాఁడు. ఈ పునర్వృత్తనము వాక్యములందు మిక్కిలముగా సూచిత మయిననా దిక్పదర్యపార్థము కతిపయములనే ఉదాహరించెద. తృతీయాంకము కడపట—

“అవని యమరనదియు నస్త ద్విధలు గూడఁ,
దొలుతఁ గవిత గన్న కులపతియను,
అలవతిష్ఠుఁ డనుగతాదుంధతీకుండు,
నిత్యసుంగళములు నింతు సేతు.”

అని తమసా వాసుతులు సీతారాములకు నిత్యసుంగళమును ఏ పృథ్వీ భాగీరథీ వాల్మీకి వసి స్థారుంధతులు నింపుదురుగాక యని యాశీర్వదించిరి. ఆపృథివ్యాదులే సప్తమాంకమున సీతారామసంయోజనమందు సోద్యములై దాగిని సాధించిరి. ఇందు వలన ఆభావివృత్తమును ఇప్పటికే ఆదినుండియే భవభూతి పన్నుకొని తదనుగుణ ముగా అంకములను అల్లుకొనుచుండుట స్పష్టము గాదా? తృతీయాంకమునకు ముందు విష్కంభములో—

“ఇట్టివారు విపాకంబు నెలయ, నదియుఁ
బరమ విస్తయకారిగాఁ బరిణమించు;
అందు సాహాయ్యకము నేత నట్టివారు
పూనుదురు తమఁదామ యపూర్వగుతుల ”

అను వచనముచేతను కవి పూర్వోక్తార్థమునే సూచించినాఁడు. అట్టివా రనఁగా పృథ్వీభాగీరథు లని దీని ముందువెనుకవాక్యములందు స్పష్టము.

శ్రీరాములవారు దుర్ముఖునిచే లక్ష్మణునికిం బంపినయాజ్ఞ సీతను వాల్మీకా శ్రమముచెంతవిడుపుమని చూ. “అప్పుడు వాల్మీకితపోవనసమీపమున” ఇత్యాది, 29పు. ఆమె వాల్మీకాశ్రమము చేరమియు భాగీరథిలో పడుటయు తృతీ మాంకముకొఱకును, సీతారామసంయోజనమంగు ఆమె చక్కఁగా వ్యాపృత యగుటకొఱకును. సీత వాల్మీకాశ్రమము చేరినచో ఇందలితృతీమాంకవృత్తము - అనఁగా రాములవారు వాల్మీకాశ్రమమునకు రాకముందే వారిని ఆమెచూచుట - ఘటించదు. ఈమార్పు భాగీ రథీమూలముగా సీతాహృదయమునండి పరిత్యాగశల్యాద్ధరణము నేయించుకొఱకు. అది పునస్సంయోజనాపేక్షచేత. ఆశ్వస్త గాదేని పునస్సంయోజనము నొల్లదు. అట్లే

ఉత్తరకాండకథలో పునర్జన్మము నొల్లక యడంగినది. అట్లు గానీయక మంగళ పర్యవసానముకై భాగీరథి ప్రయత్నించును. భాగీరథిని చిత్రదర్శనమున రామునిచే “ఆ కల్లీ నీవు కోడలు సీతయును అరుంధతీయుంబోలె శివమును అనుభ్యానింతువు గాక” అని వేడిండుటచేత ఆయనను కవి పునస్సంయోజనార్థము అప్పుడే ఆదిలోనే నిబాధించినాడు. పుత్రపూర్ణోత్సంగముగాఁ బెచ్చి రామునితోఁ గూర్చుటకన్న శివ మే మున్నది / తనశ్రేయముం దలంపు మని రాముఁడు అమెను వేడలేదు. తృతీయాంకమున ముటిమాటికిని రామునిం బ్రమాదములనుండి సీతమూలముగా తప్పించుటయు సీతాశ్రేయముకొఱఁగి. అట్లే గాఁగూర్చుటయు ప్రథమాంకములో రాముఁడు వేడినమాటబడి సీతారాములకు మేలు గానించి ఎరిగి సమకూర్చుచు సప్తమాంకము తుదిని ఆయనమంటను ఆయనకు ఆశ్చర్యించి తమస్వతంత్రత నెలుపుకొనిరి. అరుంధతీ వసిష్ఠాదులు కోడలు లేనియచోధ్యుడు తాము పో రని ప్రతిపదేసి వాల్మీకాశ్రమంబున నిలుచుట - సీత జగదేవీసానిని గుని గొకమునకు తెలుపుటకును, ఆమూలముగా పునస్సంయోజనము సాధించి సీతారాములకు గుఱిఖాపనోదనము గావించుటకును, అగునేగాని, ముందు కానకు పంపిలింపరానిదని తామే వ్యాజముగా చోదనచేసి పంపినందులకై పిమ్మట తామే అసమ్మతిం దెలిపి గుఱిఖార్జవమగున్నికి శ్రీరామునికి మెడం బాపాణము గట్టుటకుఁ గాసేరదు. చతుర్థాంకమున లవనిఁగూర్చి ప్రశ్నించిన జనకునికి అరుంధతీ ఉత్తర మెఱింగియు చెప్పకుండుటయు, “సమయమున నెఱింగెదరు లే” అని పలుకుటయు, లోలోపల జరుగుచున్న పునస్సంయోజన ప్రయత్నమునే నూచించుచున్నది. చతుర్థాంకములోని యాయుధ్ధారముం గనుఁడు:—

54 పు. “కాన—నామానా, జానకి !.....వీరినుడులు 16.” నాటకము పునస్సంయోజనప్రణాళి మనుటకు ఇంతకన్నను ప్రమాణము ఉండునా? పుత్రపూర్ణోత్సంగ సీతాసమాపత్తి రామునికి కాఁగల దను నీరహస్యమును పసిష్ఠులవారు ఋశ్యశృంగాశ్రమములోనే ఆదిలోనే కాసల్యతో చెప్పినా రని యీ గ్రంథార్థము.—ఇట్టి నాటకము సీతారాము పునస్సంగ మంగళార్థమే వ్రాయఁబడిన దనుట స్పష్టము.

ఈలోకోత్తర నాటకము శ్రవ్యప్రబంధముగా రచించును గాని దృశ్యముగా రుచింప దని పాశ్చాత్య సంస్కృత పండితులును నూతనమతప్రియు లగునస్త దీయులే కలిపయులును పలికిరి. కాని, ఇది దృశ్యముగా నత్యంతరంజక మగు నని ఆఖ్యాయము నాశలంపుగా నుండెను మరరాసు శ్రీశ్రీయనకాలేజిలో ప్రధానసంస్కృతోపాధ్యాయుండ నైనంతట, బి. ఏ. పరీక్షకు ఉ. రా. చ. పఠనీయము కాఁగా, నా శిష్యులకుం బ్రేమతథేదమును, నామతమును తెలిపి, తదీయ స్థాననార్థము వారిచేత ఈ నాటకమును మరరాసు పాఠసాధములో ఆడించి, ఇది గుఱుము అత్యంతరంజకము

బనియు, అతిశాఖ్యంతం మఱయు, క్రిక్కిరిసిరి వేగురు రసివిష్ణుజ్ఞులను ప్రత్యక్షము గావించినాడను. అప్రయోగము జరిగి ఇప్పటికి 34 సంవత్సరము లయినను, ఆ శంఖాకదివ్యపురుషుని రామత్తుల్యది పదములు ఇప్పటికిని గావీనులలో అను రణనముం గ విందుచునే యున్నవి. సీబాదినకలపాత్రములను వారినారిచర్యలును కన్నులయెదుర ఇప్పటికిని మెలగుచున్నవి. అనంతరము ఎన్ని నాటకములు చూచినను ఈ విధముగా డెండలును జందిగొన్నట్టిది మఱలేదు.

ఈ నాటకమున ప్రథమాంకములో శ్రీరాముడు తనకంతముగ నీతబాహువును ఉంచుకొనును. శ్రీరామునియురమున నీత శయనించును. ఇట్టిది పరివత్తుమ్రాల వీధి కరము గాదా? అట్టి యాస్థితిలో నున్న శ్రీరామునితో లక్ష్మణుడు సంభాషించుట తగునా? ఇచట పాత్రములు వాక్యములను మాత్రము యథోక్తముగాఁ బలికి క్రియను ఇంచుక సుండేవించి ఇంక నున్నవచ్చును.

“చరణగతాభ్యుభేదము” 8(17). “ఒక్కొక్కటి” 9(10) - ఇట్టి పూర్వ రహోవృత్తములను రాముడు నీతతో లక్ష్మణుని నికటా నిర్లబ్ధముగా నట్లు వచించును? ఇట్టి సమయములందు లక్ష్మణపాత్రము ఈపాత్రముల వాక్యములను వినక అవలికి జరిగి, వీరికి చూపుటకై చిత్రవీధిలోని పైపైవిరోధములను ఆరము చుండుట నభినయింప వలయును.

అంతర్నాటికావర్ణనమునకు హనుమత్సుగ్రీవ శాంబవద్విభీషణులను రావింప లేదా యేమి? తదు. ఏలన, వారికి నహ్నియందు సీతాశుద్ధి ప్రత్యక్షీకృత పూర్వమే.

సప్తమాంకమున శ్రీరాముడు లక్ష్మణునితో కుశలవులకు చంద్ర కేతు నకు ముగా స్థానమర్యాదల నొసంగు మని యానతీయ 84, లక్ష్మణుడు అట్లే కావించిరి నని ఉత్తరము చెప్పును. రామవాక్యమందు ‘ఈబాలుర నిరువురను’ అను పదముల లోని యెతచ్ఛబ్దముచేతను, లక్ష్మణోత్తరములోని భూతప్రయోగముచేతను ఆబాలు రచట వచ్చి కూర్చుండియున్నారని తోచును. అట్లుండ, వారు పిమ్మట వాల్మీకితో ప్రవేశింతురు. వారు సమాజమునుండి ఎప్పుడు లేచిపోయిరి? పాత్రనిర్గమము అనూచితముగా జరుగఁగూడదుగదా. ఇది యెట్లు సంగతపడును? అని ప్రశ్న. వాస్తవముగా వారు సమాజములో వచ్చి కూర్చుండిమే యున్నయెడల వారిని రాముల వారు చూడనే చూతురు, కావున లక్ష్మణునితో ఆయానతి బలుకవలసిన పనియే యుండదు. పలికిరి గావున అప్పటికి ఆబాలురు వచ్చి కూర్చుండలేదు. పిమ్మటను సమాజములోనికిరా లేదు. వాల్మీకి తేరఁగా తండ్రిం జేరవచ్చిరి. లక్ష్మణపాశ్చ్యమునకు “వారికి చంద్రకేతువుతో కర్మమాన మయి స్థాన మేర్పఱిదియున్నాను” అని యర్థమే గాని

“వచ్చి కూర్చున్నార” అని యర్థముగాదు. ఇందుచేత శ్రీరాములకు ఆ బాలురు తమపుత్రులనియెడు భ్రమను వదలుకొనుట సుచిత్రము.

ఈనాటకమున హాస్యరసము లేదని హాసాభివర్ణితులవచనము. లేమి వాస్తవమే, ఇందులో నే గాదు, ఈయన నాటకములు ముగియించుటను అది మృగ్యమే. ఇందు సౌధా తకి మాటలలో కొంచె నున్నది. మూడును వదకినచో మందునకు నించుక యగ పడును. ఇంటి స్త్రీపులిపాలు అత్యుచిత ప్రకృతు లగుటంబట్టి హాస్యప్రసక్తి లేదాయె నని చెప్పవచ్చుగాక, మాలతింగుచ్చి యేమి చెప్పగలము ?

ఈనాటకములో పంచమంకము తుదకు లవుండు చంద్రకేతునికడ శ్రీరామ ప్రభావాధిక్షేపము నేర్చుచో 70(35) “వచ్చుదడుగులో ఖరాజి నవి మూడనుతో భయముల్ నెలంగవే” అని సరివట్టునున్నాడు. ఈమూడు వసుకంజల వృత్తము వీరచరిత్రలో వర్ణితము గాదు. పైగా “ఇంద్రజనేయు నేరుపును” అని యధిక్షేపించి నాడు. ఈమాట రాముండు వారిని ఎదుర్కొని కొట్టనేరక చెట్టు చాటునుండి కొట్టుటకు తోలుచున్నది. వీరచరిత్రమందు వారి రాముని మడియింప నుద్యుక్తుడై అతనిమీదికి చోర నచ్చి యతనిచే మడిసె నని యున్నది. ఇటు రెండు నాటకములు పరస్పర విరుద్ధముగా నున్నవి. లవుండు రామాయణకథ ననుసరించి పల్కినేగాని, భవభూతివీరచరిత్రముం బట్టి పలుకలేదు. ఐనను మహాకవి తనతొలిపల్కు తాను అడంచి యిట నొందువగం బలుకుట చిత్రము.

మఱియొకటి—ఇందు “నడిమియమ్మవృత్తాంతమును అన్నయ్య అడంచి వైచినాడు.” అని చిత్రస్వదర్శకముతో లక్ష్యణవాక్యము. వీరచరిత్రలో కూర్పణఖ మంధరాకేవలమున వచ్చి రామప్రసాదమున కై రేయీ ప్రార్థితముగా సాధించె నని యున్నది. ఇటు లక్ష్యణవాక్యమున తద్విరుద్ధ మైన రామాయణోక్త వృత్తాంతమే పరామృష్టమై యున్నది. ఇటువంగి తనపూర్వరచనను తాను పాటింపలేదు.

జేమేంద్రుండు చేసిన యాత్మరరామ చరిత్రగత కతివయిన యాచిత్యచర్చ.

(1) ప్రబంధాచిత్యముక్రింద—యథావా భవభూతే:—

(నేపథ్యే) యోగయ మశ్వః పతా కేయ మథవా వీరభూషణా

సప్తలోకై కవీరస్య దశకణ్ణకులద్విషః.

లపః—(సుగర్వ మివ) అహో సంతాపవా న్యక్షరాణి! భోభోకి మక్షత్రియా పృథివీ య దేవ ముద్భవ్యతే! (విహస్య) ఆః కిం నామ స్ఫురన్తి కస్త్రాణి! (ధను రారోపయన్)

జ్యోతిహ్వయా వలయితోక్తృటకోటిదంష్ట్ర
ముద్ధారి ఘోరఘనఘర్ఘరఘోష మేతత్
గ్రాసప్రసక్తహసదంతక పక్తయన్త్ర
జృమ్భావిడమ్బి వికటోపర మస్తు చాగమ్.

ఇందుల తెనుఁగు మదియము—పు. 60-61 (నేపథ్యమున) అశ్వమిదె...(25)

లఘు.—[వృధితోనుం బోత] అహో రగిలించుచున్నవి యక్షరములు !
ఓహోయి, ఇట్లు ఘోషించుచుండే !” పృథివీలో తృప్తియులు లేరనుకొన్నారా
యేమి ? [నవ్వి] ఏమి ! శస్త్రములను జలిపింతురా ! [విల్లెక్కువెట్టుచు] జ్యోరసన...
(27)—ఇందుపై విమర్శ—

అత్రార్థే రామాయణ కథాతిక్రమేణ నూత నోత్పేక్షితా రామతనయస్య
సహజ విక్ర మానుసారిణీ కౌర్యోత్కర్ష భూమిః పరప్రతాపస్వర్ణాసహిష్ణుతా
ప్రతిస్థస్య రసవిధురా మాచిత్యచ్ఛాయాం ప్రయచ్ఛతి.

(2) వీరరసాచిత్యము క్రింద —న తు యథా భవభూతేః—

వృద్ధా స్తే న విచారణీయచరితా స్తివన్తు మాం వర్తతాం
సుద్దస్త్రీదమనేఽప్యభిజ్ఞయశసో అశే మహాన్తో హి తే
యాని త్రీణ్యుతోభయా న్యపి వదా న్యాసక్ ఖరాయాధనే
య ద్వా కౌశల మిద్ధ)సూనుదమనే తత్రా పృభిజ్ఞో జనః.

ఇందుల తెనుఁగు మదియము.—‘ఉందురు’...70 (35). ఇందు పై విమర్శ.

అ త్రాప్రధానస్య రామసూనోః కుమారలవస్య పరప్రతాపోక్త ర్నాసహిష్ణో
వీరరసోద్దీపనాయ సకలప్రబంధ జీవితసర్వస్వ భూతస్య ప్రధాననాయక గతస్య
వీరరసస్య తాటకాదమన ఖరరణాపసర తాన్యరణసంసక్తవాలిన్యాపాద నాది జన
విహితాపవాదప్రతిపాదనేన స్వవచసా కవినా వినాశః కృత ఇత్యనుచిత మేతత్.

(3) దేశాచిత్యముక్రింద.—యథా భట్ట భవభూతేః ।

పురా యత్ర స్తోతః పులిన మధునా తత్ర సరితాం,
విపర్యాసం యాతో ఘనవిరళభావః క్షితిరుహమ్,
ఐహో ర్ద్వన్దం కాలా దపర మివ మన్యే వన మిదం,
నివేశ శ్చైలానాం త దిద మితి బుద్ధిం ద్రథయతి.

ఇందులకు తెనుఁగు 26 (18). దీనిపై విమర్శము.—

అత్ర బహుభి ర్వర్ష సహస్రై రతిక్రాంతైః శమ్భూతవధప్రసక్తేన దణ్డకారణ్యం రామః పూర్వపరిచితం పునః ప్రవిష్టః సమంతా దవగా క్షైవం బ్రూతే—‘పురాయత్ర నదీనాం ప్రవాహ స్త త్రేదానీం తటమ్, వృక్షాణాం ఘనవిరళత్వే విచర్యయశ్చిరాద్భవ్యం వన మిద మపూర్వ మివ మన్యే, పగ్నశసన్నివేశ స్తు త దై వైత దితి బుద్ధిం స్థిరీకరోతి.’ ఇత్యుక్తే చిరకాల కపర్యయ పరివృత్త సంస్థాన కానన వర్ణనయా హృదయపంపాదీ దేశస్వభావః కరమ మాచిత్య మద్వ్యోతయతే.

✓ సీతా వివాసనము ధర్మము, అధర్మము ?

పూర్వోక్తమున చక్కగా నదగాహించిన, ఈ ప్రశ్నకు అవకాశమే ఉండదు. అయినను ఇంచుక. ప్రజారంజనార్థము శ్రీరాముడు సీతను దూరీకరించెను. తద్రంజనమే తద్వ్యకము, “అర్హి లినిగాని” 4 (5) వివాసనోపజేప్టులను తల్పేరకులును “తప్పక వేకటికోరికం దీగ్చునది” యనియు, “ప్రజల రంజనం దివరుమెప్పాటనైన” 4(4) అనియు, చెప్పిపంపిన యరుంధతీవసిష్ఠుడు, సీతంగూర్చి పడివచ్చినంత కన్న వారణముకై సీతావివాసనముకన్న నుపాయాంతరము లేదు [“విసాధు” 14 (85)]. ఎల్లవారింగూర్చి సీతాశుద్ధిం దెలుపరాదా యనిన, అది ఆపెద్దలు లేక నిరవమానముగా నెట్లు జరుగును ? వారు జన్నమును అకాలమున వీడి యెట్లు వత్తురు ? వారికి సమయమై వారు పచ్చి ఆయుపాయము నే ప్రయోగించువఱకు (7 అం) వివాసనము తప్పదాయెను. ఈలోకల వియ్యక్తి శుభోదర్కమే యని ఆశీర్వాద వాక్యములచే సీతారాములకు తెలిపినవారు (అరుంధతీయు) వసిష్ఠుడును ఋశ్యశృంగుడును: “వీర ప్రసవపు గమ్ము.” “మఱి పుత్రపూర్ణ మైనయొడితోడినిన్ను ఆయుష్షులిని చూడఁగలము.” రాముడు సీతాశుద్ధి నెఱుంగనివాఁడు గాఁడు 5 (1), (7), 14 (86). పౌరులు సీత నింకి నుండనీయనందులకు వారు నింద్యు లని తమన స్థూలదృష్టిచే బలకుఁగాక ; నూత్ముల శ్రీరాములవారు పౌరులను నింపించుట తగవుగా దని పలికినారు : “విశ్వసింతు నెవండు దనివృత్తి” 15 (87). భాగీరథియు రాముని నుతమే వహించినది : “త్వాయం దల్లెను...” 87 (6). తెలియక, “తర మెవ్వరికొను వారితత్త్వము తెలియక” 21 (7), వాసంతి వివాసన మకార్య మన్నది - “ఎల యీ యకార్యమును దేవర గావించెను ?” 40, “ఓయి కతోర” 40 (20), “ఈవె మదీయజీవితమవు” 39 (19). పితృత్వకారణంబున జనకుడు రామునిపై అలిగియు, “ఈవిశసాశనిప్రహతి” 59 (28), అరుంధతి హెచ్చరించిన ప్రజాపాలన కారణమునకు 59 (22) సమాధాన మొందినాఁడు “ప్రావక” 59 (28). అట్లే గర్భ ప్రీతికారణంబున పృథ్వీదేవి రామునిపై కడు నలిగియు, “బాల్యమునను” 86 (5),

భాగీరథీబోధనచే 87 (గీ), సమాధానపడినది. ఈమెయు భాగీరథియును సీతా శిశువుని స్తులింపఁటచేత పౌరజానపదులు సమాధానపడి సపుత్ర సీతారామనమ్మేళనము నంగీకరించిరి. ఆశుద్ధిని స్థాపించి పౌరులను సమాధానపఱచుచుట సీతాశుద్ధికిని రామునియశమునకును అత్యంతావశ్యక మని పెద్ద లెల్లరుం దలచి, అట్లే సంవిధానముం గూర్చిరి. ఇట్లు సీతావివాహము సాధువేగాని అసాధువుగాదు.

ఈ విషయమున కేలు (Kale) కుండితుల యు, రా. చ. యుపోద్ఘాతము నందలి యాసంవాదముల గనుఁడు:—

“Shallow critics, with their gratuitous sympathy with Sita for her cruel abandonment in the forest, are inclined to find fault with Rama for his undue solicitude for the contentment and happiness of his overnice subjects. They miss the very beauty of Rama's life when they take such a narrow view of it. Judged by the ideal standard of duty, Rama deserves our approbation of his wonderful self sacrificing nature rather than condemnation for the seemingly cruel deed. No one was more conscious of the cruelty of the action than Rama himself as is evident from his utterances in the drama, but has he lived for his subjects he was bound to please them at any cost to himself. No one was more conscious than Rama himself of the sterling womanly qualities of Sita—almost an idealistic picture of every virtue that ennobles womanhood and gives it a peculiar majesty and grandeur, but when called upon by the stern voice of duty, Rama throws her off inwardly feeling the deepest anguish for the cruel step that he is forced to take.”

ర స చ ర్చ.

ఈనాటకమందు రసము ధర్మవీర మనియ్యఁ నాయకుఁడు ధర్మవీరుఁ డనియొకక్కొనించువారుం గలరు. అందులకు వారయొకసాదసము:—

“ఉత్సాహాత్తా భవే ద్వీరస్త్రేధా ధర్మాబిదానః

నాయకౌఽత్ర భవే త్సర్వైః శ్లాఘై రనుగతో గుణైః.” వాగ్భటః.

“ఉత్సాహాత్తా వీర స్సత్రేధా యుద్ధధర్మదానేషు

విషయేషు భవతి తస్మిన్నత్యోభా నాయకః ఖ్యాతః.” రుద్రటః.

“ధర్మదాన యుద్ధభేదా త్రేధా వీరః.” హేమచంద్రః.

“వీర శ్చతుర్థా । దానదయా యుద్ధధర్మై స్తదుపాధే రుత్సాహస్య

విధత్వాత్.” రసగజ్ఞాధరః.

ఈనాటకమున నాయకునందు ధర్మవీరతా సాధకము లయిన వాక్యములు:—

అముఖములో అపవాదప్రస్తావము. ప్రథమాంకమున:—అర్చిలినిగాని 4 (5), కట్ట! లోకులు 5 (7), ఉత్తమకు నిజ 8 (15), అకటసీతకు 14 (33), ఏకార్థముచే నైనను (34), విసాధుశుద్ధ (35), నీవలన (36), లోకులకు 15 (37), పిన్నతటి (38), నేరనిముగుడా (39), నోడుగుడువ (40), ఎదను 16 (43).

ద్వితీయాంకమున:—స్వరూపు 21 (7), కుడికరము 22 (1), వెలికి 28 (9).

తృతీయాంకమున:—డెంపియున 32 (4), ఈన మదీయ 39 (9), ఓయి కఠోర 40 (21), పూసికఠోడ 41 (23), సరిపడ దాయె (25), ప్రియనుగాని (24), చకిత 40 (21), వెల్లి (22), దేవి పాడిడి 4 (26), అడ్డముగ 42 (28), పాయిక (29), మా ప్రాణేశ్వరి 43 (31), సరవి 46 (37), ఎచట (50).

షష్ఠాంకమున:—మొదలనే 81 (24), నిరతిశయంపు (26), ఆకృతి 82 (31), అనుభావ 83 (34).

సప్తమాంకమున:—మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు 84, బాల్యమున 86 (15), క్షౌర్యం దల్లెను 87 (6), కుందు 89 (12).

ఇందు సీతావిరహశోకోద్ధరతాపరము లైన వాక్యములు తత్కరణ భూత ప్రకారంజన ధర్మకాభినివేశ తాత్పర్యకములు. నాటకము ఆదిలోనే అపవాద మూలకము. అంతమున నిరపవాదకరణపరము. ప్రకారంజనము ఆదిలో త్యాగముచేసి, అంతమున తత్సమాకలన పూర్వక తత్ప్రతిబోధనముచేత; ఏకదనుసారముగా భరత వాక్యమందు “త్రుంగంజేసి యఘంబు” అనువాక్యము అపవాదనిరసన పూర్వక ధర్మనిర్వాహకరముగాను, “శ్రేయముల నందోహంబు; బొందించుతక” అనుట సీతా పునఃప్రాప్తిపరముగాను గ్రహ్యములు; కడనుపగ్యంబును అట్లే. ఈమతమున వీరరసమునకు అంగికి కరుణవిప్రలంభము అంగము, ధర్మాభినివేశదార్ఢ్యబోధకము.

సీతాపునస్సంప్రాప్తికై వ్యాఖ్యలయందు చేయఁబడినట్టి బీజాద్యారంభాది ముఖాదినమన్వయముల నెల్ల నిరపవాదసాధనకై చేయఁబలయును.

|| రూప || ప్రాంత || సిద్ధాంత || .

ఈనాటకంబున కరుణరసము అంగి యని యొకమతము కలదు. —సాహిత్య దర్పణమందు నాటకలక్షణమున “ఏక ఏవ భవే దన్తీ శృంగారో వీర ఏవ వా” అని రెండు ఏవకారములతో నియమము నిబద్ధమై యుండగా, “శృంగారో వీరో పేతి కథనం తు సమచిత రసనూచనమ్ । తే నోత్తరరామచరితే కరుణరసస్య, ప్రబోధ చన్దోనయే కాన్తస్య చాన్తిత్వ మవ్యాహతమ్.” అని ముద్రకజ్ఞాపిక, ఈజ్ఞాపిక

గ్రాహ్యముగా నుండలేదు. ఎట్లన—ప్రబోధచంద్రోదయమందు వీరరసమే అంగి
గాని శాంతరసముగా దని మతాంతరము గలదు; అదే సాధువుగాఁ దోచుచున్నది.
మఱి యీజ్ఞాపికచే ఏరూపకమంపుఁగాని తల్లతూణోక్త రసమే ఇంద్రవలయు
ననుని యమము జలలిపి యగును. మఱియు దీక్షాపిక కరుణావిప్రలంభతూణమునకు
విరుద్ధముగా నున్నది. ఎట్లన—సా. ద.

“యూనో రేకతస్త్రిక్తా । గళపతి తోక్తా వ్రరః పున ర్లభ్యే
విచనాయతే య దైక । స్తదా భనే క్కరుణావిప్రలమ్భాఖ్యః.”

“యథా కాదమ్బర్యాం పుణ్డరీకమహాశ్వేతాన్మతాన్తే । పునరలభ్యే శరీరాన్తరేణ
వా లభ్యే తు కరుణాఖ్య వివ రసః.” అని తద్వృత్తి. సీత పునర్లభ్య యైనది గావున
కరుణరసము గాదు. దీనిని మగలం దడవెద.

కరుణశబ్దముగాని, (కరుణాశబ్దముగాని, దీనిం గూడ సాధకముగాఁ గొని
యున్నారు.) అక్కడక్కడ నాటకమందు కనఁజుచు సాధకము గాదు. అగునేని,
మాలతియందును అంగి కరుణరసమే గావలయును. ఎట్లన—అందు 9, 10 అంక
ములలో ఈ ప్రయోగము లున్నవి —(సకరుణం నిశ్వస్య),—(సకరుణం పరివృ
త్యావలంకృత),—(సకరుణంబిముచ్య),—(సోచ్ఛాచ్ఛసం సకరుణమ్),—(సకరుణం
నిశ్వస్య),—(సకరుణం సాస్త్రమ్),—మఱియు “కరుణాప నేచరవచనాత్” 10(14),
“కరాళాదుతనాచ్ఛాయ ముచ్చర క్కరుణధ్వనిః.” 5 (21). ఇంతమాత్రమే మాలతి
యందు కరుణము అంగి యగునా? కా దని చెప్పవలయునా? “ప్రకరణమందు
కృతగారము అంగిగా నుండు”నని తల్లతూణము గదా. మఱియు మాలతియందు—

“అకరుణ, వితర స్త్రితో జ్వలాం । దృశ, మలిదారుణ, జేహి మే గిరమ్,
సహచర మనురక్తచేతనం । ప్రియమకరన్ద, కళం న మన్యసే!” 9 అం.

అనుశ్లోకమాన కరుణరస మని వ్యాఖ్య. అందువలన మాలతిలో కరుణరసమే అంగి
యగునా? మఱియు—

“జనస్థానే శూన్యే వికలకరణై రార్థ చరితై
రసి గ్రావా రోది త్యపి దళతి వజ్రస్య హృదయమ్.” 1 (28)

అను సుత్తరరామచరితశ్లోకమున పూర్వరామచరితాంశము ఖర్జితమై యున్నది. దానిం
గూర్చి ఆర్యానప్తకతిలో—

“భవభూతే స్సంబన్ధా ద్భూధరభూరేవ భావతీ భాతి
వితత్కృతకారుణ్యా త్కిమన్యథా రోదితి గ్రావా?”

అని యున్నది. [“కారుణ్యం కరుణా ఘృణా” అమర. కరుణము గాదు.] ఇందు

ఘము; లేతత్ప్రితిపన్నమారసము దత్కాలంబునం దైవ స

త్యము రామాదులయం ద, చాట్యమాన సభ్యావాసమై భాసిలున్.

ఇందుల కేమి చెప్పెదరు ? అని య. క్షేపమేని—నిరుక్త కరుణరసము రామాదినిష్ఠము గా దని సిద్ధాంతము.—సా. ద. శృ. పరి. చూచునది.

“పారిమిత్వా తాకిత్యా త్సాంతరాయతయా తథా
అనుకార్యస్య రల్యాదే రుద్యోధో న రసో భవేత్.
శిక్షాభ్యాసాదిమాత్రేణ రాఘవాదేః స్వరూపతామ్
దర్శయన్ నర్తకో నైవ రస స్యాస్వాదకో భవేత్.
కావ్యార్థభావనే నాయ మపి సభ్యపదాస్పదమ్.”

మఱియు—“రామస్య కరుణో రసః” ఇత్యాదివాక్యములందు కరుణపదము నిరుక్త కరుణరసపరమ యేది కనుక నాయుత్పనియందు రసమును స్వశబ్దముచేతనే చెప్పిన దోషము సంభవించును. ఎట్లన—సా. ద. సప్తమపాద్యేనము—

“అథ రసదోషా నాహ—రస సోక్తి స్స్విశబ్దేన”—“రసస్య స్వశబ్దో రసశబ్దః శృంగారాదిశబ్దశ్చ-క్రమేణ యథా—

“తా ముద్వీక్ష్య మరణ్ణాక్షీం రసో నః కోఽప్యజాయత,
చంద్ర)మణ్డల మాలోక్య శృంగారే మగ్న మన్తరమ్.”

అట్లయిన, “రామస్య కరుణోరసః” ఇత్యాది వ్యవహారములయందు ఆశబ్దమున కర్థ మేమన, దుర్భరవిరహవ్యథయే యర్థము; అదియే కరుణ విప్రలంభోద్బోధకము. అట్లే “ఏకో రసః కరుణ ఏవ నిమిత్తభేదాత్” అను వాక్యమున దుర్భరవియోగవ్యథయే విప్రలంభశృంగారాది వివర్తములం జెందు నని భావము.

ఈనాటకమున కరుణవిప్రలంభ మంగిగాని కేవలకరుణము అంగి గా దని సులువుగా తెలియుటకై కరుణరస కరుణవిప్రలంభాది స్వరూపచర్చలను అభియుక్త కృతములం గొన్నిటి సుద్ధరించెదః—

ర స త ర జ్ఞి ణి.

“యూనో రేకతరస్తిక్” । మృతే ప్రలాపః కరుణరసః । జీవతో ర్విశ్లిష్టయోః ప్రలాపః శృంగారః । అకవివ రసరత్న దీపికాయాం కరుణరసోదాహరణమ్ । ‘అయి జీవితనాథ’ ఇతి । నను విప్రలంభశృంగారస్య పూర్వానురాగ మాన ప్రవాస కరు నాత్తకత్వాత్ జీవతో రపి విప్రలంభస్య కరుణరసత్వ మాయాత మితి భేత్సత్యమ్ తత్ర కరుణరస స్యాజ్జత్యేన భాసమానత్వాత్ తత్ర కరుణాత్తకత్వవ్యవదేశః.”

“శోకస్య పరిసోమః కరుణః - ఆశానిచ్ఛేదే సతి సర్వేన్ద్రియక్లమోవా । న చ
విప్రలమ్భేఽతివ్యాప్తిః - తత్రేష్టశాయాః సత్త్వాత్ । తద్విచ్ఛేదే తు స విప్రలమ్భః
కరుణా వివ - శోశో దుఃఖమ్.”

వా గ్భటా ల జ్ఞా రః.

“స్యా దేకతరపఞ్చత్వే దమ్పత్యో రనురక్తయోః
శృంగారః కరుణాభ్యోఽయం వృత్తవర్ణన వివ సః.”

“చతుర్థ మానా । స్యా దితి । స్నిగ్ధయో ర్నాయకయో రేకస్య పఞ్చత్వే మరణే
అపరస్య ప్రియాయాః విగమాః కరుణాభ్యోఽయం కరుణానామా స్యాత్ । పరం
స వృత్తవర్ణనే అచారదార్ధ్యభ్యాపన యైవ ప్రయోజనవా నితి గమ్యమ్. యథా ।
.....ఇథం చతు ర్వీ విప్రలమ్భేన నాయకౌనాయకపరతగూ ఉదాహరణ
ద్వయం ప్రదర్శితమ్.”

రు ద్ర టః.

“అథ విప్రలమ్భనామా । శృంగారోఽయం చతుర్విధో భవతి
ప్రథమానురాగ మాన । ప్రవాస కరుణాత్మకత్వేన.”

వాఖ్యా.—కేచిద్ధి కరుణరస వివ విప్రలమ్భభేదం కరుణ మంతశ్చావయన్తి । త
దసత్ వైలక్షణ్యాత్ । శుద్ధే హి కరుణే శృంగారస్వరూప వివ నవిద్యతే । కరుణా విప్ర
లమ్భస్తు శృంగార వివ । యథా కాలిదాసస్య ‘ప్రతిపద్య మనోహరం వపుః...’

“కరుణ స్స విప్రలమ్భాయ త్రాస్యగరో మ్రియేత నాయకయోః
యది వా మృతకల్పః స్యాత్ తత్రాస్య సద్గతం ప్రలపేత్.”

హే మ చ న్ద్ర) కా వ్యా ను కా స న మ్.

“కరుణా విప్రలమ్భస్తు కరుణా వివ । యథా—‘హృదయే వస సీతి’ ఇత్యాది
రతిప్రలాపేషు.” “విప్రలమ్భేఽనవచ్ఛిన్న వివ సంభోగమనోరథః, నిరాశత్వే తు
కరుణా వివ స్యాత్.”

స ర స్వ తీ క ణ్డా భ ర ణ మ్.

“అభ్యజ్ఞానార్థత్వే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథాః ‘దశతి హృదయమ్’—
అత్ర రామాదేః దుఃఖేన చిత్త మభ్యజ్ఞతే.”

“భావో యదా రతి ర్నామ ప్రకర్ష మధిగచ్ఛతి
నాధిగచ్ఛతి చాభీష్టం విప్రలమ్భ స్త దోచ్యతే.
పూర్వానురాగో మాన శ్చ ప్రవాసః కరుణ శ్చ సః
పురుషస్తీప్రకాశ్చేష చగుఃకాణ్డః ప్రకాశతే.

పూర్వానురాగపూర్వము విప్రలమ్భము తత్కృమాత్
విశేషద్యోతకే జేమా వ్యవసర్గేణ సూచ్యతే.

ప్రత్యాదానం పున స్తేషాం కరుణే కో న మన్యతే
స్వయం దత్తాని హి విధి స్తాని త త్రాపకర్షతి."

[టీ. కరుణే=కరుణాభ్యే విప్రలమ్భే, తేషా మభీష్టలిప్తనాదీనామ్, ప్రత్యాదానమ్=పురర్గనాణమ్, న మన్యతే=న జానాతి.]

"మూర్ఖావిలాపా తురుతే తురుతే సాహసే మనః
కరోతి దుఃఖం చిత్తేన యోఽసౌ కరుణ ఉచ్యతే."

[ఇది కరుణవిప్రలంభమునూర్ఖు చెప్పిన వ్యుత్పత్తి.]

" 'మృ తేతి ప్రేత్య సంగతుం యయా మే మరణం మతమ్ ।
నై వాపస్తీ మయా లభ్యా కథ మత్రైవ జన్తని !'

అత్ర స్థాయినో విభావానుభావ్యభిచారి సంయోగాత్ రసనిష్పత్తి రితి రతి
రేవ శృంగారమాపేణ నిష్పద్యతే । అత్రాపస్త్యా వాసపదత్తాయా ఆలమ్బనవిభావ
భూతాయాః సకాశాత్ ఉత్పన్నో ఎల్నేశ్వరస్య రతిస్థాయీభావ స్తస్యాః పునర్జీవ
నాదిభిః ఉద్దిపనవిభావైః ఉద్దిప్యమాణో మృ తేత్యాదినా వాగరూపునుభావేన అను
మీయమానై ర్హర్షధృతిప్రభృతిభిః సుఖాత్త భిః సంసృజ్యమానః కరుణానంతరసంభోగ
శృంగారాఖ్యాం లభతే "

"జౌపమానికీ యథా—'అపి జనకసుతాయాః... నేయం సీతావిషయిణీ
రతిః తదుపమానదర్శనేన రామం రమయతే॥"

"...విప్రలమ్భ శృంగారాఖ్యాం లభతే । స చతుర్థా పూర్వానురాగో మానః
ప్రవాసః కరుణ శ్చ. ఈ ప్రకరణములో - పూర్వానురాగము, మానము, ప్రవాసము
అయిన తర్వాత నాలవదైన కరుణవిప్రలంభ స్వరూపము:—సంగతయో రే వాన్య
తరన్యపాయే కరుణః - అథ సంభోగః,...స చతుర్థా ప్రథమానురాగానంతరః, మానా
నంతరః, ప్రవాసానంతరః, కరుణానంతర ఇతి...తేఽమీ చత్వారోఽపి సంభోగాః
చతుర్థి రేవ విప్రలమ్భేః ప్రకర్ష మాపద్యంతే."—[ఇచటను నాలిగింటికిని వరుసగా
ఉదాహరణములు దత్తములు. అందు తదిది]—"కరుణేన యథా—

'న మర్త్యలోక స్త్రిదివా తృహీయతే మ్రియేత నాగ్రే యది వల్లభో జనః
నివృత్త మేవ త్రిదివప్రయోజనం మృత స్స చే జీవత ఏవ జీవతి॥'

[టీ.—మరణానంతరజీవనం ప్రియజనస్య స్వగౌ చకి సుఖకర మితి భావః.]

“కరుణానంతర మాలిబ్ధనం యథా—

‘చష్టాసీదం సా చ జగ్రవా కట్ట కట్టస్థానం జీవితం చ ప్రసేదే
తే నాపూర్వం సా సమర్థా సలత్త్వ మిన్ద్రం న్నుష్ట్రావే సిన్ధువే లేన భేదే.’”

“పుంస ఏన ప్రవాసకరణే యథా—

‘సీతావేత్త యతో నిరీక్ష్య మాగతే దృష్టిం యుజిత్యాకులాన్,
అన్యోన్యార్పిత చక్ష్మాద కట్టతః పారావతై య్యాయతే,
ఇన్ద్రో ద్ధౌరత ఏవ నశ్యతి, విశ త్న న్నగ్నహం దుఃఖతః,
ప్రచ్ఛాద్యనః మత్పాలే గజన్తే ప్స ప్సత్త్రపం రోదితి.’”

“అవస్థాన వార్ధల్వే నురుతే హాసే ననో యథా—‘ఇయ మేత్య...’అత్ర
రతేః కామోకేన మహానామాసే ననో విస్తాప్యతే—”

“అభ్యర్థన వార్ధల్వే కళాతి చిత్తం దుఃఖేన యథా,—‘చిత్తే హృదయమ్...’
అత్ర హామాదేః శుభో విత్త మభ్యర్థతే.”—ఈ యుద్ధానము మాలతిలా
2 (12) నుం గలదు.

“కరుణానంతరే అనుభవార్థో యథా—

‘అనుమరణ ప్రస్థితయా ప్రత్యాగతజీవితే ప్రియతమే ।
వైభవ్యవృద్ధానం కులవర్ధ్యః శోభనకం జాతమ్॥’

అత్ర యథేయం మత్స్యజిహ్వాతా ఏన మస్యా అహ మపి జీవిత మే వేరి
కత్యా విస్రమ్భజో రాగః । మత్స్యే పునః ప్రత్యాపి యత్సంగ మో మయా అభి
లషితః సోఽయం జీవ స్తైవ జీవితేశ్వరః నమాసాదిత ఇతి విస్రమ్భాత్ అతి శుఖ
మేవ అనుభూయతే.”

“కరుణానంతరే సమృద్ధి యథా—‘తీర్థే తోయ...’

అత్ర ఉత్తరాధ్వేన ఇన్ద్రమత్యజయిష్యాః “...” నరప్రత్యుజ్జీవనేన సమ్భాగ సమృద్ధిః
ప్రతిపాద్యతే॥”—ఇదియు సమృద్ధి క్రింద పూర్వానురాగ మాన ప్రవాసముల
వెంటడి చెప్పబడినది.

“సోయం కరుణధర్మ సమన్వయః తదనంతరేఽపి నమానసామర్థ్యా దభవతి॥—
విప్రలమ్భ శృక్ఖారాఖ్యాం లభితే । స చతుర్థా పూర్వానురాగో మానః ప్రవాసః
కరుణ శ్చ—అని యుపక్రమించి క్రమముగా అమూఁటిని విశదీకరించి చతుర్థ
మైన కరుణ విప్రలంభమును చెప్పట.

“సంగతయో రే వాన్యకరవ్యపాయే కరుణః - స స్త్రీవ్యపాయే పురుషస్య
యథా—‘ధ్రువ మస్మి శతః’ అత్ర ఇన్ద్రుజులివ్య పాయాత్ అజస్య దుఃఖాతిశయః
కరుణ ఉచ్యతే॥ స ఏవ పురుషవ్యపాయే స్త్రీయా యథా—‘హృదయే వస

సీతి... 'ఇహ అనన్తవిషయే రతేః శోక ప్రకర్షాత్ కరుణ ఇత్యాఖ్యాయతే'—
[ఇది ప్రవాసానంతరము అన్యవహితోక్తము కరుణ విప్రలంభవిస్తరము.]

ద శ రూ ప మ్.

“ఇష్ట నాశాః కనిష్టాస్తాన్ శోకాన్తాః కరుణః—

ఇష్టనాశాత్ కరుణో యథా—‘అయిజీవితనాథ...’ ఇత్యాది రతిప్రకాశః । అనిష్టా
వాప్తేః సాగరికాయాః బన్ధనాత్ । యథా రత్నావళ్యామ్॥

మృతే త్వేకత్రయ త్రాన్యః ప్రలపే చోఢిక ఏవ సః,

వ్యశ్రయత్వా న్న శృక్ణారః, ప్రత్యాపన్నే తు నేతరః.

యథేంద్రమతీమరణా దజన్య కరుణ ఏవ రఘువంశే । కాదమ్బర్యాం తు ప్రథమం
కరుణ, ఆకాశ సరస్వతీ వచనా దూర్ధ్వం ప్రవాస శృక్ణార ఏవ.

‘ఏకతో రోదితి ప్రియాఽన్యతః సుమరతూర్యనిర్హోషః

ప్రేక్షా రణరసేన చ భటస్య దోలాయితం హృదయమ్॥’

ఇత్యాదౌ రత్యుత్సాహయోః (సమావేశః అని వాక్యశేషము)—ఆ త్రోచ్యతే—
ఆ త్రా ప్యేక ఏవ స్థాయీ । తథాహి—ఎక్కత్తో దుఃఖ ఏవ (ఏకతో రోదితి
ప్రియా) ఇత్యాదౌ స్థాయిభూ తోత్సాహా వృధిచారి లక్షణ వితర్కభావ హేతు
సందేహకారణతయా కరుణసంగ్రామతూర్యయో రుపాదానం వీర మేవ పుష్టా తీతి
భట స్యే త్యనేన పదేన ప్రతిపాదితమ్—ఆతో భర్తు స్సంగ్రామరసికతయా కార్య
మేవ ప్రకాశయన్ ప్రియతమాకరుణో వీర మేవ పుష్టాతి.

ర స గ జ్ఞా ధ రః.

“పుత్రాది వియోగమరణాదిజన్తా వైక్లబ్యాఖ్య శ్చిత్తవృత్తిరశేషః శోకః ।
స్త్రీ పుంసయో స్తు వియోగే జీవిత్యజ్ఞానదశాయాం వైక్లబ్య పోషితాయా రతే
రేవ ప్రాధాన్యాత్ శృక్ణారో విప్రలమ్భభోక్తృ రసః । వైక్లబ్యం తు సంచారి
మాత్రమ్॥ శ్చుతత్వజ్ఞానదశాయా స్తు రతిపోషితస్య వైక్లబ్య స్యేతి కరుణ ఏవ । యదా
తు సత్యవి మృతత్వజ్ఞానే జీవతాప్రసాదాదినా పునరుజ్జీవన జ్ఞానం కథింశ్చి త్సృ
త్తదాఽఽలమ్బన స్యాత్సన్తిక నిరాసాభావా చ్చిరప్రవాస ఇవ విప్రలమ్భ ఏవ, న
న కరుణః । యథాచంద్రాపీడం ప్రతి మహాశ్వేతావాక్యేషు । కేచి త్తు రసాన్తర మే
వాత్ర కరుణవిప్రలమ్భాఖ్య మిచ్ఛన్తి॥”

ర సా ర్థ వ సు థా క రః.

“స విప్రలమ్భా విజ్ఞేయ స్స చతుర్థా నిగద్యతే

పూర్వాపరాగమానా చ ప్రవాసకరుణా వితి.

ద్వయో రేకస్య మరణే పున స్సంజీవనావధౌ
విరహః కరుణా న స్యా త్సంగమాశానువర్తనాత్.
కరుణే భ్రమకారిత్వాత్ సోయం కరుణ ఉచ్యతే
సంచారిణోఽనుభావా శ్చ కరుణేఽపి ప్రవాసః.

యథా — ‘అథ మదనపథా రుపప్లవాంతమ్’ । అత్రాకాశసరస్వతీప్రకృయేన
రతే ర్విప్రలమ్భః ... అత్ర కేచి దాహుః - కరుణా నామ విప్రలమ్భశృంగాహో
నాస్తి-ఉభయాలమ్భనస్య త సైత్రిక త్రై వాసంభవాత్ । యత్ర త్రేకవ్యపాయే సతి
తదికరగతాః ప్రలాపాదయో భవంతి స శోకా న్ను భిద్యత ఇతి । త దయం క్తమ్ యతా
పునగజీవనేవ సుభోగో న విభాతి తత్ర సత్యం శోక ఏవ । యత్ర సోఽస్తి
తత్ర విప్రలమ్భ ఏవ ।...

సా హి త్య ద ర్పణః.

“యూనో రేకతరస్మి । స్తతవతి లోకాంతరం పునర్లభ్యే
విమనాయతీ యుక్త । స్తదా భవేత్కరుణవిప్రలమ్భాఖ్యః.

యథా—కాదమ్బర్యాం పుష్కరికమహాశ్వేతావృత్తాన్తే । పున రలభ్యే శరీరాంతరేణ
వా లభ్యే కరుణాఖ్య ఏవ రసః । [టీక — పున రలభ్యే ఇతి — రతే ర్నాకాల్
ఉక్కుటశోక సంభవాచ్చ కరుణాభ్యో రసః, న పున ర్విప్రలమ్భ ఇతి భావః]
కించా త్రాకాశసరస్వతీభామనస్తర మేవ శృంగారః; సంగమప్రత్యాశయా రతే రుద్భ
వాత్ । ప్రథమం తు కరుణ ఏవ’ ఇ త్యభియుక్తా మన్యస్తే । య చ్చాత్ర సంగమ
ప్రత్యాశానస్తర మపి భవతో విప్రలమ్భ శృంగారస్య ప్రవాసాభ్యో భేద ఏవ’ ఇతి
కేచి దాహుః, త దిన్యే ‘మరణరూప విశేషసంభ వాద్భిన్న మేవ’ ఇతి మన్యస్తే॥

యత్ర తు రతిః ప్రకృష్టా సాభిన్న ఉపైతి విప్రలమ్భోఽసౌ

అభీష్టం నాయకం నాయికాం వా । న చ పూర్వారాగ మాన ప్రవాస కరు
ణాత్మక శ్చతుర్థా స్థాత్. [టీ.—ప్రకరణాదిహ ప్రధానత్వం ప్రాప్తా - కరుణా
వా శోకా ద్దీక్షనతయా రతీసత్త్వేన త త్రాతివ్యాప్తి వారణాయ ప్రకృష్టేతి.]”

శృంగార తి ల కః.

“విప్రలమ్భాభిధానోఽయంశృంగార స్సృష్టిచ్చతుర్వధః,
పూర్వారాగ మానాఖ్య ప్రవాస కరుణాత్మనా,
య త్రైకస్థితా విపన్నేఽన్యో మృతకల్పేఽపి శద్ధతమ్
నాయకః ప్రలపే త్ప్రేక్ష్యం కరుణోఽసౌ స్మృతోయథా.
శేషాఞ్చి త్కరుణభ్రాన్తిః కారుణ్యా దత్ర కాయతే,

ఏకస్య మిథునావస్థాం విస్తృత్య రతిమూలజామ్.
 స్త్రీపుంసయో ర్భవే దేవ సాపేక్ష స్సజ్జమే పునః
 శృంగారవచనప్రాయః కరుణ స్సౌమ్య త్స నాన్యథా.
 తస్మా చ్ఛృంగార ఏ వాయం కరుణే నానుమోదితః
 సౌన్దర్యం సుతరాం ధత్తే నిబద్ధో విరళం బుధైః.”

రు ద్ర టి.

“కరుణః శోకప్రకృతిః । శోక శ్చ భవే ద్విపత్తితః ప్రాప్తేః
 ఇష్ట స్యానిష్టస్య చ । విధివిహతో నాయక స్తత్ర”

సా హి శ్య ద ర్పణః.

“అత్ర హి రామవనవాస జనితశోకార్తస్య దశరథస్య దైవనిష్ఠా । ఏవం బద్ధ
 వియోగ విభవనాకా దా త ప్యుదాహర్యమ్ । అస్య కరుణవిప్రలమ్భ ద్భేద మానా ।

శోకస్థాయితయా భిన్నో విప్రలమ్భ దయం రసః.
 విప్రలమ్భే రతిః స్థాయి పునః సంభోగ హేతుకః.”

కా వ్య దీ పి కా.

“కరుణ రసోదాహరణమ్.—

యస్య భృత్యా శ్చ దాసా శ్చ స్వాదూ న్యన్నాని భుజ్జ్వలే
 కథం స భోక్తృతే రామో వసే మూలఫలా న్యయమ్.” రామా.

కరుణరసమున శోకస్థాయితయు, కరుణవిప్రలంభమున రతిస్థాయితయు భేదకారణ
 ములు. ఉత్తరరామచరితమందు ఎక్కడఁ జూచినను రతి స్థాయిగానే యున్నది.

యజ్ఞము తొడంగుటయు, యజ్ఞ సమాధర్తచారిణినిగా ఏదో ఒక స్త్రీమాత్ర
 ప్రతిమ నేయించు కొనక సీతాప్రతిమనే చేయించుటయు. 21.

“కరుణ నీ కేడ దుర్భరగర్భులున్న । సీతఁ దఱమినరాముని గాత్రమునకు !” 22.

“హా ! నెయ్యం బట్టి దొర యబలకు నాపై !” 24 (9,10).

“కంటి పెండియు నిప్పు చాకాననంబు...” 25 (18)

“దానికిఁ గ్రింద నయ్యుటజధామములకొ రహి నుంటి మేమునుకొ.” 26 (16)

“చిరమునకు రేగి నొంచుఁ బెన్బిలుచు వోలె” 26 (17)

“ఎచటఁ జీర ముంటి సఖతోడ నింపుమెఱసి.” 32 (8).

“హా! దేవీ! దండకారణ్య వాసప్రియసఖ.” 32

“మూర్తిగొన్న ప్రసాదబంబోలె...

నందినీ గానఁబడవు నీమెందునకట...” 35 (7)

“కలువవలంపుసో రొలసి... 38 (15) సీత. — చూచుచున్నాను...

“చండీ, జానకి, ఇట నటన గనఁబడుచు నే యున్నావు ! జాలిగొనవేమి!” 43

“ఎట నున్నావు ? అనుగ్రహింపుము. ఈదశలో నున్నవానిని నన్ను విడ నాడుట నీకుం దగదు” 45.

“ఎచటఁ గపీంద్రు చెప్పి పృథ్...” 46 (38) — ఇందులమూలశ్లోకమును భోజ హేమచంద్రులు విషాదమున కుదాహరించినారు:—

“విషాద భేతసో ధ్వాని రుపాయోభావనాశయోః — తదూ) పేణ రసస్య ప్రకర్షో యథా — ‘వ్యర్థం యత్ర...’ అత్ర సీతా సమాగమవిషయే రామస్య దృష్టా వదాన సుగ్రీవసఖ్యాదేః ఉపాయస్య అభావాత్ విషాదః ప్రకృవ్యతే.”

“కార్యభక్తౌ ద్విషాదః సహాయా స్వేషణ ముఖశోషాది కృత్ । ఉపాయా భావ నాకాభ్యాం ప్రార్థస్య కార్యస్య భక్తౌ స్తనఃపీడా విషాదః । యథా — ‘వ్యర్థం యత్ర కపీన్ద్ర)...”

“వెల్లిదరుల...” 40 (22), “పూనికతోడ” 41 (23), “వీలును” (24), “సరిపడ దాయె” (25), “దేవి పా డిడి” (26), “స్నేహశిరంబులు” (27), “హా ! ప్రాణేశ్వరి.” 48 (31), “సరతికయంపు” 81 (26), “నాకుఁ బ్రియా గుణ” 82 (27, 28, 30, 31), “బైవవళత” 87 (7). “కనఁబడుచున్న వీళికు యుగంబున” 80(19) — దీనిముఁలమును ‘ఆపి బసక’ ఇత్యాది శ్లోకమునుగూర్చి సీతా విషయక మయిన రతి శ్రీరాములవారిని తదుపమాన దర్శనముచే రమింపఁజేసిన’ దని భోజ భాషిక. “అబల క్రవ్యత్కులనిలుప్త యయ్యె నిజము” 40(21) అని వాసంతికి రాముఁడు ఉత్తరము చెప్పట వైక్లవ్యముచేతఁ గాని విలుప్తి నిశ్చయముచేతఁ గాదు. “వైక్లవ్యాను భావమాత్ర మితి స్థితిమ్” అని టీక. అట్లే “నిరవధి నిష్ప్రీతి క్రియము నిష్పరి” 46 (37) అనుటకు ఉత్కట రతి హేతుక మయిన దుఃఖముచేత — “అజ్ఞాతావధి, అజ్ఞాత ప్రతిక్రియము” అనియే భావము.

‘వస్తుస్థితి యిట్లున్నను, ప్రత్యేక లేదే నిప్రలంభ మెట్లగును?’ అనఁగూడదు. వీలన ఋశ్యశృంగాదుల వాక్కులయందు రామునికి విశ్వాసము ఎప్పుడును అవ్యా హతము. ఈ క్రిందిని రామవాక్యములు. —

“వాక్కువెంటడి నర్థంబు పఱచినచ్చు

నాద్యులయనట్టి పరమ హుహర్షు గును.” 4 (8)

“మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించిసవారు. ఆమృతసారములును పరిరజసములును అనున తత్ప్రజ్ఞానములు ఎటును భంగ మొందవు. కావున వానియంద శంక వహింపఁగూడదు,” 84.

ఋశ్యశృంగుఁడు “పుత్రపూర్ణోత్సంగను నిన్ను చూచెదము” అని నీతకు సంశయము పుపినవాఁడు. శాకుంతలమందు శాపలక్షణము మొదలు అంగుళీమకదర్శనక్షణపర్యంతమును దువ్యంతునికి శకుంతలయందు ఎట్టి రతి గాని ఎట్టి యాశ గాని లేదు మఱి ప్రత్యాశలే దని చెప్పవలయునా? అంగుళీమకదర్శనానంతరము ఆ కలదే గాని ప్రత్యాశ ఏమో? అందును,

“నూనం ప్రసూతివికలేన మయా ప్రదత్తం
ధౌతాశుశేష ముదకం పితరః పిబన్తి.”

అని దువ్యంతుఁడు దుఃఖితుఁడగుచున్నాఁడు. ఇట్లున్నను శాకుంతలమున అంగి శృంగా రమే గాని కరుణము గాదు ఇటులు అట్లే. “అత్ర సమయాంతరేషు సత్సు గ్రీష్మ ర్హృదాదానం ప్రకృతనాటకస్య శృంగారాఙ్గికత్వాత్” అని వైఖానస శ్రీనివా సాచార్య టీక. మఱియు ఈటీకలోని యీక్రిందివాక్యముం జరికింపుఁడు:—
“బీభత్సభయానకయోః ప్రతినాయకాశ్రితత్వేన వర్ణనీయత్వాత్, హాస్య రాద్ర కరుణామృతానాం మహాప్రబంధరసత్వే చనుత్కారాభావాత్.”—కరుణము అంగిగా నాటకమునకు పనికిరా దన్నమాట.

మాలలియందు ప్రత్యాశాసందేహము కలదు.—

“న యత్ర ప్రత్యాశా మనుసతతి నో వా రహాయతి,
ప్రవిక్షిప్తం చేతః ప్రవిశతి చ మోహాన్ధతమసమ్,
అకిఞ్చిత్కుర్వాణాః పశవ ఇవ తస్యాం వయ మహా
విధాతు ర్వామత్వా ద్విపది పరివర్తామహ ఇమే.”

9 (8).

పూర్వోదాహృత లక్షణ వాక్యములవలన ప్రాయశముగా అనురక్త స్త్రీ పురుషులలో ఒకరు మృతఃజేదిన ఆద్వితీయులు ప్రలపిండుట పునస్సంగము లేకున్న కరుణ మగును, పునస్సంగ మున్న కరుణవిప్రలంభ మగును, అని యేర్పడుచున్నది.

కరుణరసమునకు వధబంధైశ్వర్య భ్రంకారులు సముతము నిమిత్తములుగాఁ జెప్పఁబడి యున్నవి.

ఈ నాటకమందు దర్శనోక్త్యనుసారమున అంగివ్యవస్థ యిట్లు సేయవచ్చు ను:—[నీత్యలోకాంతరమునకుం బోయినది] “పుధ్వి.—రావే పట్టి పాతాళమును పవిత్రము గావింపుము. రాము —హా! ప్రియా! లోకాంతరమున కేగితివే!”—

పిమ్మట సీత మరల లభించినది. లభించువఱకు రామునివిలాపము కరుణవిప్రలంభము. [ఇట దర్పణవాయముం గూర్చిన టీకావాక్యమున కర్థము—మరల లభించనియెడల రతి నశించుటచేతను, ఉత్కటకోకము కలిమిచేతను, కరుణరసము గాని విప్రలంభము గాదు.] ఈ నాటకమున రతి నాశమొందక ఉత్కటముగా నున్నందునను ప్రతాపశక్తి కలిగినందునను ఆంగి విప్రలంభ మయినది, అని సిద్ధాంతము.

ఉ. రా. చ. ఉత్కటస్వరసం.

“ఉత్తరే రానుచరితే భవభూతి ర్వికస్యతే.”

ఈ వాక్యమునకు కాకుంఠలముకన్న ఉ. రా. చ. ఉత్కటస్వరసంని కాళిదాసు పలికినట్లుగా అభిలాషకము. [ప్రతి అభిలాషకమునకు భవభూతి గృతనాటక త్రయములో ఉ. రా. చ. శ్రేష్ఠముని యర్థముగా కొందఱు గ్రహింతురు.]

ఈ నాటకమందు ప్రధానములగు స్త్రీపురుషులు ఉత్తమోత్తములును లోకా తీతులును. నాయకా నాయకులు సదేహాభిమానము దున్నను సాక్షాల్పక్షీనారాయణులు; అంతఃకన్న సత్తము తిట్టుందురు? శ్రీరాముని మించిన భీరోదాత్త నాయకుని, సీతకన్న పతివరాయణులు భర్తప్రవణము మోహింపలేము. అరుంధతి పృథ్వి భాగీగధి వాసుతి అశ్రీయి భవన వాస్తవ జనకుడు - వీరచరిత్రమును, వీరు మెచ్చిన సీతారాముల చరిత్రమును, బోధించు నీరూపకము ఆర్యవర్తమునకు ఉత్తమోత్తముల నూత్మ భర్మా చగణమునకు లక్ష్యభూతముగా నున్నది.

కవి యిందు గృహిలోక వృత్తమును నిపుణముగా నిబంధించినాడు. పుత్రుఁడని యెఱుంగకయే పుత్రప్రసవము, నాయన యని యెఱుంగకయే పితృభక్తి, అన్న యనియు తమ్ముఁడనియు నెఱుంగకయే భ్రాతృప్రేమ - వీనిని అత్యద్భుతముగా అత్యంతస్పృహ గుంగమముగా నిరూపించినాడు. మఱియు నిట్టియహేతుక పక్షపాతములు ఏదో అంతర హేతవులనం గలుకును గాని బహిరుపాధికృతములు కావని వాక్రచ్చినాడు. మఱియే గావున ఈనిధముగా చిత్రప్రవృత్తిని చర్చించినాడు. ఇట్లే కాళిదాసు గూడ కాకుంఠలమున ఒకచో చేతకస్తీ తివిశేషమునకు జన్మాంతర సౌహృదమును కారణముగా నుపన్యసించినాడు: ఎట్లన—

“రమ్యాణి వీర్య మధురాం కృ నిశమ్య భావాన్

పర్యత్పురో భవతి య త్సుఖతోఽపి జన్తుః

త శ్చేతసా స్మరతి నూన మబోధపూర్వం

భావస్థిరాణి జననా న్తర సౌహృదాని.” కాకుంఠలము.

కాళిదాసువలె భవభూతీయు తండ్రిని పుత్రునికడకుం బెచ్చియు ఆసంఖ్య భమును సిక్కువృద్ధుల గాక క్రమక్రమముగానే వెలువరించినాడు.

పెద్దలు ఎప్పుడును లోతుజ్ఞేమ దీక్షేతు లనుటకు ఈరూపకము ప్రణల నిద ర్శనముగా నున్నది. ఉ. రా. చ. యందు కవనసౌభాగ్య మటుండ, సంవిధాన వైద గ్ధియు నటుండ, శీర్షికలో నుక్త మైనసౌభాగ్యోక్తికి కారణభూత మైనట్టి దే మనఁగా, కదమీయ నాయుకా నాయక సర్వలోకాతిశయి సమత్కర్షోచితముగా గ్రంథనిర్వాహము. “నాటకేష శకుంతలా” అని పేర్కొన్న శాకుంతల నాటకమందు దువ్యంతుఁడు అధర్మభీరువ యయ్యను (రీ అం.) స్వార్థముగా పనిపడినవాఁడు. తద్భ్రంశముచే దుఃఖితుఁడు (రీ అం). శ్రీరాముఁడు లోకారాధనప్రతి. జరుపుదును ధీరోదాతులే. అయినను, తారతమ్య మపారము. దువ్యంతుఁడు విదూషకునితో శకుంతలాసంకథ యంతయుం జెప్పి కడపట “పరిహాసోక్తులు మిత్రమ పరమార్థం బుచు వదిలి బాటొంపకుమా.” అని బొంకినాఁడు. శ్రీరాము లట్లు సేయుదు రని ఎవరేని భావించుచురా ?

శకుంతల మహాపతివ్రత యయ్యను,—

“పసనే పరిధూనరే వసానా । నియమతామముభి ధృతైకవేణీ

అపి నిష్కరుణస్య దుఃఖశీలా । మమ దీర్ఘం విరహావ్రతం విభర్తి.”

దువ్యంతుని “అనార్యా” అని నిట్టినది. సీత రామునిఁగూర్చి ఆయన తనకుం గావించిన యాయుక్తట్టున కుపితోక్తి పఱచించినట్టిది గాదు. అపకృతి తారతమ్య మరసిన సమత్వమే యేర్పడు నని తోచెడిని సీత జగద్వంద్య యనియు తనకు ఆమె యందు భక్తి యనియు అరుంధతి వక్కాణించినది 52(9). కావున శాకుంతలము గంగ యగునేని, ఉ. రా. చ. మందాకిని యగును. కాళిదాసు ఆగంగను సారాయి సాక్షిగా సఖ్యముసేయుట లోనగు నోడికవాఁగులతోఁ జేర్చి మర్త్యమునం బాటుదల సేయించినాఁడు. భవభూతి ఆమందాకినిని ఆయాన్నత్యమున కర్హముగా కల్పములు చేరనీయక స్వర్గమందే పర్వించినాఁడు. కవనమును తత్తదనుగుణ మయినందున ఉ. రా. చ. నాటకరాజమై వెలుంగుచున్నది.

నాటకస్త్రీపురుషుల విసుగ్గు.

అ రు ం ధ తి.

ఈమె జగద్వంద్య యనియు, ఈమెవలననే వసిష్ఠులవారు గురువులకెల్ల గురు వై నారనియు, ఈమె త్రిలోకమంగల్య యనియు, జనకవాక్యము 52 (8). కోడలు లేనియమోఘ్యలో నే నడుగిడ నని యీమె వచింపఁగానే, అవచనమునే కాసల్యా

వసిష్ఠులు నెఱవేర్చినారు. జనమందు లవుం జూసి, ఈబాలు నెవ్వనింగాఁ దలంతువు? అని యామె నడిగినప్పుడు, ఈమె ఆబాలుఁ డెవ్వఁడో తా నెఱింగియు నత్యమయిన యుక్తరమును అప్పుడు చెప్పంగుండక యుండుటఁబట్టి, మేము ఇప్పుడే వచ్చుచున్నామని పలికి అప్రశ్నను తొలగించుకొన్నది. అట్లు టక్కుగా బట్టుట సంభవించని యట్లుగా కవి ఈమెవిషయము ను విశదమును వివరించుముగా కల్పించియుండిన ఈమెయొక్క మహిమకు అనుగుణముగా ముందు. ఈమెయొనతిచే ఎల్లవాంతులును సీతామహిమను అంగీకరించిరి. ఈమెయొనతిచే శ్రీరాముఁగు సీతను వండియు స్వీకరించెను. ఈమె సీతాదోహదమును నప్పక తీర్చుకలసిన దని రామునికి చెప్పిపంపుట తత్పరిత్యాగమును జరుపుటలే. కావున, ఈమె పనియిడి పునస్సంఘటనమును సాధించింది. పరిత్యాగము నేరమందుట లోకారాధనకు అంతకన్న నుపాయము లేనందున.

వా స ం ని.

ఈమె జనస్థానదనదేవత, సీతాదేవికి నెచ్చెలి. ఏప్రతమునకు హిందూవులు జగత్పృథ్విభూతులూ ఆయతిథి పూజాస్మృతియును 17(1), అగ్ర్యమంత్రల సౌభాగ్యమును 18(2), ఈమెచరిత్రము వికదీకరించుచున్నది. దేవత యయ్యును ఈమె శ్రీరాములకన్న న్యూనప్రభావ. వారి యంతస్తత్త్వమును తాను గనలేకపోయినది, ఎవ్వరునుం గనలే రనియుం దలంచినది; రాముఁడు లోకాత్తరుఁ డని యెఱింగినది 21 (7). రాముఁడు సీతను తృజించినందులకు ఈమె కరము నుభయ రుద్రా ఆయనను గ్రుచ్చి గ్రుచ్చి కారణ మడిగినది. లోక మొప్పగి దని ఆయన వనిండునకొరలుమును పరిత్యాగమునకు చాలినట్టి దని ఈమె తలంపరాదును 40 (21). రామునియందును ఈమెకు పరమానురాగమును చనవును గలవు. ఈమెయుం దమసహోల సీతారాముల పునస్సంఘటనమును పృథ్విభాగీగధీ వసిష్ఠాగుంధదీ వాల్మీకిులు సమహార్తురని తలంచినదే 47(41).

[వ స ి ష్ఠు ల వా రు.]

[వీరు నాటకముగా ప్రశ్నోత్తరముగా వ్యవహరింపక పోయినను శ్రీరామునికి లోకారాధన ప్రతమును అతిగ్రమింపవల దని సందేశము కంపుటచే వీరును సీతాపరిత్యాగమును నెఱవేర్చినవారే; లేక, వీరే సీతాపరిత్యాగమును చేయించినవారు. లోకారాధనకు ఒండు ఉపాయము లే దని ఒందలి ధర్మరహస్యమును వీరును అరుంధతియు శ్రీరాములవారును ఎఱుంగుదురు. అట్లు వీరు సమాధానము నేయించి సీతా శుద్ధతను లోకహృదయముల వాటి సీతారాముల మీది ప్రేమాలెగయములే వారిని మరలం గూర్చినవారు. సీతానిరహము నిరవధి యని రాముఁడు పలికినను సావధియయిన వీరు నరుంధతియు నెఱుంగుదురు. ఆయనధిని స్వరపలుచుటకే వీరు సారంధరీకులు ఆయాధ్యతుం లోక వాల్మీకి శ్రమమున నిలిచినారు.]

భాగీరథి.

చిత్రదర్శనములో 'సీతకు మేలు తలంపుము' అని ఈమెకు శ్రీరామలవారు సీతను అప్పగించిది మొదలు, ఈమె సీతను రక్షించుచునే యుండెను. తల్లిని "సీతకుపులో నన్ను అణచి వైపుము, అమ్మా!" అని సీత వేడినప్పుడు, ఆమె "శిశువులు పాలు వదలువలెను వేపుము, తర్వాత నీయిచ్చ" అని చెప్పెను. అట్లు శిశువులను భాగీరథి వాల్మీకీకడం జేర్చినపిమ్మట సీత యేల నిలయమొందలేదు, అని యడుగం దగును. భాగీరథి పునస్సంఘటనము సాధించునదై సీతను అంతరింప నీయక తానును పృథ్వీయు తమకడన యుంచుకొని కాపాడుచుండెను. సీతను తదీయదుఃఖ శాంతికై గృహచారవిశేషమిషచే గోచాపరికడకుం బంపి రామదర్శనము ఘటించు జేసినది. ఈదర్శనముచేత సీతకు తనపైని రామానురక్తి అపరిక్షీణ మని విశదపఱచి ఆమెను పునస్సంఘటనమునకు అతురం గావించినది. ఇట్లు తుదవఱకు హెచ్చరిక వహించి యీమె సీతం గాపాడి ఆమెను అరుంధతీ మూలకముగా రామని కడం జేర్చి రామని ప్రథమాంక వాక్యమును రామని కప్పగించినది.

జనకడు.

ఈయన గొప్ప బ్రహ్మవాది, తపోధనుడును. అట్టి యీయనకు అపవాద పూర్వకమయిన సీతాపరిత్యాగదుఃఖము దుస్సహజమ మని చెప్పవలయునా? ఈయన త్యాగమునకై రామునిమీఁదం గోపము వహించి తాత్ప్రధర్మమున సంహరింపను, తపోధనప్రభావమున శపింపఁగల గడంగియు, అరుంధతీబోధచేతను, సూక్ష్మధర్మజ్ఞత చేతను, ఆగోపము నడంచుకొన్నాడు. ఈయన సీతాదుఃఖము తీర్చుకొనుటకై అత్త నాత్య గావించుకొని యుండునుగాని, ధర్మజ్ఞుడగుటంబట్టి అత్తహంకారము అంధ కమసావృతము లైన యనుర్యలోకములు సంభవించు నని మానినాడు. పృథ్వీదేవి యొక్కయు ఈయనయొక్కయు భేదాతిశయవర్ణనలచే మహాకవి సంభ వితులగు కుటుంబులకు కూతునెడం గల్గినయపవాద మెంత యవమానకరమో నిపుణముగా తెలిపినాడు. కవి జనకునియందు ఈతఁ డెందులకు కడుంబ్రసిద్ధి కెక్కినాడో ఆబ్రహ్మవిద్యావ్యవలని ప్రపంచవిభ్యాత్వచింతనకు ఫల మైన సీతాదుఃఖవిషయిక ప్రశాంతిని చూపఁడాయెను. అట్లు చూపుట ప్రకృతనాటక రసమునకు భంజక మని మానినాడు 49 (3). అట్లే శాకుంతలమున కాశిదాసుండును కణ్వునిపై క్షబ్దమును మాత్రము "యాస్యశ్యద్యశకున్తైతి" మ్రదీయాంధ్రము- "కుందు జనించె నేఁగడు" అని విర్ణించినాడు. కవి ఈయనమీఁది సీతాప్రేమను నాటకారంభమందును 2(7), 3 (1 వెంబడి), తెలిపినాడు. ఆమెమీఁది యీతనిప్రేమను అటను, చతుర్థాంక

మందు కడు సుత్కటముగాను, నృప్తపటిచినాడు ; ఈయనను శ్రీరామ పట్టాభిషేకా
సంతరమునం బంపివైచి వ్యాజమున పునస్సంఘటన సమయమునకుం దెచ్చినాడు.

ల వుండు, కు కుండు.

లవునియందు సీతారామలపోలికయు 80 (19, 20)-55 (17,) యుద్ధ మన్న
సుత్సహంబును, ఖగతురపై బీరంబును, వైరిపరాక్రమమును మెచ్చుటయు 64
(10 వెంబడి), పెద్దలకడ విసీతీయు, విలంబుట్టినవారియం దుండు సహజలక్ష్మీవిలా
సంబులును, సదాచారపరాయణత్వమును, ధర్మజ్ఞతయు 69 (80, 81) అకార్యమునకు
లజ్జించుటయు, బాల్యాచిత మయినయార్జవంబును, విదగ్ధగ్రాహ్య మయిన యతి
శయంబును 56 (19), ఒకరికరుణకుం బ్రతము కానొల్లమియు 64 (కడపట), పరగుణ
గ్రహణప్రణాతయును, కరము కాశలముతో వర్జితములు. ఇతని వీరవాదము మనో
హరము 61 (27).—ఇతనియన్న కుకుండు అన్నిటను ఇతని మించినవాడు.

చంద్ర కేతుండు.

ఈకండు పరకీయగుణగ్రాహి, పాదచారి యైనలవునితో రథమునుండి పోర
నిచ్చింపక తానుం బాదచారి యైనధర్మజ్ఞుండు. ఈతండును దొడ్డుగుణములందును
కుశలపులవంటివాడే.

సుమంత్రుండు.

దశరథుని నాటినుండి రాఘవులసారథి, ప్రాజ్ఞుండు, ధర్మజ్ఞుండును. లవుండు
బృంధకాస్త్రరంధ్రమున దైయున్నను, అతనితోడి పాడికయ్యమున చంద్ర కేతునికి
జయము గల్గునుగాక యని వేల్పులను వేడువాడయ్యును, తనదొరకు పాదచారితో
రథము దిగి పోరుటకు సమ్మతి యొసంగినవాడు.

శంఖాకుండు.

కూద్రమునిగా ఈశంఖాకుండు రంగప్రవిష్టుండు గాడు. ఈతండు కూద్రత్వ
కారణమున తపోధికారము లేనివాడయ్యును తపస్సు చేయించుండెను. ఆదోషము
చేత బ్రాహ్మణశిశువు చచ్చెను. ఆయపరాధమునకై శ్రీరామాలవారు ఇతనిం దలఁ
గొట్టి నుద్యమించినప్పుడు, తపఃకృతుడై యున్నందున తిరుగఁబాటు నేయలే దందు
మేని, 'తపస్సు మాపెదను, కావున'ని యీల వేడ లేదు ? నిచ్చుకత్తిం బాడఁగానే
రామాగమనిము దండించుటకని ఇతనికి తెలియదా ? మృతచేత తన తపఃశ్రమ యెల్ల
వ్యర్థప్రాయ మగునుగాదా. కవి ఆకాశభాషితములచేత నైనను ఇతనినోట దీన
వాక్యములను పలికింపలేదు. కావున, ఈతండు దండనం బొందుటచేత తనదోషము
తీటు నని దాని నంగీకరించె నని చెప్పవలయును. కావున ఈతండు సాధువే గాని

దుర్జనుడు గాఁడు. రాములవారినో నితఁడు తాను వృషలనుడు అని అత్తాపకర్షగా చెప్పుకొనుటచేత నితని వినీతిసౌజన్యములు వికలపడుచున్నవి. ఇతనియందు దవస్సు దోష మాయెఁ గదా మఱి యితనికి దివ్యమైన మెట్లు వచ్చినది? అని యడుగుదురు. అది తపస్సుచే వచ్చినదిగాదు, రామకృత నిధనప్రభావముచేత వచ్చినది. అట్లని యితనివచనము 23 (2). రామాగమనముచే నీతఁడు పరమానందభరితుఁడై శిష్య హరిని తపోవరముంబోలె స్వీకరించె నని నోచుచున్నది.

సీ త.

సీతాదేవి ఉత్తరకాండయందు అత్యంతమనస్విని. తనకుద్ధిని శ్రీరాముల మ్రోల వాల్మీకి శపథపూర్వకముగా ప్రకటించుటకు వచ్చియుండినది; పిమ్మట నడివడ్డతనకు వెండియుం బట్టమహిషీపద పేల యని నేలలో నడంగినది. ఈనాటకమందు అట్లు గాక కేవలరామపరాయణయై రాములవా రంగీకరింపఁగా నే మాటు లుకక సంక సముతో వారిం జేరినది. ఎప్పుడును రాముని ఆశ్వాసించుటకు శక్తియురాలే; కావున, ఆమెకు నాటకమందు నిబద్ధమయినంత సత్త్వగుణోత్కర్ష ఉత్తరకాండకథలలో లేదు. పరిత్యాగముచే దుఃఖిత యయ్యు అందులకై ఆమె రామునిపై కినుకఁ దాల్చి దాయెను, ఒకమాటేని ఒక కటూక్తి పలుకదాయెను.

ధర్మపత్నిగా నేమి, పట్టమహిషిగా నేమి, పతిదేవతగా నేమి, ఆమె లోక మానకు ఒరవడిగా నున్నది. వియోగమందు రాముని సీత చూచినట్లే రాముఁడును సీతను జూచుటగా సంవిధానమును కవి కల్పించి యుండినయెడల, అదియు నద్భుతముగాను రామప్రతోధకముగాను ఉండిడిని గదా యనిన, అందులకే సప్తేశ నాంకమున వివాసనక్షణాదిగా సీతాచరిత్రము రామునికిం బ్రత్యక్ష మగుసంవిధాన మునే కవి కావించినాఁడు. ఆమెనుగూర్చి కవి రచించిన సంవిధానములందలివైన యీక్రింది తదీయగుణ సింధు తరంగపువతములం బరికించిన తచ్చిత్రైన్నత్యము స్పష్ట పడును. — తండ్రిమీఁదిప్రేమ 3, “మమ్మందలంబుకొందురా?” 4, రాముఁడు “ప్రజా రంజనార్థమై జానకీనైనఁగాని విడనాడెద” 5 నని పలికినందులకు ఆమె అతనిని అందువలననే రఘుకుల ధురంధరుఁడని మెచ్చుకొనుట [ఆమె తదీయపట్టమహిషిగావున ప్రజాపాల నాభినివేశము ఆమెయు వహించియున్నది] తన ప్రమాతిని జృంభకాస్త్రము లాశ్రయించు నని రాముఁడు పలుకఁగా ఆమె “మహాప్రసాద మ”ని శ్రుత జ్ఞతం దెలుపుట, “వత్స, ఈ యింకొకతె యెవరు?” 7 అని లక్ష్మణు నడిగిన కోమల పరివాసపూర్వకప్రశ్న, పరశురామ నిబర్హణ ప్రస్తావము నడంచిన వినయమహాత్మ్యము నకై రామునియందు ఆమె దాల్చిన గౌరవము, తనకు విననకట్టను గొడుగుగాఁ బట్టి

రాముడు ఎండను దొలంగించుచుండిన తన కక్షికారణ్య ప్రవేశమును ౩ జూడఁ గోరుట 9, కూర్పబాఖయొక్క ప్రతిమకుం గూడ వెఱచుట 9, తనకై రాముడు పూర్వము పడిన లడయును ఇప్పుడు పది తాను తల్లడపడుట 10, జటాయు హనుమంతులయొడఁ గృతజ్ఞుఁడై, భాగీరథీపుణ్య జలాపనాహనమునకు తామునిం గూడ గమ్మ నుట, నిద్రితను అన్న ఒంటిగా నులి పోయినందులకు రామునిపై అలుగం గోరి 17 ఆయనం గన్నప్పుడు తాను తన వసము గామిని తలంచుకొనుట ౩0, అమె గోదావరి నుండి బీజు విచ్చినతీరు ౩0 (4-6), ౩1, సఖిస్నేహము, రాముయొ ఁ జీవితత్వము, తమ నకు అవత్తవయిన రామవాక్కు తనకు నువ్యక్తముగా తెలియుట ౩1, పాండుర కృశమర్పలాకౌగిని రామునిం గని మూర్ఛిల్లుట ౩2, మూర్ఛితుని ఆర్యపుత్రునిం గావు మని తమనపా యుల వ్రాలుట, ఏ మునునను గా ని ప్కని తాఁ బోయి ఆర్య పుత్రుని మూర్ఛిలేర్చుట ౩3, ఆపాటియే తనకు మహత్తర మని సంతుష్టిం జెందుట, “నేను ఈయనహృదయము నెఱుంగుదును, ఈయన నాహృదయము నెఱుంగును” 24, నిష్కారణపరిత్యాగి నైనను ఆవిధమున నున్న రామునిం గని తొలఁజెందిన యనిర్వచనీయ భావసంభేదము పరిత్యాగశల్యము హృదయమున మెరమెర లాడుచున్నను రాముని యల్లాపములచేత తనజన్మభావమునకై సంతోషించుట ౩5, ౩6, ఆర్యపుత్రుఁడు తన పుత్రుల నిరాదుఁదమ్ములను ముద్దిగొనఁదాయె నే యని నందుట ౩6, నినుఁగుల సంస్మరణముచేత స్థనములు చేఁపి, వాని తండ్రి నన్నిభానంబున తుణమాత్రము తాను సంసారిణి యగుట ౩7, తాను నూర్చు పెంచిన యనుఁగుగన్నపైని నెమలికొదమపైని వాత్సల్యము ౩7, ఆర్యపుత్రుని భేద మొందింఁ నందులకు వె సంతిపై డెప్పర మాడుట ౩8, ఆర్యపుత్రుఁడు ఎల్లవారికిం బ్రియుఁ డని భావించుట ౩9, ఆర్య పుత్రుని దుఃఖముచే తనహృదయము వడవడ పడంకుట 42, తనకరస్పర్శచేత నతనిం దేర్చి తడియంగున్నట్లే తాను మోహముపా లగుట 44, “అతఁడవే యిపుడు నీవు,” “ఈపరిత్యాగ మేమి? ఈహృదయాసుగ మేమి?” 45, “నేనే క్రూరు రాలను,” “నిరవధి యని చెడితిని మందభాగ్యను” 46, తనబుగారపుఁ బ్రతిమలేత తన పరిత్యాగశల్యము తినిచివైవఁబడిన దని సంతసించుట 46, “అపూర్వపుణ్యముచే నర్చన మిచ్చిన యార్యపుత్రుని చరణకమలములకు నమస్కారము,” ఇరువురు దార కులం గని “హా ఆర్యపుత్రా!” యని మూర్ఛిల్లుట ౩5, సీతం కైకొమ్మని రాముని అరుంధతి ఆడేకించినప్పుడు ఈమె తన్నుం దప్పక కైకొను ననుట—“ఎఱుంగు నార్యపుత్రుఁడు సీతాదుఃఖమును కడిగివైచుటకు” 92, అని తదీయ హృదయజ్ఞతం దెలుపుట—ఇది ఈకవిలోకమార్తాండుఁడు సీతాదేవతం మూఁదించిన పుపురాశినుండి భక్తులకుం విడికెడు ప్రసాదము.

మహాపతివ్రతలకు మహిమ లుడునే, ఈమెయెడ నేమియుం గనబడలేదే యందురా? అందులకు మురళి యత్తరము చెప్పియున్నది. “ఇట్టివారు” 29 (3), పృథ్వీభాగీరథులు స్వయము మంత్రసానులు తల్లియత్తలు నై రక్షించుటకన్న మహిమ యేమి గావలయును! అరుంధతిచేత 52 (9) అని పాగడ్డ నొందుటకన్న మహిమ యేమి డుండునా!

రా మ దే వుఁ డు.

ఈదేవునియందు భవభూతి ఈ క్రిందివృత్తములకు వర్ణించినాఁడు :—

అనుష్టానగౌరవము 3 (1), శ్రౌతకర్మశ్రద్ధ 3, గురుభక్తి, ఋషివాక్కున విశ్వాసము 4 (3), సీతమీఁది యనురక్తికన్న ప్రజారంజనాభినివేశము ఎక్కుడు 4 (5), ప్రజలవిషయమై క్షమ, మధ్యమాంబానింద్యవృత్తాంతోద్ఘాతము నారంభింపనీయమి 7, తనయుత్కర్షణకు వాకొసనీయమి 7, పూర్వసుఖస్మరణచే నిప్పుడు ప్రీతి జేందుట 9 (19,20), పూర్వసుఖస్మరణచే నిప్పుడు మితి లేని దుఃఖముం బడయుట 10 (22), 11 (26), జటాఁయు హనుమంతులయెడ కృతజ్ఞత 10, 11 (25), సీతావివాహము, అదిమూలముగా ఉన్మత్తునివలె ప్రలవించుట 17, దండ్యునిమీఁద సయితము దయఁ గూరుట 22 (1), అగస్త్యఋషియందు గౌరవము 27, సీత పెంచిన గున్న బేసుంగుం గావను దానిం బయికొన్నయేనుఁగును దండింపను బోవుట 30, తమగున్న జయించినందులకు అలరుట (3), సీతం దలంచుకొని మాటిమాటికిని మూర్ఛిల్లుట, తత్కరస్పర్శచే తేరుట, వియోగదుఃఖాతిభారము, రోదనము, ఆయాపరిచిత ప్రదేశములం గని యలందురుట, మహర్షివిభూతి 74 (3, 4), అవిదితబాంధవ్యులైన పుత్రులయందు వాత్సల్యము, వారియందు సీతాసాదృశ్యముం గని యుత్కంఠం జేందుట, లవుని రామాయణశ్లోక పఠనమునకు తన్ను మఱచి బాష్పయితాక్షుఁడగుట 80 (22), శిశువులయెడ నట్లు తాను దుర్మనాయితఁడైనందులకు లజ్జించుట 81, అనలంకారమనోరమమును సీతాపక్తమును అనుభ్యానించుట 82 (30), సీతా కృచ్ఛ)ము తనవలనం గలిగినందులకు దుఃఖించుట 85, గంగాపృథ్వలయెడ కృతజ్ఞత, సీతా విలయమునకు మూర్ఛిల్లుట 90, గుర్వాజ్ఞచేత సపుత్రును సీతను బొంది హర్షించుట. ఈనాయకుని విశేషము తనసుఖమును దుఃఖమును చూడక లోకారాధనవ్రతమును నిర్వహించుట.

ఉ రా. చ కొన్ని సూక్తులు.

1. వనితలం చెట్లొ యట్టులే వాక్కులందు
సాధుతా విషయమున దుర్జనులు జనులు. 2 (5)
2. వాక్కువెంటడి నర్థంబు పఱచివచ్చు
సాద్యులయినట్టి పరమ మహర్షులకును. 4 (8)
3. హుతవహుండును బుణ్య తీర్థోదకంబు
నన్యములచేత శుద్ధి కర్హంబు లగునె ! 5 (6)
4. పెట్టంబోలును గాక మూర్ధంబున సంప్రీతిక నిసర్గార్హతక
మెట్టం బెట్లునె పాద ఘాతములచే మిత్తావు లీన్పచ్చముక. (7)
5. “చెలఁగుఁ బియంకరంబె” — ఆశ్వుస్పృహము. 18 (2)
6. “ఓసఁగును విద్య” — విద్యార్థి ప్రజ్ఞాభేదములు. 19 (4)
7. తర మెవ్వరి కొను వారి తత్త్వము తెలియక ? 21 (7)
8. చావులుగూడ సాధుజన నంగభవంబులు తారకంబులే. 23 (2)
9. “ఎది యెవనికిఁ బ్రియమగు” - మైత్రీప్రభావము. 24 (10)
10. “విల్లి దరులఁ బొరలి” - శోకకాంతుఃపాయము. 40 (22)
11. గొనములే పూజకుం బడ మగుక గొఱగావు వయస్సు లిగముక. 53 (9)
12. నారులమానసంబు నుమనస్సుకుమారము గాఁడె యారయక. (10)
13. “హేతుశూన్యం బయిన” - తారామైత్రకము. 66 (7)
14. “బుఱులు వెట్టి” - రాక్షసవాక్కు. 69 (30)
15. “కోర్కులను బిండు” - సూన్యతోక్తి. (31)
16. ఆరయఁ దీర్థము ల్పై మహర్షు నిభూతియుతుల్ మహాజనుల్. 74 (4)
17. “సూధహేతు వొకటి” - పూర్వకర్త వాసన. 75 (5)
18. “లేజాగలాఁడు” - లేజన్విపృత్తము. 76 (7)
19. దైవము పచేళిమం బయి దఱియ దాని
ద్వారములు మూయఁ దరమె యేప్రాణీకైన ? 86 (4)

ఈతని రూపకములందు సాధారణములైన శ్లోకములు.

సంఖ్య	శ్లోకము	మాలి	వీరచరిత	ఉ. రా. చరిత
1	అనియత	10 (2)		4 (4)
2	కింత్వయస్మాన		4 (33)	1 (8)
3	అమృతాద్ధాత		2 (45)	6 (21)
4	ఇహాసమద		5 (40)	2 (20)
5	ఏతస్మిన్ ద	9 (14)		1 (81)
6	చతుర్దశసహ		5 (18)	2 (15)
7	మాదాచుమ్మిత		1 (18)	4 (20)
8	జీవయన్నివ	8 (8)		1 (34)
9	జ్యోతిహ్వయా		3 (29)	4 (29)
10	త్రాతుం లోకాన్		2 (40)	6 (9)
11	దధికుహర	9 (6)		2 (21)
12	దళి హృదయమ్	9 (12)		3 (31)
13	మాతర్దాతర్	9 (20)		3 (30)
14	పరిపాణ్డు	2 (4)		3 (4)
15	పుత్రసంక్రాంత		4 (51)	1 (22)
16	బ్రహ్మదయో		1 (42)	1 (15)
17	లీలాతాత	9 (34)		3 (16)
18	వ్యతిషజితి	1 (27)		6 (12)
19	సుహృదివ	4 (7)		4 (15)

ఉ రా. చ. శోధనము.

పు.	పా.	తప్య.	ఓప్య.
8	5	అయిన	ఐన
	12	రోత	నొల్లమి
8	9	కష్టము	కష్టము
9	14	తలం తె	స రిం తె
10	7	కష్ట	కష్ట
12	27	శైశవమున	బాల్యమునయందు
32	8	తపంచు	తపించు
35	2	పకట	పకట
39	6	స్థిటగుణ	వ్యనికా
46	10	దారి,దా	దారిదా,
47	9	ట్రున	ట్రున
50	24	విద్య	విద్యను
		ద్రయియుం	ద్రయిం
52	5	యాజ్ఞ	ఈయనకుయాజ్ఞ
		డియనకొనంగే	డొనక
53	9	మూర్ఖుల	మూర్ఖుల;
70	22	మండనీ	యండనీ
79	20	రమముల	రమంబును
		వర్షములను	వర్షకమును
80	2	నైపుణ	నైపుణి
87	2	నైతివి	జేసితివి
88	10	యిది !	యిది ! గొల్లిదును
89	22	వీరలు	వీరును
92	9	ఉపసీతులం	తల్లిదండ్రులతో
		జేయుము.	గూర్చుము.

పు 22 (9, 10) లకు ఇట్లు మార్పుకలదు.

సీ. వెట్టచీ దొడిమలకట్టు విడుపుజెంద । ద్విరదముల్ చెక్కులనురదవోప
 నొరయుడు రాలుపూభరములఁ దటతరుల్ । గోదను బూజించు కొమరుగనుము;
 వానిపైఁగూండ్లకు వచ్చిపావురములు । నడవికోట్లను పెండ బడలికలకు
 కాంతిమైఁగుది విక్రంతిసేవించుచు । గూసెడి హుంకార గుంభనముగ.

ఈనాటకమునందు కలి పురుషులు.

సూత్రధారుడును, నటుడును; గర్భాంకసూత్రధారుడును.
రాముడు—కథానాయకుడు.

కంచుకి.

అష్టావక్రుడు—ఒక ముని.

లక్ష్మణుడు—నాయకునియనుజుడు

దుర్ముఖుడు—అంకః పురచానియైన పరిచారకుడు.

శంఖుడు—కూద్రముని.

సౌధాతకి, భాండాధిపతి, వాల్మీకిశిష్యులు

జనకుడు—విదేహరాజు, సీతతండ్రి.

గృప్తి—ఒక శంకు.

కుశలపులు—రామపుత్రులు.

బ్రాహ్మణవటువులు.

పురుషుడు—చంద్ర కేతునినైన ముడు.

చంద్ర కేతుడు—లక్ష్మణపుత్రుడు

సుమంత్రుడు—చంద్ర కేతుసారథి

విద్యాధరుడు.

వాల్మీకి—రామాయణకర్త.

ఈనాటకమునందు కలి స్త్రీలు.

సీత—కథానాయిక.

ప్రతీహరి.

అత్రేయి—తాపసి.

వాసంతి—వనదేవత, సీతచెల్లి.

తమసా మురళిలు—నదీదేవతలు.

అరుంధతి—వసిష్ఠపత్ని.

కౌశల్య—రామమాత.

విద్యాధరి.

పద్మిణి—సీతతల్లి.

భాగీరథి—గంగాదేవి.

ఉత్తర రామ చరిత నాటకము.

ప్రస్తావన.

ఆ. శ్రీ లెసంగ నిడెదఁ జేమోడ్పు నమ యంచుఁ
గాంక్షతోడ నాద్యకవివరులకుఁ;
దత్కృపాభరమునఁ దక్కక పడనెద
నమ్మత యాత్మకళయు నైనవాణి.

(నాంద్యంతమున)

సూత్ర ధారుడు.—అతి విస్తరము నలదు. ఇదె యిప్పుడు కాలప్రియనాథ
గవంతుని యుత్సవములో మహానుభావులకు మీకు విన్న పము చేసికొనుచున్నాను. ఇట్లు
గాచి తమున నవధరింపవలయును. కలఁడుగదా మహానీయుఁడు కాశ్యపుఁడు శ్రీకంఠ
దలాంఛనుఁడు పద వాక్య ప్రమాణ తత్వజ్ఞుఁడు జాతూకర్ణి పుత్రుఁడు భవభూతి.

తే. నలువకుంబోలె నెవనికిఁ బలుకుదేవి

తలఁపులోన మెలంగు సంతసముతోడఁ;

దద్రుచితనాటకంబు నుత్తరము రామ

చరితమును నేఁ బ్రయోగింప జతనపడితి.

ఇదె నేను కాగ్యవశంబున అయోధ్యావాసిని అప్పటివాఁడను నైతిని. [కలయం
గాచి] ఓహో! పాల స్త్యవంశధుమకేతు వగు మహారాజరాములవారి పట్టాభిషేకసమ
యము రేయుంబవల ఎడతెంపులేని యానందనాందీవాదములచే ఘూర్ణిల్లుచుండునట్టిది
యది మఱియేమి యిపుడు చిత్వగస్థానములు నటులనందడి లేక యున్నవి!

నటుఁడు—[ప్రవేశించి] బావా, పంపినారుగదా మహారాజుగారు ఇటు
నుండి వారివారి యిండ్లకు లంకాయుద్ధమి త్రులైన యామహాత్ములను వానరరాక్షసులను,
న్ను నానందంబొందింప నానాదిగంతములనుండియు వచ్చినవారిని బ్రహ్మరులను
రాజులను. వారున్నంతకాలము వారి నారాధించుటకుఁగాను ఇన్నిదినములు అనవ
తము ఉత్సవము జరుగుచుండినది. మఱి యిప్పు డెన్నో?—

తే. అల వసిష్ఠుం డధిష్ఠాత యై సనంగ

భూపుతల్లు లరుంధతి మున్నిడుకొని

పోయినా రల్లునాశ్రమంబునకు నతని

జన్మమును గన్నులార దర్శనము సేయ.

సూత్ర.—పరదేశమువాఁడనుగావున నడిగెడను. ఎవ రాయన, వీరియల్లుఁడు ?

నటుడు:—

తే. తనయ గల్గె దళరథునికి శాంత యనంగ,
రోమపాదుఁ డామె నోమె సుతగ,
ఆమెఁబెండ్లియయ్యె నల విభాండకుపట్టి
ఋశ్యశృంగుఁ డనెమఱుపివరుండు.

ఆ యల్లుఁ డిప్పుడు పండ్రెండేండ్లయజ్ఞముం దొడంగినాఁడు. ఆయనమీఁది దాక్షి
ణ్యముచేత గురుజనులు పూర్ణగర్భిణియైనను కోడలిని జానకిని వదలి యటకుఁ బోయినారు.

సూత్ర.—మనకేల యీ జోలి? రా, రాజద్వారమునకేపోయి మన కుల
ధర్మము చేత సేవితము.

నటుడు:—అటయిన, బావా, ఏలినవారికై కడుం బరిశుద్ధమైన స్తోత్ర
పద్ధతిని నిరూపింపుము.

సూత్ర.—మారిషుఁడా,

తే. సర్వవిధములఁ గులవృత్తి సల్పుటె సరి.
యెట్టులును దూటు తప్ప; ద దె ట్లటన్న?
వనితలం దెట్లొ యట్టులే వాక్కులందు
సాధుతావిషయమున దుర్జనులు జనులు.

నటుడు:—అతిదుర్జను లని చెప్పవలసినది.

తే. ఏల యన, దేవి వై దేహినే గుఱించి
యాడికలు వల్కుఁజొచ్చి రయ్యారె జనులు !
రక్కసునియింట నున్ని కారణము నేసి,
వహ్ని శుద్ధిని విశ్వసింపంగ లేక !

సూత్ర.—ఈ జనవాదము మహారాజునకు అందెనా అంతట మిగులఁ గష్టము
కలుగును.

నటుడు:—ఎల్లవిధముల ఋషులును దేవతలును మేలు సేయుదురు. (అని పరిక్ర
మించి) ఓహోయి! ఏలినవారు ఇప్పుడు ఎక్కడ నున్నారు? (ఆకర్ణించి) జనులు, ఇట్లు
పలుకుచున్నారు:—

శా. ఆనందం బిడుకోర్కి నర్తిలి విదేహాధీశుఁ డేతెంచి తా
నీనా భ్రుత్సవసంతతిం గడపి యిష్టే వీడుకోల్ గైకొనెన్;
దానంజేసి మదిం గుమారిలెడు సీతాదేవి నూరార్ప నా
స్థానిన్ వీడ్కొని వాసవేశ్వమునకున్ ధాత్రీవిభుండేగెడిన్.
ప్రస్తాపన ముగిసినది, [అని నిష్క్రమింతురు,

ప్రథమాంకము.

[అంతట కూర్చున్న వాడుగా రాముడును సీతయుఁ బ్రవేశింతురు.]

రాముడు.—దేవి, ఊరిడిట్లుచు; ఆపెద్దలు తమయిచ్చచేత మనలను విడిచిపోవ
శక్తులుగారు.

తే. ఐననుక, నిత్యమా ననుష్ఠాన మన్న,
వఱలనీయదు స్వాతంత్ర్యవర్తనమును.
అడుగడుగునను బ్రత్యవాయములచేత
నాహితాగ్నుల గార్హస్థ్య మరిది గాదె.

౧

సీత.—ఎఱుఁగుదును ఆర్యపుస్త్రుఁడా. అయినను బంధుజనులతోడి యెడఁబాపు
సంతాపమును గలిగించును.

రాము.—అది యశ్లే. హృదయమగ్గ భేదకములుగావా యీ సంసారభోగ
ములు? వీనిపై నొల్లమిగొని ఎల్లకోర్కులను వదలి జ్ఞానులు అరణ్యములో విశ్రమింతురు.

కంచుకి.—[ప్రవేశించి] రామభద్రా, [అని యగ్ధోక్తిలో జంక] మహారాజా!

రాము.—[చిఱునవ్వుతో] ఆర్యా, నిక్కముగా నాయనగారిపరిజనమునకు
నన్నుఁ గూర్చి రామభద్రా నను నుపచారమే శోభించును. కావున అలవాటుప్రకా
రము పలుకుము.

కంచుకి.—దేవా, ఋశ్యశృంగాశ్రమమునుండి అష్టావక్రులవారువచ్చియున్నారు.

సీత.—విలంబ మేల?

రాము.—త్వరగా వారిని ప్రవేశపెట్టుము.

[కంచుకి నిష్క్రమించును.]

అష్టావక్రుడు.—[ప్రవేశించి] మీకు శుభము.

రాము.—అభీవాదనము చేయుచున్నాను. ఇటుఁ గూర్చుండుడు.

సీత.—మ్రొక్కెదను మీకు. గురుజనుల కెల్లరకును శాంతమ్మకును కుశలమా?

రాము.—మాబావగారు ఋశ్యశృంగభగవానులవారును మాయక్క శాంతమ్మ
యును నిర్విఘ్నముగా సోమపానము గావించినారా?

సీత.—మమ్ము తలంచుకొందురా?

అష్టా.—[కూర్చుండి] అశ్లే; దేవీ, వసిష్ఠభగవానులవారు నీ కిట్లు చెప్పి పంపి

నారు:—

తే. నిన్ను విశ్వంభరాదేవి కన్నతల్లి,
 ధాత కెనయకా జనకరాజు తండ్రి నీకు,
 వీన్యపులకులగురువుల మినుఁడు నేను,
 వారిఁకోడల వైతి మాపట్టి, నీవు.

౨

నీకు ఇంతకు మించి యేమి యాశీర్వచింతుము! కేవలము వీరప్రసవపు అగుదువు గాక!
 రాము.—దేవి, మనము అనుగ్రహింపఁబడితిమి.

తే. అర్థముల నెందును వాక్కు లనుగమించు
 లోక్కులగు సాధువులకు వాలాయముగను,
 వాక్కువెంబడి నర్థంబు పఱచి వచ్చు
 నాద్యు లయినట్టి పరమమహర్షులకును.

౩

అష్టా.—అరుంధతీభగవతియు శాంతాదేవియు ఈ మాట నీకు మాటిమాటికి
 చెప్పిపంపినారు.—సీతాదేవికి వేవిళ్లు ఏమైనఁ గలిగెనేని దానిని నీవు అవశ్యముగా
 వెంటనే సంపాదింపవలయు నని.

రాము.—ప్రేయసి చెప్పు నేని, జరుపఁగలవాఁడను.

అష్టా.—దేవి, నీకు నీయాఁడుబిడ్డభర్త ఋశ్యశృంగులవారును ఇట్లు సందేశించి
 నారు:—“అమ్మాయీ, నిండువేఁకటిలో నున్నావని నిన్ను రప్పింప మైతిమి, అబ్బాయిని
 రామభద్రునికూడ నీకు వినోదముకై నీయొద్దనే నిలిపితిమి; మఱి పుత్రపూర్ణమైన యొడి
 తోడి నిన్ను ఆయుష్షుతీని చూడఁగలము.” అని.

రాము.—[బోతుకృత్యముతోను చిటునగవుతోను] అట్లే అగుఁగాక. వసిష్ఠ
 భగవానులవారు నాకేమియు నాజ్ఞప్తి నొసంగలేదా?

అష్టా.—ఒసంగినారు; వినుము.

తే. అల్లునిమఖంబు సంకెల యగ్రయో మాకు,
 క్షీరకంఠుఁడ, వేలెడుదారిక్రాంత;
 ప్రజలరంజింపఁ దివురు మెప్పాట నైన;
 దాన నగుకీర్తియే మేలిధనము మీకు.

౪

రాము.—భగవానులు మైత్రావరుణివారు ఆదేశించినట్లు చేసెదను.

తే. అర్థిలినిగాని, దయఁగాని, హాయిఁగాని,
 అది యి దన నేల, జానకి నైనఁ గాని,
 ప్రజల యనురంజనమునకై వదలునాకు
 హృదయమునఁ గల్గ దిసుమంత యేని వంత.

౫

సీత.—అందువలననే ఆర్యపుత్రుఁడు రఘువంశధురంధరుఁడు.

రాము.—ఎవరోయి అక్కడ? అష్టావక్రలను విశ్రమింపఁజేయవలసినది.

అష్టా.—[లేచి పరిక్రమించి] అహహో! కుమార లక్ష్మణుఁడు వచ్చినాఁడు!

[అని నిష్క్రమించును.

లక్ష్మణుఁడు.—[ప్రవేశించి] జయ మార్యునికి. ఆర్యా, ఆ ముచ్చి అర్జునుఁడు మనము నియమించిన ప్రకారము అన్నయ్యచరిత్రమును ఈ వీధిలో చిత్రించి నాఁడు. దానిని అన్నయ్య వచ్చి చూడవలయును.

రాము.—వత్సా, ఎఱుఁగుదువోయి వగఁగూరుచున్నదేవిని వినోదపెట్టుటకు; చరిత్రము ఎంతవఱకు చిత్రింపఁబడినది?

లక్ష్మ.—వదినెగారి వహ్నివిశుద్ధివఱకు.

రాము.—[ఓదాచ్ఛుటగా]

తే. జన్మపరిపూత కీమఖత్తాతనయకుఁ

బావనాంతరములచేతఁ బనియునేమి?

హృతవహగబును బుణ్యాతీర్థోదకంబు

నన్యములచేత శుద్ధి కర్హంబు లగునె!

౬

దేవీ, దేవయజనసంభూతురాలా, మన్నింపుము. ఇది నీకు యావజ్జీవిత మైనబసవాదము!

శా. కట్టా! లోకులు రంజనీయులు కులత్కర్షాధ్యు లౌవారికిఁ;

జెట్టం బల్కితి దాన నీదెస హతౌచిత్యంబె నేఁ గూళ నై;

పెట్టంబోలునుగాక మూర్ఖమున సంప్రీతిన్ నిసర్గాహతన్,

మెట్టంజెల్లునె పాదఘాతపటిమన్ మేల్తావియీన్పుష్పమున్!

౭

సీత.—ఆర్యపుత్రా, మఱి సీచరిత్రమును చూతము.

[లేచి పరిక్రమింతురు.

లక్ష్మ.—ఇదె యాచి తరువు.

సీత.—[నిర్వర్ణించి] ఎవరు వీరు? మింట ఎడతెంపులేక నిలిచియున్నారు! ఆర్యపుత్రుని స్తుతించుచున్న ట్లగపడుచున్నారు ?

లక్ష్మ.—ఇవి అల్లబృంభకాస్త్రములు సరహస్యములు, భృశాశ్వభగవంతుని వలననుండి కాశికఋషిని-అనఁగా-విశ్వమునకు మిత్రమైన విశ్వామిత్రులవారిని జేరినవి. వారిచేతఅన్నయ్యకు ప్రసాదింపఁబడినవి.

రాము.—నమస్కరింపుము దేవి, దివ్యాస్త్రములకు.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొఱకు బ్రహ్మాదులాద్యులు
వేలు వర్షములు తపించి గురులు
ఆత్మతేజములనె యస్త్రములుగ వీసిఁ
బటుతపోవయములఁ బడసినారు.

౮

సీత.—వీనికి నమస్కారము.

రాము.—తప్పకుండ నివి సీత్రసూతిని సేవించును.

సీత.—మహాప్రసాదము.

లక్ష్మ.—ఇది మిథిలావృత్తాంతము.

సీత.—అహో! విచ్చుచున్న నల్లగలువవలె చావనై సచాయతోడి నున్నని
చిక్కని బల్లిదంపుదేహసౌభాగ్యముతో అవలీలగా విఠిచిన ముక్కంటివింటితో ముద్దు
తొడ వైనకూకటితో ఆగ్యపుత్రుఁడు ఇదె ఆలిఖితుఁడు. ఇదె ఆగ్యపుత్రుని యాసౌమ్య
సౌందర్యలక్ష్మిని మానాయన ఆశ్చర్యపడుచు తెప్పవాల్పక తేరఁబాటిచూచుచున్నాఁడు.

లక్ష్మ.—ఇదిగో చూడవచ్చు ఇచ్చట.

తే. రమణ మీతండ్రిగా రాంగిరసునిపుత్రు
నీశతానందుఁ గులపురోహితునిఁ గూడి,
పూజ సల్పుచునున్నారు ముదము దొలక,
ననుఁగువియ్యంకులకు వసిష్ఠాదిములకు

౯

రాము.—ఇది చక్కఁగాఁ బొంది యున్నది.

కం. జనకులకును రఘువులకును

నొనరిన వియ్యం బెవరికి నూన్పదు ముదమున్,

మునుకొని యిచ్చునతండున్

గొనునతఁడును నెందుఁ గౌశికుండె స్వయముగాన్!

౧౦

సీత.—వీరుగో మీరు అప్పుడే గోదానమంగళ మయిన నలువురు భ్రాతలు
వివాహదీక్షను వహించినవారు. అహో ఆతావుననే ఆనమయముననే ఇపుడు ఉన్నా
సని తలంచుచున్నాను!

రాము.—అశ్లే.

ఉ. వాసిగ గౌతమార్పితము బద్ధమనోరమకంకణాంక మై
భాసురమూర్తిగొన్న పెనుబండువు నాఁగను నీదుకేలు దా
నేసమయాన న న్నిది రహిం బ్రమదాంబుధి నోలలారైవో
యాసమయం బిదే యనుచు నాత్మను మోహము గూరెడికృషణి.

లక్ష్మ. — ఈమె పెదవదినెగారవు నీవే, ఈమె చిన్నవదినె మాండవి. ఇదె వధువు శుభకీర్తి.

సీత. — వత్సా, ఈ యింకొకతె ఎవరు?

లక్ష్మ. — [సలజ్జసి తముతో, స్వగతము] ఆర్య ఊర్తి శనుగూర్చి యడుగుచున్నది. కానీ, ఈమెను వేటువిషయమునకు మరల్చెదను [ప్రకాశము] వదినెగారు చూడవలయు. ఇది చూడఁదగినది. మఱి వీఁడుగో ఈయన షరశురామభగవానుఁడు.

సీత. — భయ మగు చున్నది!

రాము. — ఋషి, నమస్కారము నీకు.

లక్ష్మ. — అన్నయ్యా, చూడు-చూడు ఈయన నీచేత [అని అర్ధోక్తముతో]

రాము. — [ఆక్షేపముతో] వత్సా, చూడవలసినది పెల్లుగా నున్నది. మఱి

యొకటిచూపుము.

సీత. — [గౌరవముతో నిర్వర్ణించి] లెస్సగా శోభిల్లుచున్నాఁడు ఆర్యపుత్రుఁడు ఈ వినయమాహత్యముచేత.

లక్ష్మ. — ఇదె మనము అయోధ్యం జేరితిమి.

రాము. — [కన్నీళ్లతో] స్మరించుచున్నాను! అకటా స్మరించుచున్నాను!

కం. నాయనగా రుండఁగ, జా

యా యుక్తుల మైన క్రొత్త, నమ్మలు మనలన్

బాయక యోముచునుండిన

యాయహములు మనకుఁ దమ్ముఁడా పోయెఁ గదా. ౧౨

అప్పుడు ఈజానకియు. —

మ. అలఁతుల్ వేటులునైన పల్తుకుశముల్ ప్రాంతోన్ నిషన్తంజుకుం

తలముల్ ముగ్ధవిలోకముల్ వెలయు వక్త్రం బొప్ప బాల్యంబునన్

విలసజ్జ్యోత్స్నములై విలాసఖనులై పెన్దాలితీమాధురుల్

గల యల్పాంగములన్ మదంబలకుఁ దాఁ గావించెఁ గన్వేదురున్.

లక్ష్మ. — ఇది మంథర.

రాము. — [ఉత్తరము చెప్పక అవలం జూపుచు]

తే. దేవి, యీగారతరువుపై దృష్టి యిడుము;

శృంగిబేరమ్మునను దీనిక్రిందఁ గాదె

మనకుఁ జేకూతె భవ్యసమాగమంబు

నెయ్యుండై నట్టి బోయమన్నీనితోడ. ౧౪

లక్ష్మ.—[నవ్వి, స్వగతము] అహో ! నడిమియమ్మవృత్తాంతమును అన్నయ్య అణచి వైచినాడు!

సీత.—ఇది జడలుముడిచిన వృత్తాంతము.

లక్ష్మ.—

తే. పుత్రులకు నిజలక్ష్మీని బూన్చి దేని
వృద్ధు లిత్తోకువులు ధరియించినారో,
అన్న ధరియించె లేబ్రాయమందె దానిఁ
గరము కష్టము నారణ్యకవ్రతంబు.

౧౫

సీత.—ఇది ప్రసన్నపుణ్యోదక భాగీరథీభగవతి.

రాము.—రఘువంశదేవతా, నీకు నమస్కారము.

చం. సగరమఖాశ్వము వెదుక జల్లెడగా భువి ద్రవ్వి కాపిల
ప్రగుణమహస్సుచే గినుక భస్మితులక దనతాతతండ్రులక
అగణిత దేహపాతుఁ డనయంబు తపించి భగీరథుండు ముక
భగవతి నీజలంపుజలుపక దివిజేరిచె నెట్టు కేలకుక.

౧౬

ఆతల్లి, నీవు కోడలుసీతయందు అరుంధతీయుంబోలె శివమును అనుధ్యానింతువుగాక.

లక్ష్మ.—ఇది భరద్వాజులవారు తెలిపినది చిత్రకూటమార్గమందు యమునా తీరంబున శ్యామ మనుషేరి మఱిచెట్టు.

[రాముఁడు మక్కువతోఁ గొంచును.

సీత.—ఆర్యపుత్రా, ఈ ప్రదేశమును స్మరింతువా?

రాము.—ప్రేయసి, ఎట్లు మఱుతును?

చం. చరణగతాధ్వభేదమున జం పయి నల్లియు సుందరంబు లై
పరిమృదితాబ్జనాళకనిభంబుగ వాడినయంగకంబులక,
విరియనిదట్టకొఁగిళులవేదురె సంవహనంబు గాఁగ, నా
యురమునఁ గూర్చి సుప్తిసుఖ మొందవె యిందుఁ బయ్యోరుహాననా.

లక్ష్మ.—ఇదె వింధ్యారణ్యంపు మొగాళమున విరాధునితోడి యొరయిక.

సీత.—ఇదెందులకులే ! ఆర్యపుత్రుఁడు తనచేత విసనకఱ్ఱను నాకు గొడుగుగాఁ బట్టి యెందను తొలగించిన నా దక్షిణారణ్య ప్రవేశారంభమును చూచెదనుగాక.

రాము.—

మ. తిలకింపక రుచిరంబు లీగిరినదీ తీరాశ్రమారణ్య భూ
ములు వైఖానసవాస వృక్షతలముల్; ము న్గంటి మిందుం గుటీ
నిలయుల్ శాంతులు నాతిథేయపరముల్ నీవారముప్ర్యోదనుల్
పాలుపొందక గృహమేధు; లౌనెమటవక ముగ్ధాక్షి యీతావులక?

లక్ష్మ.—ఇదె జనస్థాన మధ్యంబున దట్టంపుఁ జెట్టుల పరంపరచే నిరులుకొను
చున్న నల్లని చెంగటియడవుల యొత్తడితోడి గోదావరి గుహ ముఖంబుల మ్రోగించు
చుండ అనారతము వృష్టిం గ్రక్కుగూడమేఘములచే కడుంగొక్కుచున్నది ప్రస
వణనామపర్వతము.

రాము.—

ఉ. ఆదినముల్ స్మరింతువె శుభాంగిరొ, యాగిరియందు లక్ష్మణుం
డాదట నేవ నేయఁగను హాయిగ నుండితి మేదినంబులక?
గోదను కొండచెంత రసగుంభితనీరను సంస్మరింతువే?
పైదలిరో, స్మరింతె తదుపాంతములక మనవర్తనంబులక? ౧౯
మఱియు,

ఉ. ఒక్కొక్క కేలఁ దన్మయత కోయనఁ గౌగిలి చిక్కఁ దిద్దుచుక
జెక్కును జెక్కు నేర్పడని చేరిక పెంపున మెల్ల మెల్లఁగా
నొక్క క్రమంబుఁగల్గక యెదోయెదో యాదటఁ బల్కికొనఁపిక
గ్రక్కున యామముల్ మన పరాకునఁబోఁ దుదిముట్టెరాత్రియే.

లక్ష్మ.—ఇది పంచవటియందు శూర్పణఖ.

సీత.—హా! ఆర్యపుత్రా! ఇంతవశ్చే నీదర్శనము!

రాము.—ప్రియా, వియోగమునకు వెఱచెదవు! చిత్తరు విది.

సీత.—ఏదైనను గానీ, దుర్జనము అసుఖమును కలిగించును.

రాము!—అయ్యా! ఇప్పుడు జరుగుచున్నదివోలే నాకు జనస్థాన వృత్తాంతము
తోఁచుచున్నది!

లక్ష్మ.—ఇకను,

శా. ఆవృత్తం బిది, పైఁడిలేడివివచే నట్లాఖిలుల్ రక్కసుల్
గావింపక దరికొల్పినట్టివెత సంతౌలించినక బేర్చెడిక,
తావే యార్యుఁడు వచ్చి, శూన్యము జనస్థానంబుఁ గన్నార్తిక
గ్రావంబుల్ సయితంబునేడ్చు మగరాగర్భంబునుక వ్రయ్యలౌ.

సీత.—[అశ్రువులతో, ఆత్మగతము] అహో ! దినకరకులానందనుడు నా కాగణంబున నింత పెల్లదముగా తల్లడిల్లినాడు!

లక్ష్మ.—[రామునిం గాంచి, సాస్త్రము] అన్నయ్యా, ఏమియిది?

మ. ధర నీబాష్పయురంబు హా! తెగిన ముక్తాహారపుంజం బనక

దొరలుక థారలుగాఁగ నుట్టిపడి బిందుల్లాఁగడుక ప్రయ్యుచుం;

బరు లూహింతు భరప్రక్క ప్త హృదయాధ్ధానంబు నాసాపుటా

ధరకంఠంబున నీ వడంచినను నుద్ధామంబు నావేగముక. ౨౨

రాము.—వత్సా,

తే. అపుడు ప్రియఁ బాయ నై న యాయార్తివహి

యురువె పగతీర్చుకొనునాన నోర్వ నయ్యె,

మరల నిపుడు విపక్వమై మనసు నేర్చు

వెండి నెలవాటు నెదగుట్టుఁబుండువోలె. ౨౩

సీత.—అయ్యయో అయ్యయో! మితిమీరిన వియోగ దుఃఖముచేత ఇపుడు ఆర్యపుత్రశూన్య నై ఒంటిగా నున్నా నని తోచుచున్నది.

లక్ష్మ.—[స్వగతము] వేటువిషయముం జూపెదను. [చిత్తరువుం గాంచి, ప్రకాశము] ఇదిగో ఇట మన్వంతర పురాణగృధ్రరాజు మహానుభావుఁడు నాయన జటాయుని చరిత్రపరాక్రమోదాహరణము.

సీత.—హా నాయనా! నిరూఢము గావించితివి నీయపత్య స్నేహమును.

రాము.—హా నాయనా! కాశ్యపుఁడా, విహంగరాజా, నీవంటి మహాతీర్థము సాధువు ఇంకొకఁ డుండునా!

లక్ష్మ.—ఇదె యల్ల దనుకబంధనివాసము, జనస్థానమునకు పడమట కుంజవంత మనుపేరి దండకారణ్యభాగము. ఇదిగో ఋశ్యమూకపర్వతమున మతంగముని యాశ్రమ స్థానము. ఈమె శ్రమణయను సిద్ధశబరి. ఇది పంప యనుపేరి యాపద్మాకరము.

సీత.—ఇక్కడఁగదా ఆర్యపుత్రుఁడు అమర్ష ధైర్యములు మాని వావిచ్చి బిగ్గర రోదనములు గావించెను?

రాము.—ఈ సరస్సు రమణీయము. ఇందు,

చ. మదకలమల్లి కాక్షములు మాటికి తెక్కలఁ గొట్టి నెట్టుటక

గదలుచు నూఁగుచున్న ఘననాళిము లొప్పెడు పుండరీకముల్

వది వదులక బయల్పడు ప్రభాభరితోత్పలపండ మండితా

స్పదములఁ గంటి బాష్పపరిపాత సముద్గమ నాంతరంబులక. ౨౪

లక్ష్మ.—ఈయన ఆ మహాత్ముడు హనుమంతుడు!

సీత.—ఈయన చిరనిర్వృత్తమైన జీవలోకమును సముద్రించిన మహాపకారి
మహాభాగుడు మారుతి.

రాము.—

తే. అహహ! యీమాన్యుఁ డల్లమహాభుజుండు

అంజనాదేవినోముల యరిగిపంట!

ఎననిబీరంబు మనకును భువనములకు

గోడు మున్నీరు చాటించు నోడ యయ్యె!

౨౫

సీత.—వత్సా, పూచినకదంబములచొండ నెనుల్లు తాండవించుచున్న యీ
కొండపేరేమి? ఇచట చెట్టుకొంప అనుభవ సౌభాగ్య మాత్రాశిష్ట మై భూసర
మైన శ్రీతోడి ఆగార్యపుత్రుని మూర్ఛకుని నీవు సట్టుకొని వాచిచ్చి యేడ్చుచున్నట్లు
చిత్తరువు గానిపించుచున్నది.

లక్ష్మ.—

ఉ. ఔ నిది మాల్యవత్కుధర మద్భుతసౌరభవాహి యెంతయున్

దేనిశిరంబునుం బొదివె నీలము నిద్దము నైన కొమ్మెగుల్;

*[దీనను నన్న—

రాము.—

వీడు విడు, చిట్టఁడఁ] గాను వినంగ నేనికక;

జానకితో వియోగ మది సంభవ మైనది వోలె వెండియున్! ౨౬

లక్ష్మ.—ఇట్లున్నది అన్నచుండయు మహామోహితుడైన యీ వాసరరాక్షసులవియు
ఉత్తరోత్తరములు కర్కశుభ్రతములు. మహా వదనెన అలసిపోయినది. కావున విశ్రమించు
గాక యని విన్నవించెదను.

సీత.—ఆగ్యపుత్రా, ఈ చిత్తరువుం జూడఁగా నాకొక రోరిక పొడముచున్నది.
విన్నవించుకొనియెద.

రాము.—ఆజ్ఞాసంపుఁగు ప్రేయసీ.

సీత.—వెండియు, ప్రసన్నగంభీరములైన వనపీఠులయాండు విహరంపను, భాగీ
రథీదేవియందు పవిత్రశీతల జలంబుల నాడెనుం, గోరుచున్నాను.

రాము.—వత్సా, గర్భదోహదమును వెంటనే నెఱవేర్చవలసిన దని యిప్పుడే
గురువులు సంజేశము పంపినారు. కావున, కుదుపు గలిగింపని తేరిని తెప్పింపుము.

* పాఠాంతరము.—[రాము.—మానుముమాను తమ్ముడ సమర్థుడఁ]

సీత. — ఆర్యపుత్రా, మీరుగూడ రావలయును.

రాము. — ఓ కఠిన హృదయురాలా. ఇదియుం జెప్పవలయునా?

సీత. — అట్లయిన నాకు సంతోషము.

లక్ష్మ. — అన్నగారి యాజ్ఞ నెఱవేర్చెదను.

[అని నిష్క్రమించును.

రాము. — ప్రేయసీ, ఈ కిటికీచెంత కూర్చుండుము.

సీత. — అట్లే చేసెద, బడలికవలన నిద్ర నన్ను అపహరించుచున్నది.

రాము. — అట్లయిన నన్ను ఎడయక పట్టుకొని వెంట రమ్మ.

తే. శ్రమభయన్వేద కణబంధురము భుజమ్ముఁ
జేర్పు నాకంధరమున సంజీవనముగ

విందవ మయూఖ చుంబిత స్యందమాన

చంద్రమణి హార విభ్రమశాలి నబల.

౨౭

[అట్లే చేయించి, ఆనందముతో] ప్రియా, ఇ దేమి?

తే. సుఖమొ దుఃఖమొ మెలకువొ సుప్తియొక్కొ

విసము పర్వుటొ మదమొ భావింపరాక

నీవు తాకినమాత్ర నిందియవిమోహి

యొకవికృతి నాదు చేతన నూపు నుడుపు.

౨౮

సీత. — తమ ప్రసాదము స్థిరము. అంతకన్న మఱే మున్నది?

రాము. —

ఆ. వ్లూన జీవిత ప్రసూన సంజీవులు

తృప్తిదములు మోహితేంద్రియములు

నీ సుభాషణములు నీరజాతేక్షణ,

శ్రవణసుధలు హృద్రసాయనములు.

౨౯

సీత. — ప్రియంవదుడా, పరుండెదను. [అని శయనింప కలయం బరికించును.]

రాము. — ప్రియా, ఏమి వెదకెదవు?

తే. పెండ్లి సమయమునుండియు వీటఁ గాట

బౌల్యమున యందు బిదప జవ్వనమునందు

స్వాపకర మనన్యచే ననుపాశ్రితంబు

లలన యిదె రామభుజము తలాపి నీకు.

30

నీత. —[నిద్రను నటించుచు] ఆర్యపుత్రుడా, ఉన్నది యిది. ఉన్నది యిది.

రాము. —ఏమి! ప్రియవచన నాయురమందు డూములో నిద్ర చెందినది!
[కాంచి, స్నేహముతో]

ఉ. ఈసకి లక్ష్మి గేహమున, నీసకి కన్దనకున్ సుధాంజనం,
బీసకి మేనితాకుడు మెయిన్ బహుళం బగు చందనద్రవం,
బీసకి బాహువల్లి యివ మీనెడుము తైసరంబు కంఠమం,
దీసకి దేది గాదు ప్రియ? మేర్పును గాని యిదంవియోగమే. ౩౧
ప్రతీహారి. —[ప్రవేశించి] దేవా, వచ్చెను.

రాము. —అ! ఏమి వచ్చెను? ఎవరు?

ప్రతీ. —ఏలినవారి యాసన్న సరిచారకుడు దుర్ముఖుడు.

రాము. —[స్వగతము] అంతఃపురచారి దుర్ముఖుడు! వానిని నేను పౌరజాన
పదులపై వే గుండి ర మ్మని పంపితిని. [స్వగతము] రావచ్చును.

[ప్రతీహారి నిష్క్రమించును.

దుర్ముఖుడ. —[ప్రవేశించి] [స్వగతము] హా! నీతాదేవిమీద యిటువంటి
తలచరాని జనాపవాదాన్ని ఏలాగు దేవరవారికి విన్నపంచేతును? మఱేమిగతి? ఈ
నిర్భాగ్యుడికి ఇది కొలువుగదా.

నీత. —[పలవరించును] హా! ఆర్యపుత్రుడా, ఎటు నున్నావు? ఎటు నున్నావు?

రాము. —ఇదే అని దేవికి కంసర మెత్తించినట్టిది, చిత్రదగ్ధనముచే గలిగిన
విరహభావన. ఇప్పుడు కలలో భయముగొల్పుచున్నది. [స్నేహముతో పరామర్శించుచు

శా. ౧ దద్వైతము సౌఖ్య దుఃఖములయం, దెం దూఱడిల్లున్ మనం,
వేదా సర్వదశానుగామి, జర నెం దేరక్తియున్ డిందదో,
వేదాఁ గాలము సాగ సాగఁ ద్రపవో నింపైన నెయ్యంపుఁబం,
దాదాంపత్యపు భద్రసార మదియే యాశింతు రె క్లేనియున్. ౩౨

దుర్ము. —[సమీపించి] జయించు దేవా.

రాము. —తెలిసినదానిని చెప్పుము.

దుర్ము. —దేవరవారిని పౌరజానపదులు సొగుడుతున్నారు. ఏలాగంటే—“రాము
దేవుడు మమ్మల్ని దళరథమహారాజుని మరిపించినాడు” అని.

రాము. —ఇది స్తుతి. దోష మేదేని చెప్పుము. దానిక ప్రతివిధానము జేసెదను.

దుర్ము. —[కన్నీళ్లతో] దేవర వినవలెను; [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

రాము.—అహహా! ఆతి ఘోరముగా పడినది వచనదంభోళి!

దుర్ము.—దేవరా ఊరిడిల్లండి;

రాము,—[ఊరిడిల్లి]

తే. అకట! సీతకు నొరునింటియంటునిండ

యపు డెది శమించె నదృతతోపాయములను,

వెండి యది యిప్పు హతవిధి విలసనమున

విస్తరిల్లిన దాలర్కవిషమువోలె.

33

రాము.—మందభాగ్యుడ నిందుల కేమి చేయుదును! [విమర్శించుకొని సకరుణముగా] కాక మ తేమి?

కం. ఏకార్యముచే నై నను

లోకారాధనమె సాధులోక వ్రత మౌ.

ఆకరణి నను నసుల విడ

నీకొని మాయయ్య దానినే కడ నెఱపెన్.

34

ఇప్పుడే గదా వసిష్ఠభగవంతులు సందేశించినారు. మఱియు;—

కం. ఏసాధుశుద్ధచరితకు

నాసావిత్రనృపు లగ్ర్య లాస్పదమొ, యటన్

నాసంబంధంబున సడి

దాసిన నన్నిస్సిరో! యధన్యునిఁ గాల్పన్!

35

హా! దేవీ, యజ్ఞభూమి సంజాతా! హా! స్వబిత్తానుగ్రహ పవిత్రిత విశ్వంభరా!
హా! నిమిజనకవంశసందినీ! హా! పావకవసిష్ఠారుంధతీస్తుతశీలశాలిని! రామమయజీవితా!
హా! మహారణ్యవాసప్రియసఖి! హా! ప్రియమితభాషిణి! ఏమి యిది! ఇట్టిదానికి నీకు
ఇట్టియాపరిణామము!

తే. నీవలన నెల్లలోకముల్ పావనములు,

నీవలన జనతోక్తి యపావనంబు,

నీవలన దిక్కు గలయది నిఖిలజగము,

నీవు ది క్కెందు లేక డిందెదవె యకట!

36

దుర్ముఖుడా, లక్ష్మణునితో చెప్పుము:—ఇదె నీ క్రొత్తరాజు రాముఁ డాజ్ఞా
పించుచున్నాఁడు. [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

దుర్ము.—ఏమి! అగ్ని పరికుద్ధురాలిని గర్భంలా పవిత్రరఘుకుల సంతానంగల
డాన్ని దేవిని దుర్జనుల దూరుచేత ఏలినవారు ఇప్పుడు ఇలాగ చేయదలచినారు?

రాము.—అట్లనకు, పాపము శమించునుగాక; పౌరజానపదులు దుర్జనులెట్లగు
దురు? చూడు.

తే. లోకులకు మాననీయ మిత్వోకులము,
నిందకుఁ గళంబు విధిచేత నందుఁ గల్గె;
శుద్ధికాలంపు టద్భుతస్ఫూర్జనమును
విశ్వసించు నెవండు దవిష్టవర్తి!

32

కావున, నీవు పొమ్ము.

దుర్ము.—హా! దేవీ!

[అని నిష్క్రమించును.

రాము.—హా! కట్టా! అతి వీధత్సకన్తుడను క్రూరుడ నైతిని. ఎట్లనః—

తే. పిన్నతఱినుండి పెంచిన ప్రియను దీనిఁ
గూర్చి చే వేటు తలఁపును గొననిదాని
మృత్యువున కిచ్చుచున్నాఁడ మిషను నెరపి
గృహశకుంతిక నల సూనరియును బోలె.

33

కావున, అస్పృశ్యుడను పాతకని ఏల దేవిని మైల చేయుదును? [స్తీతశిరమును
స్వయముగా ఎత్తి బాహువును లాగికొనుచు,]

కం. నేరనిముగుదా! విడు మవి

చారముగ, నపూర్వకర్తచండాలు ననుక;

చేరితివి చందనం బని

ఘోరవిపాకమును గాలకూటద్రువముకా!

34

అయ్యో! తలక్రింద నది యిప్పుడు నాకు బీవలోకము! ముగిసిపోయినది రాము
నికి జీవిత ప్రయోజనము! వట్టి వల్లకాడు ఇప్పుడు బగత్తు! నిస్సారము సంసారము!
కష్ట ప్రాయము శరీరము! కాకేమి?

ఆ. గోడు గుడుపుకొఱకె కూర్చొ జైతన్యంబు

రాముమేనఁ దామరసభవుండ;

నిలువరించి మర్తముల వ్రక్కలించుచుఁ

గూళియుసురు వజ్రకీల మయ్యె.

౪౦

హా! అమ్మా అరుంధతీ! హా! భగవంతులారా వసిష్ఠవిశ్వామిత్రులారా! హా! డేవీ భూతధాత్రీ! హామామా జనకుడా, హా నాయనా! హా తల్లులారా! హా పరమోపకారీ లంకాపతీ విభీషణుడా, హా ప్రియసఖుడా సుగ్రీవుడా! హా సోమ్యుడా అంజ నేయుడా! హా సఖీత్రిజటా! కొల్లబోయితిరి. అవమానితులై తిరి కామహతకునిచేత! అట్లు గాదేని, వారిం బేర్కొన నే నెవడ నిప్పుడు!

అ. అట్లనంగ నేల యన, దురాత్ముండను

జేసినట్టిమేలు చెటుచువాడ

నేను బేరుకొనుటయే యామహాత్ముల

నఖుము సోకు టంచు నాత్మఁ దలఁతు.

౪౧

* ఎట్టివాడను నేను!

తే. ఎదను విశ్వాసముగ వ్రాలి నిదురఁగూరి

వెఱ నదరు నెఱగర్భంపు వ్రేఁగుదానిఁ

బ్రియగృహిణి గృహలక్ష్మిని గృహ దొరంగి

బలిగఁ బిశితాశులకుఁ బాటవై చినాడ.

౪౨

(నీతపాదములను శిరమున నుంచుకొని) దేవి, ఇది రామునిశిరముతో నీ పాద పంకజములకు కడసారి తాఁకుడు.

[ఏడ్చును.]

[నేపథ్యమున]

అ బ్రహ్మణ్య మబ్రహ్మణ్యము!

రాము.—ఎవ రక్కడ ? ఇదేమో తెలిసికొమ్మ.

[వెండియు నేపథ్యమున]

కం. యమునాతీరమహర్షులు

తమి నుగ్రవ్రతులు నిన్నుఁ దఱిసి శరణ్యున్

గుమి యై కూ యిడెదరు లవ

ణమహాసురుఁ డిడెడు యాతనలఁ బడలేమిన్.

౪౩

రాము.—ఇప్పుడును రాక్షసబాధయా ! ఇదె ఈ దురాత్ముని కుంభీనసీపుత్రుని తెగటార్పు మని శత్రుఘ్నునిఁ బంపెదను. [కొన్ని యడుగులు నడిచి, మరల వెనుకకు వచ్చి] హా దేవి! ఏ మగుదువో! భగవతి వసుంధరా,

తే. జనకరఘుగోత్ర కృతస్మశోభనము నెవతె

బుణ్యశీలను జన్నంపుఁబుణ్యసీత

నీర కంటివొ యాసాధ్వి నీదుపట్టి

నీత రక్షింపు మప్పగించితిని నీకు.

౪౪

[అని నిష్క్రమించును.

నీత.—హా సౌమ్యుడా ఆర్యపుత్రుడా, ఎక్కడ నున్నావు? [తటాలున లేచి] అయ్యయ్యో! దుస్స్వప్నముచేత వంచితనై నేను ఆర్యపుత్రుడు లేనిదానినిగా నన్ను దలచుకొంటిని. [చూచి] అయ్యయ్యో! అయ్యయ్యో! నన్ను నిద్రితను ఒంటిగా విడిచి ఆర్యపుత్రుడు పోయినాడు! కానీ, ఆయనం గన్నప్పుడు నేను నావశమన యేని ఆయనపై కోపించెదను. ఎవ రక్కడ పరిజనుడు ?

దుర్ము.—[ప్రవేశించి] దేవీ, లక్ష్మణకుమారుడు విన్నపం చేస్తున్నాడు. “తేరు సిద్ధముగా నున్నది. దేవిగాని ఎక్కుగురుగాక” అని.

నీత.—ఇదే ఎక్కుచున్నాను. [అని తేని పరీక్షమించి] అదరుచున్నదే నా గర్భభారము! కావున మెల్లగా నడపుము.

దుర్ము.—ఇటు ఇటు దేవి.

నీత.—నమస్కారము రఘుకుల దేవతలకు.

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

చిత్రదగ్ధున మనెడి ప్రథమాంకము

ముగిసినది.

విష్కంభము.

[నేపథ్యమున]

తపోధనురాలిక స్వాగతము.

[అధ్వగవేష] తాపసి.—[ప్రవేశించి] అహో వనదేవత యీమె ఘల పుష్ప పల్ల వార్ష్యముతో నన్ను నేవించుచున్నది!

వనదేవత.—[ప్రవేశించి, అర్ఘ్యము చల్లి]

ఉ. ఈవని మీకు భోగ్యము యథేచ్ఛముగా, సుదినంబు నాకు నే,

దీవహి సాధుసంగతికి నెంతటిపుణ్యమొ చేసికొంటి మున్;

మీవశ మిందు వృక్షములనీడలు నీళ్లు దహార్హ భోజనం

జేవొ, ఫలంబొ, వేరొ, యవి యెల్లను; బెల్లు వచింపనేటికి?

తాపసి.—ఇందు చెప్పవలసిన దేమున్నది ?

చం. చెలఁగుఁ బ్రియంకరంబె యయి చేత, వచస్సు వినీతిమంజువే,
తలఁచున దెల్ల భవ్యమ, యుద స్తవిగర్హము సం స్తవంబును,
కలఁగక క్రొత్తలోఁ బిదపఁ గ్రాలు రసం బొకటే విధంబుగా,
వెలయు నిసర్గశుద్ధ మతివిశ్వము సాధురహస్య మెప్పుడున్. ౨

[ఇరువురుం! గూర్చుందురు.

వన.—మహనీయను నిన్ను ఎవరినింగా తెలిసికొందును?

తాప.—నేను ఆత్రేయిని.

వన.—అమ్మా ఆత్రేయీ, ఎటనుండి యిటుకు రాక? మఱి ఈ దండకారణ్య ప్రచారము ఎందు నిమిత్తము?

ఆత్రేయి.—

తే. ఈ ప్రదేశంబునం దగ స్త్యప్రముఖులు
పలువు రుద్దిధవేదులు ప్రతివసీంతు.
వీరివలనను నిగమాంతవిద్య నేర్వ
వచ్చితి నిటుకు వాల్మీకివసతినుండి. 3

వన.—ఇతరమునులుకూడ ఆయననే ప్రాచేతసుని పురాణబ్రహ్మవాదిని ఋషిని బ్రహ్మపారాయణమునకై శుశ్రూషించుచుండఁగా, అమ్మగా రేల యీ చిరప్రవాస క్షేణమునకు పాలుపడుచున్నారు?

ఆత్రేయి.—అచ్చట ఆధ్యయనమునకు గొప్పవిఘ్నము కలిగినందున ఈ దీర్ఘ ప్రవాసము నంగీకరించితిని.

వన.—ఎట్టి దావిఘ్నము?

ఆత్రేయి.—ఆ భగవంతునికి ఎవరో దేవత ఎల్లవిధములను అద్భుతమైన బాలక ద్వయమును స్తన్యము విడిచినమాత్రపు వయస్సుదానిని తెచ్చి యిచ్చినది. అది ఋషుల మాత్రమేగాక సకల చరాచర భూతములయా అంత స్తత్త్వములందు స్నేహము కొల్పు చున్నది.

వన.—వారి నామధేయములు ఎఱుకఁగూ?

ఆత్రేయి.—ఆ దేవతయే వారికి కుశ లవు లని పేరు చెప్పి వారి ప్రభావమును గూడ చెప్పినది.

వన.—ఎట్టి దాప్రభావము?

ఆత్రేయి.—వారికి సరహస్యములు జ్యంభకాస్త్రములు జన్మసిద్ధములు అని.

వన.—అహ! ఏమి చిత్రము!

ఆత్రేయి.—వారిని వాళ్ళ కభగవంతుడు దానిపని మొదలుకొని తానే పూనుకొని పెంచినాడు, రక్షించినాడు; చూడాకర్తయం గావించి వేదము దక్క కడమ విద్యలను సావధానముగా చదివించినాడు; తర్వాత గభైకాదశ వర్షంబున తాత్ర కల్పంబున వేదములను నేర్పినాడు; అతి ప్రసీస్తప్రజ్ఞామేధాశాలు లగు నాబాలు రతో మాబోంట్లకు సహాధ్యయన యోగ్యత లేను. ఏలన.—

చ. ఒసఁగును విద్యఁ బ్రాజ్ఞునకు నోగునకు గురుఁ డొక్కరీతినే;
ఒసఁగఁడ తాను మానుపఁడ యొక్కనికేనియు నేర్పు నేరుపున్,
పొసఁగును దెల్వి నిర్వురకు భూరివిభేద; మ దె ట్లటన్నచో,
బొసఁగును నీడ యచ్చమణి, బొందదు మృణ్మయ సంచయంబునన్.

వన.—ఇదా ఆయధ్యయనాంతరాయము ?

ఆత్రేయి.—ఇంక నొకటి కలను.

వన.—అ దేది ?

ఆత్రేయి.—ఆ బ్రహ్మ ఒకప్పుడు మధ్యాహ్న సమయమున తమసానదికిం బోయెను. అచట కలయుకల నున్న కొంగదంపతులలో ఒకదానిని వేయుచుండిన వేటరిని గాంచినవాడై ఆకస్తి కముగా స్ఫురించిన వాగ్దేవిని అసంకీర్ణము అనుష్టుప్చందస్సులో కుదుర్కొన్నదానిని ఇట్లు ఉచ్చరించెను:—

“ఓనిషాద, ప్రతిష్ఠ నీ! వొందుదో శాశ్వతాబ్దములో

కామ మోహిత మేకంబున్! గ్రంచయుద్ధానఁ జంపుటన్?”

వన.—చిత్రము! వేదముకంటె నేలుగా తొత్తిది ఛందస్సుల యవతారము!

ఆత్రేయి.—మఱి యాసమయాననే అట్లు శబ్దబ్రహ్మపిర్భావముం బొందిన యా భగవంతుని ఋషిని భూతభావనుడైన బ్రహ్మదేవుడు ఎదుటఁ దోచి ఇట్లు హెచ్చరించెను: “ఋషీ, వాగ్భ్రష్టమందు ఎలుకగలవాడ పైతివి. కావున, రామచరితమును వర్ణంపుము. నీ ప్రతిభ చిత్తుస్సు ఆగ్నమును అవ్యాపతస్యోతియును. మొదలికవి పైతివి.” ఇట్లు వచించి అంతర్ధానము పొందెను. అంతరము భగవంతుడు ప్రాచేతస మహర్షి మనుష్యులయందు మొదటిదైన యట్టి యాశబ్దబ్రహ్మ పరిణామమును రామాయణ మును రచించెను.

వన.—ఆహా! సంసారము పొండితీ మండిత మయినది!

ఆత్రేయి.—అందుపలసం బలికతిని అధ్యయనమునకు గొప్ప విఘ్నము వచ్చినదని.

వన.—సరిగానే యున్నది.

ఆత్రేయి.—కల్యాణీ, ఆయాసము తీఱినది. అగస్త్యశ్రమమునకు దాచెప్పుము.

వన.—ఇటనుండి పంచవటివెంబడి యీ గోదావరీతటమునం బొమ్ము.

ఆత్రేయి.—[బాష్పములతో] ఇది యాతపోవనమా ? పంచవటియూ యిది. ఇది ఆ ప్రసవణ పర్వతమా ? జనస్థానదేవత యైనవాసంతివా నీవు ?
వాసంతి.—సర్వమును అట్లే.

ఆత్రేయి.—పట్టి జానకీ !

తే. సకియ, యిదె నీదు ప్రియబంధుసమితి; దీని
ముచ్చటలె మా కుబుసు పుచ్చ మొదలికథలు;
నామశేషను నిను నిది నాకుఁ దోచి

యిపు డొనర్చెను బ్రత్యక్షదృశ్యఁ బోలె.

వాసంతి.—[భయముతో స్వగతము] ఏమి ! నామశేష యన్నదే ! [ప్రకాశము] ఆర్యా, ఏమి మహాపద సీతాదేవికి ?

ఆత్రేయి.—మహాపదయే గాదు, అపవాదము కూడ. (చెవిలో) ఇట్లు ఇట్లు.

వాసంతి.—అహహా ! దారుణమయిన దైవనిర్ణాతము. [మూర్ఛిల్లును.]

ఆత్రేయి.—కల్యాణీ, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము.

వాసంతి.—హా ! ప్రియసఖీ, మహాభాగురాలా ! నీ జన్మభాగ్యము ఇట్టిది !
రామభద్రా రామభద్రా ! ఇంక నీతో నేమి ? అమ్మా, ఆత్రేయీ ఆకాటిలో విడిచి
లక్ష్మణుఁడు పోయినతర్వాత సీతాదేవి వృత్తాంతము ఏమో తెలియునా ?

ఆత్రేయి.—తెలియదు, తెలియదు.

వాసంతి.—కట్టా ! అరుంధతీవసిష్ఠులు విచారించుకొనుచున్న రఘుకుటుంబ
మందు వృద్ధులు రాణులు జీవించియుండఁగా, ఇట్టిది యెట్లు సంభవించినది ?

ఆత్రేయి.—అప్పుడు గురుజనులు ఋశ్యశృంగాశ్రమములో ఉండిరి. ఇప్పుడు
ఆ పండ్రెండేండ్ల యజ్ఞము ముగిసినది. ఋశ్యశృంగుఁడు గురుజనమును పూజించి అంప
కము గావించినాఁడు, అంతట అరుంధతీభగవతి 'కోడలు లేని యయోధ్యకు నేను
పోను' అని వచించినది. రామునితల్లులును అట్లే నిశ్చయించుకొనిరి. అందులకు అను
గుణముగానే వసిష్ఠభగవానులు ఇట్లు అతిపరిశుద్ధముగా పలికిరి:—ఎట్లన—“వాల్మీకి
తపోవనమునకుం బోయి ఆట వసంతము,” అని.

వాసంతి.—మఱి యిప్పుడు ఆరాజు ఏ మాచరించుచున్నాఁడు.

ఆత్రేయి.—ఆయన అశ్వమేధయాగమును తొడంగినాఁడు.

వాసంతి.—అయ్యో, పట్ట కూడ పనికి న్నాడరా!

ఆత్రేయి.—శాంతము! శాంతము! లేకు లేకు.

వాసంతి.—అటులున ఎట్లు న్నాటా? అయినా తన సహధర్మిణి నాటికి ఎటువంటి

ఆత్రేయి.—బంగారపు సీత ప్రతిము.

వాసంతి.—అహహా!

కం. స్వరువునకన్నఁ గఠినములు,
విరికన్నను గోమలములు, విశ్వాతిగు లా
పురుషవరేణ్యుల మనములు;

తర మెవ్వరి కౌను వారితత్త్వము దెలియక!

౨

ఆత్రేయి.—వామదేవాలయంబున త్రిమూర్తు మేధ్యోర్వమును కడిచినారు. యథా విధిగా దానికి రక్షకులను నియమించినారు. వారికి నాయకునిగా లక్ష్మణపుత్రుని దివ్యాస్త్ర సంప్రదాయముల బోధింపజేసినారు. చంద్రశేఖరుని గుర్తింపుదం డిచ్చి పంపినారు.

వాసంతి.—[న్నేహకౌతుక ప్రసంగములతో] అహా! కుమారలత్నమునకం గూడ కుమారుడా! అహూ! బ్రదికితిని!

ఆత్రేయి.—ఇంతలో బ్రహ్మచారి భగవంతు ధర్మని మృత్యుని రాజద్రావ మందు తెచ్చిపెట్టి భీష్మునకు బానిసగా నుండు చట్టములచేసినాడు. అంతట “రాజాప చారములేక ప్రజలయంద కాలముగడచు సలభమే” యని నిరుజామయించు రామ భద్రుడు తనమీదనే దోషము మోపుకొనఁగా, అట్లుగాన అరణ్యవాక్కు ఇట్లు వినఁ బడినది.—

“తపము సేయుచునున్నాడను ధర్మజయందు
వీర శంబూకుఁ డనుపేరి దృఢులుఁ దొకఁడు.
వానిఁ దల ద్రెంపఁగా నీకు వలయు రామ;
మన్నిగొని వాని మనువు బ్రాహ్మణుని వేగ.”

౩

ఈ వాక్కును విని జగత్పతి భక్తిపరీక్షితు ధర్మశక్తియూనము నెక్కి ఎల్లవిధులను ఎల్లవిధిక్కులను శూద్రులొకడని కనిపట్టుకొని చరింపం దొడంగినాడను.

వాసంతి.—శంబూకుఁ డనువాడను ధూమపానీయ, ఇంద్రజిహ్వసాగమున నేతపస్సు చేయుచున్నాడు. కావున శ్రీరాముడను వెండియు నివసము సలంకరించునా?

ఆత్రేయి.—కల్యాణీ, పోకుదుద నిభుడి.

వాసంతి.—అట్లే చేయుము. పగలు ముదిలినది, కావుననే,

తే. వెట్టచేఁ దొడిమల పట్టు విడుపుఁ జెంద
ద్విరదములు గండపిండముల్ దురద వోవ
నొరయునదురుచే రాలు సుమోత్కరములఁ
దటతెరువు లర్చ సేయు గోదావరిఁ గను.

F

తే. వానిపైఁ గూండ్ల కేతెంచి పావురములు
నడవికోళ్లును మిడియెండ బడలికలకు
శాంతిమైఁ గుదుర్కొనుచు విశ్రాంతి గాఁగ
కూయుచున్నవి హుంకారగుంభనముగ.

౧౦

తే. క్రింద నీడను ధరఁ గెక్కరించుచున్న
పులుఁగు లాచెట్ల బెరడుల బిలములందుఁ
గాఁక కిట్టటులౌ కీటకములఁ దమదు
కూచిముక్కులతో నీడ్చుకొకుటఁ గనవె.

౧౧

[ఇరువురు నిష్క్రమింతురు.

శుద్ధవిష్కంభము ముగిసినది.

ద్వితీయాంకము.

[అంతట రామభద్రుఁడు సదయోద్యతఖడ్గుఁడు ప్రవేశించును.]
రాముఁడు.—

తే. కుడికరమ, శూద్రమునిమీఁద విడు కృపాణి,
విప్రబాలుఁడు మృతుఁడు జీవించుకొఱకు.
కరుణ నీ కేడ దుర్భరగర్భుని
నీతఁ దఱమిన రాముని గాత్రమునకు?

౧

[ఎట్టకేలకుఁ గొట్టి] రామసదృశ మైనకర్తఁ గావించితిని. ఆ బ్రాహ్మణ
ప్రత్యుఁడు బ్రదుకును గాక.

దివ్యపురుషుఁడు—[ప్రవేశించి] జయము జయము దేవరకు.

ఉ. నీవు కృతాంతునుండియును నిర్భయ మిచ్చి ధరింప దండమున్,
జీవన మొందె నీ శిశువు, చెందితి నిట్టి శుభంబు నేనునున్.

దేవర, శంబుకుండను ద్వదీయపదంబుల మకాళిఁ జేర్చెదన్;
కాపులు గూడ సాధుజన సంగ భవంబులు తారకంబు లె. ౨

రాము.—తెందును మాకు స్రియములు. మఱి యనుభవింపుము ఉగ్రమయిన
తపంపు ఫలమును.

తే. ఎందు మోదంబు లెసఁగు, నానందము లగు,
నెందుఁ బుణ్యంపు సంపద లింపుమీఱు,
తైజసములు వైరా జాభిధానకములు
నయిన లోకంబులు ధ్రువంబు లగుత నీకు. ౩

శంబుకుండు.—ఈ మహిమ మహిమ సాదమునకు ఫలముగాని తపస్సునకుఁ
గాదు. అయిన నట్లనఁ గూడదు, తపస్సే నాకు మహిమోపకారముం గావించినది.

చ. వెదకుదు రెల్లవారలు భువిన్ నిను భూతపతిన్ శరణ్యునిన్;
వెదకుచు నన్ను దుగ్వృషలు నీ వరుదెంచితి నూఱు లామడల్!
ఇదియె తపః ప్రసాదము మహిష్టము; కాక యయోధ్యనుండియున్,
బద మిడు దేల వెండియును భానుకులాగణి, దండకాటవిన్? ౪

రాము.—ఏమి దండకాగణ్యము ఇది? [కలయిం దిలకించి]

శా. శ్యామస్నిగ్ధము లొక్కచో, నొకట భీష్మాభోగితా రూక్షముల్,
వ్యామార్చజ్వరపాతఘోషిత కకుష్ప్రకాంక తత్తత్ఫలల్
భూమి ధ్రాశ్రమ తీర్థ శైవలవతీ భూయిష్ట కాంతారముల్
నామ్రాలం బొడతెంచె జ్ఞాతచర నానాదండకాభాగముల్. ౫

శంబు.—దండకమే యిది. ఇంతటఁగదా పూర్వము నివసించుచున్న దేవగచేత.

కం. దురమున నొక్కువ్వుడి మ్రం
దిరి కరకరిరక్కసులు పదియు నాలుగువేల్,
ఖర దూషణ త్రిశిరసులు
స్వరునిభశరహతులఁ బడిరి శమనునివాతన్. ౬

అందువలనఁగదా, సిద్ధితేత్ర మయిన జనస్థానమున మముబోఁటి భీరుజనులకుం
గూడ నిర్భయ సంచారము కలిగినది.

సీ. నిష్కాజితంబులై నిభృతమై యున్నవి
 యీసీమ లొకకొన్నియెడలయందు,
 సత్త్వంబు లులియు నుచ్చంఢార్భటులతోడ
 ఘూర్ణిల్లుచున్నవి కొన్నిచోట్ల,
 స్వైరనిద్రిత మహాస్ఫట భుజంగశ్వాస
 దీప్తాగ్ను లొకకొన్ని దిక్కులందు,
 లోతుఁబగుభులంగు బ్రాతు లొసల్పాంబు
 పుల మిన్ముచున్న వీకలఁకులందు,
 తే. తొండ లిచ్చోట దప్పిచే బెండువాటి
 త్రాగుచున్నవి యాజగరంపుఁ జెమట;
 క్షణవినోదంబు గాఁ గటాక్షంబు సేయ
 నవధరింపుము చిత్తంబునందు దేవ,

2

రాము.—

తే. కాన నగుచున్నయది జనస్థాన మిదిగొ
 మున్ను ఖరరాక్షసుండు కాపున్న లెంకి.
 అనుభవంబగుచున్నవి యల్లనాటి
 యఖిల వృత్తాంతములును బ్రత్యక్ష భంగి.

౩

వైదేహి ఎంతయు ఆరామప్రియ గదా. ఇవి యాకాంతారములే. ఇంతకన్న
 నాకు భయానక మేమున్నది? [సభాష్పము]

కం. తేనియతావి గుబుల్కొను
 కానల నీతోడ నుందుఁ గాపుర మనుచున్
 దాను విహరించె జానకి.

హా! నెయ్యం బట్టి దొర యబలకు నాపై!

F

కం. ఎది యెవనికిఁ బ్రియజన మగు
 నది యేమో వింతద్రవ్య మగు నాతనికిన్;
 అది తా నేమియుఁ జేయక
 విదుల్పు దుఃఖముల సౌఖ్యవితతులచేతన్.

౧౪

శంబూ.—చొరరానివి యివి చిత్తగింపఁ దగినవి కావు. ఇటుపైవి ఇవి మధ్య
హరణ్యములు, మదోత్కట నీలకంఠ కంఠ కోమల కాంతి కాంతంబులగు పగవృత్త
ములచే వ్యాప్తములు, బహుళ నీలదీప్తులతో దట్టముగా నట్టుకొన్న లేత చెట్ల గుబురు
లచే నలంకృతములు, బెద రొందని పెక్కు తెగల జింకకదుఘలచే శోభితములు,
ప్రకాంత గంభీరములు.

(మాలిని)

కలిత మదవిహం గాక్రాంత వానీర పుష్ప
న్తిళన సురభి శాచ్ఛామేయ తోయంబు లిందున్,
ఫలభర పరిణామ ధ్వాంతభా గ్జంబుకుంజ
స్థలన ముఖర భూర్యోఘంబు లేటుల్ వహించున్. ౧౧

మఱియు,—

ఉ. ఈ కుహరంబులందు వసియించెడి యెల్లు యువల్ రచించు నం
బూకృతముల్ వివృద్ధి బ్రతిమ్రాతలచే గనుచున్న విందులన్;
దీకొనుచున్న దేన్దులు మఢించిన యందగుగ్రంథు లోడ్చు ను
త్సేకపు సౌరభంబు కటుశీతకషాయ మనోహరం బిటన్. ౧౨

రాము.—[బాష్పముల నడంచుకొని] భద్రుడా, నీ దారులు శుభము లగుఁ
గాక. దేవయానమున పుణ్యలోకములకుం బోమ్ము.

శంబూ.—ముందుగా పురాతన బ్రహ్మవాదిని అగస్త్యుని అభివాదించి
కాశ్వత పదమునకుం బోయెద. [నిష్క్రమించును.]

రాము.—

తే. కంటి వెండియు నిప్పు డాకాననంబు,
నెందుఁ జిరము వసించితి మేము మున్ను,
గృహుల మారణ్యకులము నై విహితధర్మ
రతిని సాంసారిక సుఖైక గస మెఱుఁగుచు. ౧౩

తే. ఆశిఖరు లివె శిఖ విరావాకులములు,
ఆవనము లివె యున్నద హరిణకములు,
మంజు వంజులకుంజ ధామములు సాంద్ర
నీప నిచుళంబు లివె యా ధునీతటములు. ౧౪

కం. ఈ దవ్వున సైతము దాఁ

గాదంబినివోలె నేది కనఁబడు నదియే

కాదోటు ప్రసవణగిరి,

గోదావరి దేనిపజ్జ ఘూర్ణిలు చుండున్?

౧౫

ఉ. దీని మహాశిరంబె సమధిష్ఠిత మార్జ్యజటాయు గూఁటిచే,

దానికిఁ గ్రింద నయ్యుటజఘామములన్ రహి నూంటి మేమునున్,

ఆ నికటాన గోదయుఁ దదర్పితబింబము శ్యామభూరుహ

శ్రీ నినద తృతత్త్రి ముఖరీకృత మావనమున్ విరాజిలున్.

౧౬

ఇచటనే ఆ పంచవటి; యీర నివాసముచేత మా వివిధ విస్రంభాతి ప్రసంగములకు ఈ ప్రదేశములు సాక్షులుగా నుండినవి. ప్రేయసీ ప్రియసఖి వాసంతియు నిటనే వసించుచున్నది. హా ఏమి సంభవించిన దిపుడు రామహతకునికి? ఏమన నిపుడు —

తే. చిరమునకు రేఁగి నొంచు పెన్జిలుము వోలె

ఘాతచేఁ గదలిన ముల్కికణిక వోలె,

గ్రంథియై నెలవడిన హృద్వ్రణము వోలెఁ

దట్ట వెత నన్ను నవము నా దరికొలిపెడు.

౧౭

అయినను పూర్వమిత్రములైన యా భూప్రదేశములను కాంచెదను. [కాంచి] అహా భూమి సన్నివేశము నిలుకడ లేనిది:—

తే. పాటుదల లంక మార్పడె నేటులందు,

విరళతయు సాంద్రతయు మాత్రోవిటపులందు,

తడవునకుఁ గన్న కాన నూత్నముగఁ దోఁచె,

అచలముల గుర్తు నమ్మించె నదె యి దంచు.

౧౮

అయ్యో! నేను విడనాడి యేగుచున్నను నన్నిటకు పంచవటి స్నేహము బలిమి మెయి లాగుచున్నది! (సకరుణము)

ఉ. ఎక్కడ నింటఁబోలె బ్రియ యేను దినంబులు పుచ్చినారమో,

యెక్కడి తత్కథాకథన మే సతతంబును సాగుచుండునో,

ఒక్కరుఁ డిప్పు ప్రాణసఖి నుజ్జనచేసిన రామపాపి యా

యిక్కను దేవిఁ బంచవటి నెట్లు కనున్ గన కెట్లు లేఁగెడున్! ౧౯

శంబూ.—[ప్రవేశించి] జయము దేవరకు. దేవా, అగస్త్యభగవంతులు మీ రటు నుండుటను నావలన నెఱింగి మీ కిట్లు సందేశించినారు:—“విమానమునుండి దిగు నప్పటి మంగళ సంవిధానమును సిద్ధము చేసికొని వత్సల లోపాముద్ర ఎల్ల మహర్షుల తోను నిన్నెదురు నూచుచున్నది. కావున వచ్చి మమ్ము సంభావింపుము. తర్వాత పుష్ప కంబున త్వరగా స్వదేశము చేరి అశ్వమేధమునకు సన్నద్ధుడవు కాఁగలవు.” అని.

రాము.—భగవంతుఁ డాజ్ఞాపించినట్లు.

శంబూ.—అటుయిన దేవర పుష్పకమును ఇటు తరలింపవలయు.

రాము.—భగవతీ పంచనదీ, గురుజనానుసారమువలనిది గావున రాముని యీ యతి క్రమమును తీరుమునేపు తీరింపుము.

శంబూ.—దేవా ! చూడుచూడు.

సీ. గుంజ న్నికుంజంపు గుడిసెలకాపు లౌ
 గూబ పిండుల ఘనఘూర్కృతముల
 బెరసిన బొంగువెదురుల నాదములకుఁ
 గాక సంఘములు మాకత వహింపఁ
 బ్రచరించుచున్నట్టి బర్హిణాంబులు వెట్టు
 కేకారవంబుల డాక కులికి
 ముదుక రోహిణి భూజముల బోదియలయందు
 నెడిగెడి యురగంబు లుదరిపడఁగఁ,
 ఆ. గనఁగఁ గనఁగఁ గననె కన్దోయి లాగెడు
 రమణమీఱ నీధరాధరంబు;
 కనుము దేవ, దీనిఁ గ్రొంచావతంబు నీ
 దివ్యద్రిష్టి నెనసి తీర్థ మగుత.

౨౦

మఱియు.—

సీ. గోదావరీవారి గుహలలోనికిఁ దూటి
 గద్గదగవముతోఁ గడలుకొనఁగ,
 మాళుల యంబుద మండనంబులచేత
 శిఖరముల్ నీలిమఁ జెంది మెఱయ,

మోలఁ దోఁచెడు నివి మున్ను దేవర గన్న
 దక్షిణ ధారుణీధ్రములు సూవె;
 ఒక యేటితరఁగ లొండొక యేటితరఁగలఁ
 బ్రతిఘాత మొనరించి ప్రతిభయముగఁ
 తే. బ్రబలి కోలాహలంబుతోఁ బాటు తెంచు
 నివియు దేవర మున్నుగన్నవియ; వీని
 సమవలోకింపుమీ నదీసంగమములఁ
 బావనంబుల గంభీర జీవనముల.

౨౧

[అని నిష్క్రమింతురు.

ద్వితీయాంకము ముగిసినది.

విష్కంభము.

[అంతట తమసా మురళ లనెడి నదీద్వయము ప్రవేశించును.]

తమస.—సఖీ, మురళా, ఏమి సంభ్రాంతురాలవుగా నగపడుచున్నావు?

మురళ.—భగవతి, తమసా, నన్ను అగస్త్యభగవానులవారి యిల్లాలు లోపా
 ముద్ర నదీమతల్లికను గోదావరిని ఇట్లు హెచ్చరింపు మని పంపినది.—“ఎఱుగుదువు
 గదా వధువును విడనాడినది మొదలుగా.—

తే. వెలికిఁ బ్రిదులదు గాంభీర్య వృత్తికతన,
 గూఢముగ లోన వెతవెట్టు రూఢగరిమఁ,
 బుటమునం బొకముం బొందుదిటము దోఁప

నెరియుచున్నది రాముని కరుణ రసము !

౧

దానం జేసి అట్టి యా ప్రేయసీ కష్ట వినిపాతోద్భవమై సెంపుమీటి యున్న
 దీర్ఘ శోక పరంపరచేత శ్రీరాముడు కడుం గృశించి యున్నాఁడు. ఆతనిం జూడ
 నా గుండె గ్రక్కదలిన ట్లున్నది. మఱి ఇప్పుడు మరలి యేగువాఁడు రామభద్రుఁడు
 పంచవటీవనమందు ప్రియతోడి సహవాస విస్రంభములకు సాక్షు లైన ప్రదేశములను
 దర్శింపక మానఁడు. వానియందు స్వభావముచేత నాతఁడు ఎంత ధీరుఁడైనను ఇట్టి
 యాయవస్థయందు శోకము తోభ మొంది కరము లోఁతై విరివిం జెందుటం జేసి అడు
 గడుగునను మహా ప్రమాద కారణములు ఆతనికిం గలుగు నని వెఱవవలసి యున్నది.
 కావున, ఓ గోదావరీ భగవతి, నీవు సావధానవై,

తే. శీకర ఊద సంభార శీతలములఁ

బద్ధ కింజల్క పరిమళ బంధురముల

నీ మృదుార్తి పవనముల రామభద్రు

జీవనము సొమ్మ సొమ్మను గావవమ్మ.

౨

అని.

తమస.—న్నేహమునకు దాక్షిణ్యము తగియున్నది. సంజీవనోపాయమో ప్రధాన తమమే యిటు సిద్ధముగా నున్నది.

మరళ.—అది యెట్లు?

తమస.—నినుము. అప్పుడు వాల్మీకి కృతపోషణ సమీపమున నిడిచిపెట్టి లత్తుణుఁడు పోగానే, సీతాదేవి నొప్పులు గలిగి మహానుశ్చితగీతమునం బోయి గంగలోఁబడినది. వెంటనే అటు ఇరువుర మగ నొప్పులను గన్నది. ఆమెను భూదేవియు గంగాదేవియు కర మనుగ్రహించిరి, పాతాళమునకుం గొనిపోయిరి; ఈ యుదాతలను పాలు వదలిన తర్వాత గంగాదేవి వాల్మీకి మహర్షికి అర్పించినది.

మరళ.—[ఆశ్చర్యముతో]

తే. ఇట్టివారు విపాకంబు నెనయ నదియుఁ

బరమ విస్తయకారిగాఁ బరిణమించు;

అందు సాహాయ్యకము నేత కట్టివారు

పూనుదురు తముఁదామ యపూర్వ గతుల.

3

తమస.—మఱి యిప్పుడు ఈ శంఖూక్ వృత్తాంతముచేత రామభద్రుఁడు జనసాన మనకు వచ్చెడి నని సరయువువలన నీ భాగవతి భగవతి ఏ భయమును న్నేహముచేత లోపాముద్ర కొన్నదో ఆభయమునే కొన్నట్లు సీతాదేవిం దోడ్కొని ఏదో యొక గృహచారంపు మిషచే గోదావరిం గాంచుటకు వచ్చియున్నది.

మరళ.—భగవతి చక్కఁగా ఊహించినది—ఏమని యనఁగా—“రాజధానియం దున్నప్పుడు లోకముల యభ్యుదయముతోటకు ఆయా వ్యాపారములలో చొచ్చియున్న రామభద్రునికి చిత్తవ్యాసంగములు తప్పవు. మఱి యట్టి వ్యాసంగములులేక శోకమాత్ర సహాయుఁడైన యాతనికి పంచవటి ప్రవేశము మహానర్థకారి యగును.” అని. సరియే గాని ఇప్పుడు సీతాదేవిచేత రామభద్రుఁడు ఎట్లు ఊహింపఁ జెందును?

తమస.—భగవతి భాగవతీదేవి సీతతో నిట్లు వచించినది “పట్టి, దేవయజన సంభూతురాలా సీతా, నేఁడు చిరంజీవులకు కుశలవులకు పండ్రెండవయేటిసంఖ్యామంగ

శంభు ముడి కట్టబడును. కావున నీవు నీదు పురాణశ్వశురుని మనుసంభూతమైన యీ
సకల రాజరి వంశమునకును జనకుని పాపమడచువానిని సూర్యదేవుని స్వయముగా నీ
చేతితో కోసిన పూవులతో పూజింపుము. మఱి భూమిపై సంచరించుచున్న నీవు మా
ప్రభావంబున వనదేవతలకు సయితము కనబడవు. ఇక మనుష్యుల కగపడ వని చెప్ప
వలయునా?" అని. నన్నును ఇట్లాజూపించినది. "తమసా, నీయందు మా కోడలికి
జానకికి ప్రేమ మిక్కుటముగదా. కావున నీవే జానకికి తోడుగానుండుము." అని.
కావున నే నిపు డా యానతిని నెఱవేర్చెదను.

మురళి.—నేనును ఈ వృత్తాంతమును లోపాముద్రకు నివేదించెదను. రామ
భద్రుడు వచ్చియున్నాఁడనియే తలంచెదను.

తమసా.—ఇదె యీమె గోదావరిమడుగునుండి వెలువడి:—

తే. పాలి క్రుస్సిన చెక్కులుం గ్రాలుతులుము
నెమ్మొగమ్మన సౌరు పెన్నిధిని బెంపఁ,
గరుణమూర్తియొ, మెయి గొన్న విరహభరమొ,
యనఁగ నరుదెంచుచున్నది వనికి సీత. ౪

ఈమెయే గదా యామె !

తే. తొడిమ కెడపిన తలిరాకు బెడఁగు దానిఁ
గృశను బొందువు నీమెమూర్తి నిటు వాడ్పు
నెదవిరి నివుర్చు నుగ్రచిరై ధితార్తి
మొగలిలోరేకును శరత్తునెగయుఁ బోలె, ౫

[పరిక్రమించి నిష్క్రమింతురు.

విష్కంభకము సమాప్తము

తృతీయాంకము

[నేపథ్యంబున]

అయ్యో ! ప్రమాదము ! ప్రమాదము !

[అంతట పూవులు గోయుటయుం దాస కృత్యమున సకరుణౌత్సుక్యముగా
వినుచు సీత ప్రవేశించును.]

సీత.—అహో ! నా ప్రియసఖి వాసంతి పలుకుచున్న దని తలంచెదను.

[మగల నేపథ్యమున]

ఉ. ముందట లోలమై మురియ భూసుత యేకరిలేగ మున్ను దా
నందగులేడివుల్ల కొన లాత్తకరంబున మేపిపెంచెనో,

సీత.—ఏమి దానిక?

[మగల నేపథ్యమున]

సుందరితోడ నీట నది చొక్కుచునుండుడు, దాని నద్దిరా !

క్రందుగఁ బోరఁ బైకొనియె గంధగజం బొకఁ డాగ్రహోగ్రమై

సీత.—[తొట్టపాటుతోఁ గొన్ని యడుగులు నడిచి] ఆర్యపుత్రా, కావుకావు
గానిని నా పుత్రకుని. [బిడ్డ నట్టి నయినచో నే నట్టి బిడ్డముతో] అయ్యో అయ్యయో! చిర
పలవాటుపడిన యా యశ్వరముల సులసలతోడ రృణముచేత వెండియును మందభాగ్య
యైన నా నోట వచ్చుచున్నది. హా! ఆర్యపుత్రుడా! [అని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—[ప్రవేశించి] పట్టి, ఊరిడిల్లుము, ఊరిడిల్లుము.

[నేపథ్యమున]

విమానరాజ, ఇటునే యుండుము.

సీత.—[ఊరిడిల్లి సాధ్వసోష్ణానములతో] అమ్మా! నీరు నిండిన మేఘంపుగర్జన
లె గంభీర మాంసలము ఎక్కడిది యీ భారతీ నిర్ఘోషము; వీనుల వివరముల నిండుచు
నాకుంగూడ మందభాగినిక వెంటనే ఆశ్వాసము నొసంగుచున్నది.

తమస.—[న్నేహ బాష్పములతో] ఓసి నా పట్టి,

తే. తెలియ దెందులయదియొ, వ్యక్తిం బొరయద,

యట్టి నినదంబున కి దేమె యిట్టు లైతి?

వారిధరగర్జ విన్న మయూరి వోలె

భయపడితి, వర్షిలికిని బాల్పడితి, కూన.

సీత.—భగవతీ, అవ్యక్త మని యందువా? నేనో మఱి స్వరసంయోగముచేత
ఆర్యపుత్రుడే పల్కుచున్నాఁడని ఆనవాలు పట్టితిని.

తమస.—వింటిమి గదా తపించుచున్న శూద్రునికి దండన మొసంగుటకై
ఐత్వోక్తుఁడు రాజు జనస్థానమునకు వచ్చినాఁడని.

సీత,—ఆహా! ఆ రాజు రాజధర్మమునందు కొఱవడనివాఁడు గదా!

[నేపథ్యమున]

తే. చెట్టులును లేళ్లునుకా నాకుఁ జొట్ట లెచట,
నెచటఁ జిర ముంటి సఖితోడ నింపు మెఱయఁ,
గ్రాలు నవె యివి బహు ధునీ కందరములు
గోద చెంగటి గొనబుల కొండదరులు.

3

శీత.—[చూచి] హా! ఏమి! ఈతఁడు ప్రాతస్తన చంద్రమండ లాపాండుర పరి
కృశ దుర్బలాకారుడై గంభీరానుభావమాత్రముచేత ఎఱుకవడుచున్నాఁడు! ఆర్య
పుత్రుడే! హా! నన్ను పట్టుకొమ్ము. [అని తమసను క్షాగిలించుకొని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—నా బిడ్డా సమాశ్వాసిల్లుము, సమాశ్వాసిల్లుము.

[నేపథ్యమున]

ఈ పంచవటీ దర్శనముచేత,

తే. డెందమున లీన మై యున్నకుందువహ్ని
యాక నెఁగఁద్రోచి యిదె మండ నగ్గలింప,
మున్ను వేచెడి బలుపొగ మొత్త మనఁగ
మూర్ఛ యిదె నన్ను ముంచెడి మువ్వరముగ!

౪

హా! ప్రియా! జానకీ!

తమస.—[స్వగతము] ఇదే అది గురుజనులుకూడ ఆశంకించినట్టిది.

సీత.—[సమాశ్వాసిల్లి] హా! ఏమి ఇది!

[మరల నేపథ్యమున]

హా! దేవీ, దండకారణ్యవాస ప్రియసఖి! హా! విదేహరాజ పుత్రీ! [అనిమూర్ఛిల్లును,

సీత.—అయ్యో, అయ్యో! నన్ను మందభాగ్యుని పేర్కొని నల్లగలువల నేలిన
కన్నులు మాత్రవడి ఆర్యపుత్రుఁడు మూర్ఛిల్లినాఁడు! హా! ఎట్లు వట్టి నేల నిశ్వాసము
నిరుద్ధమై తాళలేక చాపకట్టుగాఁ బడినాఁడు! భగవతి తమసా, కావుము కావుము,
ఆర్యపుత్రుని బ్రదికింపుము. [అని తమసాపాదములం బడును.

తమసః—

తే. పొమ్ము కల్యాణి, వై శమ్మ పొమ్ము నీవ,
జగదధీశుని జీవనౌషధివి గమ్మా;
అతనికిఁ బ్రియ మగుట నీచేతితాఁకు,
దాననే నియతంబు తద్రక్షణంబు.

౫

సీత.—ఏమైన నగుఁగాక. భగవతి యానతిం జేసెదను.

[అని సంభ్రమంబున నిష్క్రమించును.

[అంతట నేలఁగడినవాఁడై సభాష్ట్రమునకు సీతచేతి తాఁకుడుచే
అష్టాదమునో యున్నవలెను రాముఁడ౯ద్రుఁడూ ప్రవేశించును.

సీత,—[హర్షముతో స్వగతము] స్థానోన్మేషనాశునికి మరల జీవితము వచ్చిన
ని తలంచెద.

రాముఁడు.—ఓహూ! ఎవ్వురిక్కడ! ఏ మిది!

సీ. వారిచందన ప్రవాళాంకూర నిచయంపుఁ
బసరున లేపంబు నొసఁగు టొక్కొక్క!

అమృత కిరణ కిరణాగ్రంబులను నుల్చి
తద్రసంబునఁ జక్కఁ దడుపు టొక్కొక్క!

అనయం బెరియుచున్న యట్టి నా జీవిత
తరువునకుం బరితర్పణముగ

సంజీవ నౌషధి మంజుల స్రావంబు

డెందాన నెరయ నలందు టొక్కొక్క!

తే. స్పర్శ మిది నిక్కముగ న్నాకుఁ బరిచితంబ,
మోహవారక మిది మనోమోహకంబు,

దుఃఖజం బగు మార్గము ద్రోయు చిపుడె

యిడిన దానందమున వెండి జడత నహహా!

౬

సీత.—[ససాధ్వస కరుణముగా ఇంచుక ఓసరిలి] ఈపాటియే నాకు ఇపుడు
మహా తరము.

రామ.—[కూర్చుండి] నిశ్చయముగా నన్ను వాత్సల్యముచే సీతాదేవి అనుగ్ర
హించినది గావలయు.

౭

సీత.—అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్రుడు నన్ను వెదకునా యేమి?

రాము.—కానీ పరికించెద.

సీత.—భగవతీ తమసా, అవలి శేగుదము. నన్నుఁ గనుక చూచెనా, అంతట అంగీకృతముగాని నా సన్నిధానముకై ఎక్కుడుగా మహారాజు కోపించును.

తమస!—ఓసి పట్టి, భాగీరథీ ప్రభావంబునంజేసి వనదేవతలకు సైతము అదృశ్యపుగా నున్నావు.

సీత.—అవును. అది కలదు.

రాము.—ప్రాణేశ్వరీ! జానకీ!

సీత.—[శోకగద్గదముగా] ఆర్యపుత్రా! ఈ పలుకు ఈ వృత్తాంతమునకు నీ పడదు గదా! [సభాష్పము] అట్లు గాదు; ఎట్లు నేను వజ్రమయిని జన్మాంతరమండే కలుగునని తలంపరాని దుర్లభ దర్శనము నొసంగినవానిని నన్నేమందభాగ్యను గుఱించి వత్సలుడై యిట్లు పలుకుచున్నవానిని ఆర్యపుత్రునిఁగూర్చి కనికరము లేనిదాన నగుదును? నేను ఈయనహృదయమును ఎఱుంగుదును, ఈయన నా హృదయమును ఎఱుంగును, అనుట:

రాము.—[కలయం బరికించి నిర్వేదముతో] హా! ఇట నెవ్వరును లేరే!

సీత.—భగవతీ తమసా! అట్లు నిష్కారణముగా సరిత్యజించియు ఈయన ఈ విధముగా కనంబడఁగా నా హృదయము ఏదళం బొందియున్నదో ఎఱుంగలేకున్నాను

తమస.—ఎఱుంగుదును బిడ్డా ఎఱుంగుదును.

సీ. ఆస డిందుటచే నుదాసీనముం బలె,

విప్రియంబునఁజేసి విషమము బలె,

చిరతరంబైన యా విరహాన డబ్బాటు

ఘటనచేతను బ్రాపు గన్నది బలె,

సౌజన్యమున సుప్రసన్నంబు బలె, బ్రియు

కరుణంబులకు గాఢకరుణము బలె,

రాగంబుచేతఁ గరంగినయది బలె,

నీమనం బైన దీ నిముసమందు,

రాము.—దేవీ,

తే. మూర్తిగొన్న ప్రసాదముం బోలె నీదు

చేతి తాకుడు స్నేహార్ద్ర శీతలంబు

నాకు నిడుచున్న దిపుడు నానందభరము,
నందినీ, గానబడవు నీ వెందు నకట!

2

సీత.—ఇవి గదా అగాధ దగ్గిత న్నేహ సంభారములు ఆనంద నిష్యందులు
పథా మయములు ఆర్యపుత్రుని గుణగుణములు. వీనియందలి నమ్మికచేతగదా నాకు
ఈ జన్మలాభము నిష్కారణపరిత్యక్త కల్యాయుడే మరమెరలాడుచున్నను ప్రియ
మైనది.

రాము.—కాదు కాదు. ప్రేయసభి యుక్కడి దిచ్చట? నిశ్చయముగా ఇది
రామభద్రుని భ్రమ, సంకల్పాభివ్యసనముచేత జనించినట్టిది.

[నేపథ్యమున]

ప్రహూదము! ప్రహూదము!

[‘ముందలతోడ’ నిత్యవ్యర్థము పఠింపబడును.]

రాము.—[సకరుణత్వము] ఏమి దానిక ?

[మరల నేపథ్యమున]

[‘ముందలతోడ’ నిత్యవ్యర్థము పఠింపబడును.]

సీత.—ఎవరిప్పుడు ఆ గర్హణమును దండించెదరు ?

రాము.—అ! ఎక్కడ నా గర్హణము నా ప్రేయస పంపుడు పుత్రుని వధూద్వి
తీయుని పెత్తాను చున్నట్టిది? [అని లేచును.

వాసంతి.—[సంభ్రాంతురాలు ప్రవేశించి] ఏమి ! మహనీయుడు
రఘునాథుడా !

సీత.—అహో ! నా ప్రేయసభి వాసంతియో !

వాసంతి.—దేవా, నీకు బయలుము.

రాము.—[నిరుపించి] అహో ! దేహిక ప్రేయసభి వాసంతియా?

వాసంతి.—దేవరా, త్వరపడు త్వరపడు; ఇటునుండి బటాయుశిఖరమునకు దక్షిణ
మున సీతాతీరమునిగొనుగా గోదావరప్రసంగ దిగ నేవేరిపుత్రకునికి ప్రాపు గమ్ము.

సీత.—హా! నాచునా బటాయుము. ఇప్పుడు నీవు లేక జనస్థానము శూన్యము !

రాము.—అహాహా! ఈ కిశోర్ధ్వతములు గుండియలను పీల్చునవిగదా.

వాసంతి.—దేవా, ఇటు ఇటు.

సీత.—భగవతీ, సత్యమే వనదేవతలుకూడ నన్ను కనలేకున్నారు.

తమస.—ఓసి పల్లీ! ఎల్లదేవతలకన్న ఎక్కు డైశ్వర్యము మందాకినీదేవికి.

అట్లుండ నీవేల సంజేహించెదవు ?

సీత.—కనుక, అనుసరింతము.

[అనీ పరిక్రమింతురు,

రాము.—[పరిక్రమించి] భగవతి, గోదావరి, నీకు నమస్కారము.

వాసంతి.—[చూచి] దేవా, సంతోషింపుము, దేవి పుత్రకుడు వధూద్వితీయుడు విజయి యయినాడు.

రాము.—ఆయుష్షుంతుడు వర్ధిలుగాక.

సీత.—అహో, ఇది యిప్పటి కిట్టిదిగా అయినది.

రాము.—దేవి, నీ పుణ్యము దొడ్డది.

శా. స్తేరోద్భేది మృణాలికా కిసలయ స్నిగ్ధ ద్విజాంకుర మై
స్వైరం బెయ్యది నీ వతంసలవలీపర్ణంబుఁ దా మేసె, నీ
గారాపుం గొమరుండు వాఁడె మదముగ్ధంధద్విదజ్జేత యై
తారుణ్యార్థము నొందె సుందరవశా దాంపత్య కల్యాణమున్.

సీత.—ఎప్పుడును ఈ దీర్ఘాయువు ఈ సౌమ్యదర్శనతోడి వియోగ మెఱుంగుండునుగాక.

రాము.—సఖి వాసంతి, చూడు చూడు, కాంతానువర్తన చాతుర్యమును గూడ పుత్రకుడు నేర్చినాడు!

చ./వారువగు లేబిసంపుఁ గడు లల్లన నోరను బెట్టి యందులన్
విరిసెడి తమ్మితావులు కవించెడి పుక్కిటి తోయ మూన్పెడిన్,
కరమునఁ దుంపరన్ దనియఁగాఁ జిలికించి ముగించి, కూర్చి దొం
దరఁ గొని పల్పెడిన్ ఋజుమృణాలశముఁ దామరపాకు నెల్లిగాన్.

సీత.—భగవతి, తమసా, ఇది యిట్టిదై నది, మఱి వారు ఆ కుశలవులును ఇంత కాలమునకు ఏపాటిగా నవుదురో ఎఱుంగను.

తమస.—ఏపాటిదో యిది వారును ఆపాటియే.

సీత.—నేను ఇట్టి మందభాగ్యురాలను, నాకు ఆర్యపుత్ర విరహంబ కాక పుత్ర విరహము కూడ.

. తమస.—భవితవ్యత అట్లున్నది.

సీత.—నేను కని యేమి? అట్టి యానాపుత్ర కుల నిర్మల ముఖపుండరీకయుగళ మును ఇంచుక యెడములుగల కోమల దంతములచే భాసిల్లుచున్న చెక్కిళ్లతోను ముద్దు లాలుకు మధుర నూత్నాస్ఫుట మందహాసితానుబంధముతోను కాకళిఖండ నిబంధనము తోను వెలుంగుచున్నట్టిధానిని ఆర్యపుత్రుడు ముద్దుగొనఁడాయెనే!

తమస. — కలుగునుగాక పేల్పుల అనుగ్రహంబుచేత.

శీత. — భగవతి తమసా, ఈ నిమిగ్గుల స్థలముల స్థనములు చేపి వారి తండ్రి సన్నిధానంబున ఈ మోక్షము నేను సంపాదించి న్నతిని.

తమస. — ఇందుల కేమిండును. కానును గదా న్నేహ ప్రకర్షమునకు పరమావధి. ఇది తల్లిదండ్రులకు ఉత్కృష్టముగాన ముందరయల కూర్పు.

కం. ఇరుదంపతులయు నంతః

కరుణంబుల న్నేహారసము కరు డగు నెందున్,

హరుసపు ముడి యది యొక్కటి

బరిణాద్ధ మవత్య మనెడి వరనామమునన్.

౧౦

వాసంతి. — ఇట్లును గీతలను గానంబున;

కం. అనుదిన మేనెమలిన సఖ

పెనిచె నవోత్థ చలముగ్ధ పంఛము, నదె కూ

యును సవనిత ముచ్చిఖము ర

తనపు బొమిడికముబలేం గదంబొగ్గ మునన్.

౧౧

శీత. — [నాకొనుకబొప్పము] అదా మదికి

రాము. — ఆనందలభము నానంద్య అనందలభము.

శీత. — అట్లే అగుగదా.

రాము. —

ఉ. గొండిలులన్ బుటాంతర విఘ్నాన్తనసంజ్ఞ నొసంగు కంటికిన్
దాండవితభ్రువుల్ చతురతం బ్రచలించుట భూషణంబు గా,
మండిత హస్తతాళముల మత్ప్రియ గొల్పిన నిన్ను మత్సతా
ఖండలుఁ గాఁగ డెందమున గారవ మొప్పఁగ సంస్కరించెదన్.

ఆహా! తిర్యగ్గతువులు సయితము పరివేషణము ననుసరించును.

తే. పూచి పూవని గున్న యై పోడికడప

దయిత పెంచిన యుప్పును తనరె నేది.

శీత. — ఆగ్ర్యపుష్కలము చెక్కఁగా ఆనవాలు పట్టునాడు.

రాము. —

స్వజనమునఁ బోలె దాని హర్షంబు గనుట

నిజముగా దేవి నీ గిరినెమ్మి దలంచు.

౧౩

వాసంతి.— దేవర, యిటఁ గూర్చుండువుగాక.

ఆ. కాంతతోడి నీకు గమనీయ శయన మా

రావితర్ది యిది యరంటివనిని,

పూరి యొసఁగె సీత సారె వీనికి నిటఁ,

గాన, హరిణకములు దీని విడవు.

౧౪

రాము.—దీనిని నేనుం జూడ నోపకున్నాఁడ.

[అని ఒండెడ నేడ్చుచుం గూర్చుండును.

సీత.—సఖి వాసంతి! ఏమి చేసితివే నీవు, ఆర్యపుత్రునికిని నాకును ఈ ప్రదేశ మును చూపుటచేత! అకటకటా! అతఁడే ఆర్యపుత్రుఁడు, అదే పంచవటీ వనము, నీవే ఆ ప్రియసఖివి వాసంతివి, అవే నానా విస్రంభసాక్షు లైన గోదావరీ కానదోడ్దేశ ములు, నా బిడ్డలకన్న వేఱు గానట్టివి అవే యీ మృగ పక్షి వృక్షములు, మందభాగ్యుల నాకు మఱి అగపడుచునే యున్నను ఇది యెల్లను లేనిదే! ఇట్టిదిగా నున్నది జీవలోకము నకు దశాపరిణామము!

వాసంతి.—సఖి సీతా, రాముని యవస్థను చూడవా యేమి?

చం. కలువదళంపుసౌ రొలసి కన్నుల పండువు నేయ నంగముల్,

తలఁచినయప్పు డెల్లఁ గన దక్కియు నీ కెపుడు నవుండె యై

వెలసియు, నిప్పు శోకమున విహ్వలితాంగుఁడు పాండురుండు దు

ర్బలుఁ డయి యెట్టకేలకు విభావితుఁ డయ్యును నేత్రపర్వమా.

సీత.—చూచుచున్నాను సఖి, చూచుచున్నాను.

తమస.—ప్రియునిఁ జూచుచుందువుగాక.

సీత.—హా దైవమా! నేను లేక యీతఁడు, ఈతఁడు లేక నేనును, అని ఎవరు తలంచిరి. కాన, ముహూర్తము నే పయినను జన్తాంతరమందుం బోలె కానంబడినవానిని బాష్పజలముల నడుమ నడుమ చూచెదనుగాక నాయందు వత్సలుని ఆర్యపుత్రుని.

[ఆసతోఁ జూచును.

తమస.—[నెయ్యముతో కవుంగిలించి]

తే. మోదశోకాశ్రువుల వెల్లి పొడుచు నీదు

దృష్టి తృష్ణచే నుత్తానదీర్ఘ యగుచు,

దయితు ధవళబహుళముగ్ధ తానమార్పు

హార్ద నిష్యంది క్షీరకుల్యయును బోలె.

౧౫

వాసంతి.—

చం. తరులు ఫలప్రసూన సహితం బగు తేనియ నర్ఘ్య మిచ్చుతఁ,
విరిసిన తమ్మిసౌరభము వెల్లిగ వీచుతఁ గాన తేమ్మెరల్,
ఉరక కలక్వణంబుల రతోత్సుకముల్ పులుగుల్ రచించుతఁ,
మరలను రామదేవుఁడు సమాగతుఁ డివ్వనికొ స్వయంబుగాఁ.

రాము.—సఖీ, వాసంతి, ఇటుఁ గూర్చుండుము.

వాసంతి.—[కూర్చుండి సశాస్సము] మహారాజ, కుమారలత్తణునికి కుశలమా?

రాము.—[వినమి నభినయించి]

తే. జలము నివ్వరి వూరిఁ గై నలమున నిడి

యే తరు విహంగ మృగముల సీత పెనిచె,

వానిఁ గన్నంత వికృతి నా కౌ నొకండు

ప్రస్తరోద్భేద వటువు హృద్భ్రవము వోలె.

౧౮

వాసంతి.—మహారాజ, ఇదే గదా! నాన్నను గదా కుమారులత్తణునికి కుశలమా

అని.

రాము.—ఓహూ! మహారాజా! నాని ప్రేమలేని నిలుపువడము. సౌమిత్రిని
గూర్చి మాత్రము శాస్సగ దృడాశ్రయము కుశలప్రసన్న. కావున తలంపెదను. ఈమెకు
సీత వృత్తాంతము ఎఱుకవడి యున్నదని. [ప్రసాదము] అవును. కుశలము కుమారు
నికి. [అని యేడ్చును.

వాసంతి.—ఓయి దేవరా, క్రూరుడను గదా అయితివి.

సీత.—సఖి వాసంతి, నీ పిల్లలు పలిగద వేమిటి! ఆగ్ర్యపుష్పండు ఎల్ల వారికిని
ప్రియార్థుఁడు గదా, నా ప్రేమసఖికి విశేషముగా నట్టి డని చెప్పవలయునా?

వాసంతి.—

ఉ. ఈవె మదియ జీవితమ, వీవె ద్వితీయ మనంబ; వక్షులం
దీవె విశుద్ధకౌముదివి, యీవె సుధాపగ వంగమందునుఁ,
ఈవహి బేలకుఁ శతము లిచ్చగము ల్పచరించి దానినే

[నిశ్చయించి]

ఈ విధి! శాంత మాత! మటుగా కిక నుత్తర మేల యూఁకొనఁ!

[అనిమూర్ఛిల్లును.

రాము.—యుక్తము గదా మాట మానుటయు మూర్ఛిల్లుటయు. సఖీ, సమా
శ్చింతింతుము సమాశ్చింతింతుము.

వాసంతి.—[సమాశ్వాసిల్లి] ఏల యీ యకార్యమును దేవర కావించెను,

నీత.—సఖి. వాసంతి, మానుము మానుము!

రాము.—లోకము ఒప్పలేదని

వాసంతి.—అందులకు ఏమి కారణము?

రాము.—అది లోకమునకే యెఱుక.

తమస.—లోకులను నిందింపఁదగును,

వాసంతి.—

ఉ. ఓయి కఠోర! నీకు యశ మొక్కటియే గద యెంతయుం

బే యయశఁబు ఘోరతరః మింతటికన్న వచింప నేర్తువే!

ఆ యటవిక మృగీనయన కై నగతిక వివరింప వయ్యయో

హో యధినాథ; యే మనుచు నూహ యొనర్తువాదానినయ్యయో!

నీత.—నీవే సుమా వాసంతీ దారుణురాలవు కఠోరపును. ఏలన నిట్లు ఆర్య పుత్రుని తుభితుని తోభ పెట్టుచున్నావు.

తమస.—ప్రేమయు శోకమును ఇట్లు పలుకుచున్నవి.

రాము.—సఖి ఏమనుకొనవలసినది?

తే. చకిత సారంగతర్జక చపల నయన

స్ఫురిత పరిణత గర్భ ప్రభూత భేద

కౌముదీమయి బిసముగ్ధ గాత్ర లతిక

యబల క్రవ్యాత్కుల విలుప్త యయ్యో నిజము. ౨౦

నీత.—ఆర్యపుత్రా, బ్రదికియున్నాను.

రాము.—హా ప్రేయసీ, జానకీ, ఎచట నున్నావు ?

నీత.—అక్కటా అక్కటా, ఆర్యపుత్రుఁడు సయితము వావిచ్చి యేడ్చు చున్నాఁడు!

తమస.—పట్టి, ఇది యుక్తమేగదా. దుఃఖితులు దుఃఖినిర్వాపణము చేసికొన వలసినదే గదా. ఏలన,—

తే. వెల్లి దరులఁ బొరలి హల్లకల్లోల మా

కొలనిఁ ద్రెవ్వనీక కలుఁజు గాచు;

శోకవేగమునకు తోభించు డెందముక

విలపనంబు గాచు వీలనీక. ౨౧

నిశేషముగా రామభద్రునికి పెక్కు తెఱంగుల జీవలోకము కష్ట మైయున్నది.

ఉ. పూనికతోడ విశ్వమును బ్రోచుట కార్యము శాస్త్ర సమృత్తిక,
మానినివంత యాత్మను సుమంబును ఖుర్తము వోలె వాడ్యేడిక,
తానె తొలంచుటక విలపితంపు వినోదము నబ్బదాయెనే !
కాన నిటిప్పుడేని శమకారణ మా రుదితంబు మేల్గదా.

౨౩

రాము.—కట్టా ! కట్టా !

ఉ. వ్రీలును గాని గుండె భయవేగముచే, మఱి గాదు రెండుగా!
సోలును గాని విహ్వలత సొమ్మల మై, విడ దొర చేతనక!
కాలుచు గాని లోనిసెగ కాయము జేయదు బుగ్గిగా ! హతిక
గూలుచు గాని మర్కముల గోసెడి దైవము కోయ దాయువుక !

సీత.—ఇట్టిద యిది.

రాము.—ఓ, అచ్యుతాగా ! పొరబొరపడులాదా !

చ. సరిపడదాయె మీమదికి జానకి యింటను మన్ని, దానఁ బు
ల్పారకనుబోలె శూన్యవనిలో విడనాడితి; వెండి వందురక;
పరిచయబంధు లైన యలభావము లిట్లు కరంచె నామదిక,
శరణము లేమి రోదనము సల్పెద, నిందుల కేని యోర్వడి !

తమస.—శోక సముద్రంబునందు తొలిగి యిగిలముగా నున్నది !

హాసంతి.—కడనిపోయినదానింగూర్చి దేవర తొల్లి వహింపవలయును.

రాము.—సఖీ, ఎట్లు కలెదవు తొలిమి యని ?

తే. దేవి పాడిచిన్నట్టి యీవసుధకు

బదియు రెండవ దగునేడు ప్రాప్త మయ్యె;

నష్ట మైనది సీత యన్నామ మదియు,

లేడు రాముఁ డనెడు మాట లేని దాయె.

౨౪

సీత.—ఆర్యపుత్రుని యీ వరసములచేత మూఢ నగుచున్నాను.

తమస.—అట్లే బిడ్డా.—

తే. స్నేహ శిశిరంబులును శోక నిష్ఠురములు

నిష్ఠతమములు గావు నీ కి పలుకులు;

తల్లి, యామకరందంపు థార లివ్వి

కురియుచున్నవి నీమీఁద నురువిషములు.

౨౫

రాము.—వాసంతీ, విను:—

తే. అడ్డముగ లోన నాటిన దౌ నలాత
శల్య మెట్టులొ సవిషదంశంబు నెట్లొ
అట్లై హృన్మర్తములను గోరాడుచున్న
కుందు మేకును నే నోర్పుకొనఁగ లేదె ?

౨౮

సీత.—ఎంత మందభాగ్యురాలను నేను! వెండియు నార్యపుత్రునికి ఆయాస
కారిణి నైతిని !

రాము.— ఇట్లు అంతఃకరణమును ఇంచుకేని చలింపనీయక స్తంభించుకొన్న
వాడన యైనను నాకిప్పుడు పూర్వానుభూతము లయిన యాయా ప్రియవస్తువులం
గానఁగా ఈ యుష్పెన కలిగినది. అది యెట్లన:—

ఉ. పాయక ఊభితేంద్రియవిపార విజృంభణ మాపువాడ నై
యే యతనంబు క్లేశపడి యే రచియింతునొ, దాని నెల్లనున్,
నాయెదలో వికారము ఘనం బయి యొక్కటి త్రోచివై చెడున్
దోయ్యురీ షహాగ్రయధోరణి నై కతనేతువుం బలెన్.

౨౯

సీత.—దుర్వార దారుణారంభ మైన యార్యపుత్రుని యీ దుఃఖసంతోభము
చేత నా హృదయము పరిస్ఫురిత నిజదుఃఖముం బోలె వడనడ వణఁకుచున్నది.

వాసంతి.—[స్వగతము] దేవర కష్టముపాలై నాడు. కావున వేటు విషయము
నకు మరల్చెదను. [ప్రకాశము] చిరపరిచితములైన యీ జనస్థాన భాగములను దేవర
చిత్తగించునుగాక.

రాము.—అట్లే కానిమ్ము.

[లేచి పరిక్రమించును.

సీత.—దుఃఖ సందీపనములనే ప్రియసఖి వినోదనోపాయ మని తలంచు
చున్నది.

వాసంతి.—[సకరుణము] దేవా, దేవా,

శా. ఈ వల్లీ గృహమందె యుండితివి కావే కన్పుఁ దన్తార్గమున్
దా వేడ్కం గొని తామసిం చె సఖి గోదం దిన్నె హంసాళితోన్;
వేవే వచ్చుచు దుర్తనాయుతునిఁగా వీక్షించి నిన్ భీత యై
కావించెన్ జితపద్మకోరకము ముగ్ధంబున్ బ్రణామాంజలిన్.

౩౦

సీత.—దారుణపు నీవు వాసంతీ, దారుణపు. ఏల యిట్లు ఈ హృదయమర్త
గూఢ శల్యోద్భటనములచేత మందభాగ్యు నన్నును ఆర్యపుత్రునిని సంతాప పెట్టెదవు?

రాము.—నందీ జానకీ! ఇదివరకు నిజబాహులు నీయొన్నావు. జాలిగొనవేమి?

శా.హా! ప్రాణేశ్వరి; నీలు నాయుడండ, వేహం బస్తబంధం బగున్!
చూపట్టున్ భువి పాడుగా, నవిరతార్చుల్ లోన నన్ గాల్చెడున్,
మో పొచీకటి నంత రత్న మునుగం బోలున్ వశాపేత మై,
ప్రాపించున్ బెనుమోహ, మేమి యింకమందాదృష్టుడం జేయుదున్!

[అని మూర్ఛిల్లును.

సీత.—అదెవ్వ యెవ్వ! అదృష్టమిట్లుండో నానల మా గర్భపోయినాడో.

వాసంతి.—దేవరీ, సమాశ్వాసిల్లును.

సీత.—హా అదృష్టమిట్లుండో, నందీభి నిష్క్రమన నన్నుగూర్చి నీకు సకల జీవ
లోకమంగళార్థార్థములను మోక్షములను ప్రసాదించుచుండెను యీదశాపరి
ణామము! హా విడిచిని! [అని మూర్ఛిల్లును.

తమన.—పట్టి సమాశ్వాసిల్లును సమాశ్వాసిల్లును. మరల నీ పోణిస్వగ్భయే రామ
భద్రునికి జీవనోపాయము. [సీత సమాశ్వాసిల్లును.

వాసంతి.—ఏమి భయము నందీభి! హా! ప్రాణేశ్వరి సీత! ఎక్కడ
నున్నావు? నీ భరిత్యమును వెల్లడింపము.

[సీత విడిచి గొండుపోయి నీలమంగళము నొసటునుం దాకును.

వాసంతి.—హా! రామభక్తుని మరల నీరసం బొందినాడో!

రాము.—

తే. ఆమృతమయ లేహములఁ జిక్క సలఁదె నాఁగ
దైహికములను లోకే వేలిధాతువులను,
స్వర్గ మాకస్థికిము నన్ను బ్రదుకఁజేసి
హర్షమున నొందునగ మోహమందు ముంచె.

3౨

[అనంద నిమిత్తమున నందీభి నీలమంగళము నొసటునుం దాకును. సీత నట్లు
చున్నావు.

వాసంతి.—ఎట్లు?

రాము.—నీవు, నీవే నీ ముచ్చికి నానల మరల దొరుకది.

వాసంతి.—ఓయి దేవరీ! రామభక్తుడో, ఎక్కడ సయా యామె?

రాము.—[స్వర్గమును విడిచివచ్చుచున్నా] ఇది ఎదురనే.

వాసంతి.—హా దేవరీ, ప్రాణేశ్వరిగ భిష్మును నందీభి గర్భము నన్ను ఏల యిట్లు
మర చెప్పదదాదుములైన ప్రాణములవేతి మరల విడిచివేదవు.

సీత. — నేను అవలి కరుగఁ గోరుచున్నాను. దీగ్ల దారుణంబునే యైనను నా సంతాపమును త్షణములో పోనడఁచుచున్న చిరసద్భావసౌమ్యశీతలంబైన యీ యార్య పుత్ర స్వర్ణచేత నా హస్తము వజ్రలేపోపనిబద్ధముంబోలె యెమర్చుచు కీ లెడలినట్లు తడంబడుచు వశము దప్పి వణకుచున్నది

రాము. — సఖి, ప్రలాపము లనెద వేమి?

మ. మును పుద్వాహమునందుఁ గంకణధరంబున్ దేనిఁ గైఁగొంటినో,
అనుభూతంబొ సుధాహిమంబు చిరమే యత్స్వర్ణ మిచ్చారతిన్,

సీత. — ఆర్యపుత్రా, ఆతఁడవే యిపుడు నీవు

రాము. —

పునరాత్తంబుగదే యదే లవలిక్రొవ్వెల్లల్కం బినాళించు నా
వనితారత్నము కేలుఁదమ్మి కరకాప్రాలేయ సౌభాగ్య మే. 33

[అని గ్రహించును.

సీత. — అహో! కట్టా! ఆర్యపుత్రుని స్వర్ణచేత మోహితనయిన నాకు ప్రమాదము సంభవించినది!

రాము. — సఖి వాసంతి, ఆనంద నినిలాలితేంద్రియుఁడను నివ్వెఱచేత వివశుఁడను. కావున నీవు ప్రియసఖిని ఇంచుక సేపు పట్టుకొమ్ము.

వాసంతి. — కట్టా ఉన్నాదమే అయినదే.

[సీత వడిగా చేయి లాగికొని అపసరిల్లును.

రాము. — హా, ఇసీ, ప్రమాదము!

ఆ. పల్లవోపమంబు పరిగళితం బయ్యె
జడమునుండి జడము సరగ నిసృడె.
వేపినుండి వేపి స్వేదనుండియు స్వేది
నాకరంబునుండి నాతికరము. 34

సీత. — ఆర్యపుత్రుని సయనములు అవ్యవస్థితముగా న్నిమిత్తములును మూఢములును సుడియుననియుంగా నున్నవి. ఆర్యపుత్రుఁడు ఇంకను తన్ను కుదుటికిం బెచ్చుకొలేదు.

తమస. — [స్నేహ హాస కాతుకములతో, నిర్వర్ణించి].

తే. స్వేద రోమాంచ వేపథు స్ఫీతగాత్రి
యయ్యె బాల ప్రియస్వర్ణ హర్షమునను,
కరువలికిఁ దొలిజడికిఁ గ్రక్కదలి తడిసి
క్రొత్త ననుచు కదంబంపుఁ గొమ్మవోలె. 35

చ. సరవి నుపాయవంతము నజస్రవి^{నో}దము నై ప్రవీర సం
హరణముచే జగంబున మహాద్యుత మై మదిరాక్షితోడ ము
న్విరహము సహ్యా మయ్యె నరినిర్తథనావధి. యిప్పు డన్న^{నో}
నిరవధి నిష్క్రియము నిష్పరిదేవిత మెట్లు సహ్యా మా. 32

సీత.—నిరవధి యని హా చెడితిని మందభాగ్యను !

[అని ఏడ్చును.

రాము.—హా ! కష్టము !

చ. ఎచటఁ గపీంద్రుఁడెల్లి వృథ, యెచ్చటఁ గ్రోతులశక్తి వమ్ము, వ
మ్మెచటను జాంబవంతతి, యనీశుఁ డెటం జన వాయుసూనుఁడుకా,
ఎచటికిఁ ద్వప్తసూతి నలుఁ డేనియుఁ జేయఁగలేడు దారిఁ దా,
నెచటికి లక్ష్మణేషువులు నేగవ, యం దెట నుందువే సఖి ! 33

సీత.—పూర్వ విరహమును బహుమానించుచున్నాను.

రాము.—సఖి వాసంతి, ఇప్పుడు రామునింజూచుట సఖులకు దుఃఖమునకే,
కావున, ఎంతసేపు నిన్ను ఏడిపింతును? మఱి నాకు పోవ ససుజ్ఞ యి^{చ్చ}ము.

సీత.—[ఉద్వేగముతో తమసను పట్టుకొని] భగవతి తమసా ఏమి ఆర్య
పుత్రుఁడు పోనేపోవునే !

తమసా.—బిడ్డా, ఊరిడిల్లు మాఱిడిల్లుము మానమును చిరంజీవు లగుకుశలవుల
వర్ష వర్షన మంగళములను నెఱవేర్చుటకు భాగీరథీ పాదమాలముం జేరుదము.

సీత.—భగవతి, అనుగ్రహంబున సెలవిమ్ము, దుర్గభజనుని త్కలమాత్ర మయినను
కాంచెదను.

రాము.—ఇప్పుడు నాకు అశ్వమేధమునకై సహధర్తచారిణి కలదు.

సీత.—[ఉత్కంపముతో] ఆర్యపుత్రా, ఎవ రామె ?

రాము.—బంగారపు సీతా ప్రతిమ.

సీత.—[ఉచ్చాసముతో, సభాష్పము] ఆర్యపుత్రుఁడవే యిప్పుడు నీవు
అహో! నా కిపుడు ఆర్యపుత్రునిచేత పరిత్యాగ శల్యము తివిచివైవఁబడినది !

రాము.—దానిం జూచుచు నైన బాష్పావరుద్ధమును నేత్రమును వి^{నో}ద
మొందించెద.

సీత.—ఆర్యపుత్రునిచేత బహుమానింపఁబడునది యది ధన్యగదా, ఏలన, అది
ఆర్యపుత్రుని వి^{నో}దపెట్టున దై జీవలోకమునకు ఆశానిబంధన మైనది.

తమస.—[స్థితస్నేహాస్రములతో కవుంగిలించి] ఓసి బాలా, ఇది నిన్నే
పొగడుకొనుట.

సీత.—[సలజ్జము, అధోముఖియై, స్వగతము] భగవతి నన్ను పరిహసించుచున్నది.

వాసంతి.—ఈ యాగమనసంవిధానమే మాయందు నీ మహాప్రసాదము, హాసనియున్న కార్యహాని లేకయుండునట్లు సోదగును.

సీత.—ఇప్పుడు నాకు వాసంతి ప్రతికూల యైనది.

తమస.—రా రమ్మ పోవుదము.

సీత.—[కష్టముతో] అట్లే చేయుదము

తమస.—ఎట్లు సోయెదవు? ఏలన,

తే. తృష్ణచే నీదు నేత్రంబు తీగసాగి

నాటిన ట్టనయది ప్రాణనాథు మేన;

మర్తభేదపరము లుద్యమములు గూడఁ

దిగున లేకున్నయవి దాని ముగుద, యిపుడు.

3౯

సీత.—[పుష్పాన్ని పుష్పమునైతి దగ్ధన మిచ్చిన యాగ్యపుత్ర] చరణకమలము లకు నమస్కారము. [సీత మూర్ఛిల్లును.

తమస.—పట్టి, ఊరేడియు మూరేడియు.

సీత.—ఎంతసేపు మోపులయెగమున పూర్ణమానందప్రదర్శనము?

తమస.—అహో సంవిధానకము!

తే. రస మొకఁడె కరుణంబె కారణవశమునఁ

బడయు భిన్నత వేర్వేర్వివర్తములను,

అలలు బుడగలు సుదులును నను వికృతులు

నీ రెనసినట్టు, లది యెల్ల నీరె గాదె.

౪౦

రాము.—విమానరాజ, ఇటు ఇటు.

[అందఱు లేతురు.

తమసా వాసంతులు.—[సీతాగాములంగూర్చి]

అ. అవని యమరనదియు సన్నద్విధలు గూడఁ

దొలుతఁ గవితఁ గన్న కులపతియును

అల వసిష్ఠుఁ డనుగతారుంధతీకుండు

నిత్య మంగళములు నింత్రు నీకు.

౪౧

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

తృతీయాంకము సమాప్తము.

మిశ్ర విష్కంభకము.

[అంతట ఇరువురు తాపగులు ప్రవేశింతురు.]

ఒకఁడు.—సౌధాతకీ, నేఁడు మెండుగా సమకూర్చిన యతిథి జనులతోను వాని సంతర్పణకొఱకు దండిగా జరుగుచున్న యారంభములతోను, వాల్మీకి భగవానులవాని యాశ్రమపదము ఎంత రమణీయముగా నున్నదో చూడు.—అట్లే గదా.—

తే. ఉష్ణ మధురంబు నివ్వరి యోదనంపు
గంజి నీపూటబాలెంత కాంత మున్ను
త్రాగఁగా వేచి మిగిలినదానఁ ద్రాగు
నాశ్రమ మృగంబు తాను బర్యాప్తి గాఁగ.

మఱియు.—

తే. నేని వంటకముననుండి నిగుడుచున్న
వలపు సనసన్నముగఁ దోడు కలసికొనఁగ,
రేగుఁబండులతోడి మిశ్రీకృతంపు
శాకపుం బాకపుం దావి సాగు దవ్వు.

సౌధాతకీ.—నేడు నరపమీసగడ్డాలగాళ్లకి సవిశేష మైన యనధ్యాయకారణం వచ్చింది.

ప్రథముఁడు.—[విహసించి] ఓరి సౌధాతకీ, నీ కేమో పెద్దలయందు గౌరవము అపూర్వముగా నున్నదిరా!

సౌధా.—ఒయ్యోవు భాండాయనా, ఈ పెద్ద ముసళ్ల బిడారుకు నాయకుడుగా ఇప్పుడు వచ్చాడే నారమడిధారి, ఆతనిపే రేమోయి?

భాండాయనుఁడు.—చీ! చాలింపు ఎగతాళి. ఎఱుఁగవా ఋశ్యశృంగాశ్రమము నుండి అరుంధతీ పురస్కృతలను దశరథ మహారాజ భార్యలను తోడ్కొని భగవానులు వసిష్ఠులవారు వచ్చియున్నారని? అట్లుండ ఏమి యిట్లు ప్రేరేదవు?

సౌధా.—ఊ! వసిష్ఠుడా?

భాండా.—అవును.

సౌధా.—నే ననుకొన్నాను పులో తోడేలో అని.

భాండా.—అ! అ! ఏ మంటివి?

సౌధా.—ఆయనగారు వచ్చి రాకముందే పాపం! ఆ కల్యాణిని కపిలని మడమడ నవిలి గుటకాయస్వాహా చేశాడే!

భాండా.—“మధుపర్కము మోసముతోడిది” అను వేదమును ప్రమాణీ
కరించి శ్రోత్రియునికి అభ్యాగతునికి కొదమ పెయ్యనుగాని ఆబోతునుగాని చింభోతును
గాని గృహస్థులు పెట్టుదురు.” అని ధర్మనూత్రకారులు పఠింతురు.

సౌధా.—ఓయి, ఓడినావు.

భాండా.—ఎట్లు?

సౌధా.—ఎట్లా? వసిష్ఠమిశ్రులు రాగానే కొదమ పెయ్యని కోసినారుగదా,
మఱి నేడే వచ్చిన ఆ రాజుకి జనకుడికి భగవంతుడు వాల్మీకికి పెరుగు తేనెలతో
మాత్రమే మధుపర్కం పెట్టినాడూ, కొదమ పెయ్యని చంపలేను.

భాండా.—మోసము నడలిన చినవారికి ఈ కల్పమును ఋషులు అవలం
బింతురు. ఆ మహనీయుడూ జనకుడూ మోసమును నడలినవాడూ.

సౌధా.—ఎందుకు నడలినాడూ?

భాండా.—అతని సీతాదేవికి కళ్యాణమహర్షిపాకమును విన్నప్పుడే వైఖానస
వ్రతముం గొన్నాడూ. అది మొదలు, చంద్రద్రోణ తపోవనములో ఇన్ని సంవత్సర
ములు తపస్సు గావించినాడూ.

సౌధా.—అక్కడినుంచి మోసముకు వచ్చాడూ?

భాండా.—చిగతాల సీతామిత్రుని వాల్మీకిని చూచుటకు.

సౌధా.—వియ్యపుగల్లుని ఈయన దర్శించినాడా లేదా?

భాండా.—ఇప్పుడే వసిష్ఠ భగవంతులు కన్యల్యాదేవికి అరుంధతీ భగవతిచే
చెప్పి పంపినారు:—“స్వయముగా పోయి జైదేహుని దర్శింపవలసినది.” అని.

సౌధా.—మఱి యీ ముదకలు జనకుతో జనకు కలుసుకొన్నట్లే మనమున్న
వటువులతో గూడుకొని అనాధ్యాయ మాహాత్మ్యవాన్ని ఆటలచే నెఱవేర్చదాము.

[అని పరిక్రమింతురు.

భాండా.—ఇతడే ఆ బ్రహ్మవాది పురాణరాజుని జనకుడు వాల్మీకిని వసిష్ఠుని
ఉపాసించి యిపుడు ఆశ్రమమునకు వెలుపల పెట్టా ముదట కూర్చున్నాడు; ఈయన.—

తే. మానసములోన నిత్యత నూనినట్టి

భూసుతాశోకమునఁజేసి పొగలుచుండు,

లోనఁ గార్చిచ్చు పర్వ ననూనగరిమఁ

గాలుచుండెడు జీర్ణ వృక్షంబు వోలె.

3

[విష్కంభింతురు.

మిశ్ర విష్కంభకము సమాప్తము.

చతుర్థాంకము

[అంతట జనకుడు ప్రవేశించును.]

జనకుడు.—

శా. ఘోర ప్రక్రియ వైశసం బది సుతం గ్రుంకించి నాగుండియన్
స్ఫారంబై కడు వచ్చి క్రొచ్చి యటఁ బెల్చున్ నాటె నేశోకమున్,
ధారావాహి పటిష్ఠమై యది చిరత్నం బయ్యు నూత్నంబు నా
హోరాహోరిగ అంపకోతవలెఁ గోయున్ నాదు మర్తంబులన్.

అయ్యో! ఇనీ! ఇట్లు మదిమిచేతను ఓగ్వరాని దుఃఖముచేతను పైగా పరాక
సాంతపన ప్రభృతి తపస్సులచేతను ధాతువులు శోషించి గుండెలకుం గొఱగాని యీ
పాడు దేహము ఇప్పటికిని కూలి పోక యున్నది! ఆత్మ స్థూలము అసుర్యము లనుపేరి
యంధతామి స్రలోకములందుఁ గూలుదు రని ఋషులు తలంతురు. ఎన్ని వత్సరములు
గడచినను నిరంతర పరిభావనచేత స్పష్టప్రకాశమై నా దుఃఖాతీరకము క్రొత్తదియుం
బోలె శమింపకున్నది! హా తల్లీ! దేవయజ్ఞసంభూతురాలా, సీతా! నీ నిర్మాణ భాగ్యము
కట్ట! లజ్జచే స్వచ్ఛందముగా ఏడ్చుటకేని శక్యము కాని యిట్టిదిగా పరిణమించినది,
హా హా పుత్రీ!

తే. అనియత స్థిత రుదిత మై హవణమీలు
కొలఁది పలుగ్రొన్న నల కొనల్ వెలయుదాని
సలదసంగత మంజుల జల్పితమును
నీ నిసుఁగుమోము లేదమ్మి నే స్మరింతు.

౨

భగవతీ, వసుంధరా! నీవు నిజముగా ఆతిదృఢవు సుమా!

ఉ. ఈ వనలుం డరుంధతి మునీంద్రులు గంగ యెవ రైవేర్చికిన్
భావకులో, య దేల, రఘువంశగురుం డగుప్రాద్దె సాక్షియో,
యీవ యెవ రై విద్యను ద్రయింబలెఁ గంటివో, భ్యాతశుద్ధికే
యీవిలయంబు నట్టిసుతకే యెటు దారుణురాల యొర్చితో!

3

[నేపథ్యమున]

ఇటు ఇటు భగవతీ మహాదేవులు.

జన.—[చూచి] అహో! గృష్టి అరుంధతీభగవతికి దారి చూపుచున్నాడు.
[లేచి] మఱి యెవరిని మహాదేవి యని పిలిచినాడు? [నిరూపించి] హా! ఏమి! మహా

రాజ దశరథుని భగ్తపత్ని, నా ప్రియసఖి కౌసల్య! ఆమెయే యీమె యని ఎవఁడు
అనవాలు పట్టఁగలఁడు!

తే. సిరికరణి దశరథునింటఁ జేలఁగె నీమె

కరణి యన నేల? లెస్సయ్యా సిరియ యనుటె;

అట్టి యీమె విధివశాన నైన దేదొ

శోకమయ భూత; మేమి విపాక మహాహ!

౪

ఇది పాపమయిన మఱియొక దశావ్యత్యాసము.

కం. ఆయెను ము న్నేజనము స

కాయ మగు మహాత్మవంబుగా నా, కదియే

యాయెను దుస్సహ మగపడి

గాయమునం గ్రుక్కినట్టి ఘోరమువోలె.

౫

[అంతట అరుంధతి, కౌసల్య, కంచుకియు ప్రవేశింతురు.]

అరుంధతి.—దేవీ పిను. స్వయముగా పోయి వైదేహుని చూడవలసిన దని
యిది మీ కులగురువు నా దేశము. అందులకే నన్ను పంపినారు. మఱి యేల మాటి
మాటికని ఇట్లు మిక్కిలి ననుదివియుట?

కంచుకి.—దేవీ, నా విన్నపము చిత్తగించి మనస్సు నిబ్బరము చేసికొని
వసిష్ఠభగవానులవారి యాదేశమును జరుపుము.

కౌసల్య.—ఇట్టి కాలములో మిథిలాధిపుని చూడవలసి వచ్చె నని ఒక్కమ్మ
డిగా సకలదుఃఖములును సంభవించుచున్నవి. మూలబంధనము పెల్లగిల్లుచున్న నా
హృదయమును నిలువరించుకొన సమర్థును గాక యున్నాను.

అరుంధతి.— ఇందు సందేహ మేమి?

తే. మానుషుల కన్లుబంధులం బాయఁగదురు

వనట లెంతయు సంతాన వాహు లయ్యు

నిష్ట జనమును గన్నంత నిముడ లేక

వేల వట్టులచే బోలె వెల్లివొడుచు.

౬

కౌసల్య.—వోడలేక నా పట్టికి ఇట్లు సంభవించి యుండఁగా ఎట్లు ఆ రాజర్షి
ముఖమును చూతును?

అరుంధతి.—

తే. ఇతఁడె మీ మేటి సంబంధి యీడ్యయశుఁడు
జనకవంశ ప్రభావ సంస్థాపకుండు,
ఈయనఁకుయాజ్ఞవల్క్య మునీంద్రు డొసంగె
బ్రాతి యైనట్టి బ్రహ్మ పారాయణంబు.

2

కౌసల్య.—ఈయన మహారాజునకు హృదయగానందుఁడు, పట్టికి కోడలికి తండ్రి, రాజర్షి. హా కట్టా, మహాత్మ్యవ పరంపరతోడి యా దినములందు ఈయనచే సంభాషిత నైతిని. హాదై వమా! అది యెల్లను లేదాయె.

జన.—[నమిపించి] భగవతీ, అరుంధతీ, నై దేహుఁడు సీగధ్వజుఁడు అభివాదన మొనర్చుచున్నాఁడు.

ఉ. నీవలనం బవిత్తునిగ నీపతి త న్నరయున్ మహామహాః

పావను లైన పూర్వ గురువర్యుల కెల్ల గురుండు దాన యై,

దేవి నుషం బలెన్ భగవతిన్ భువనత్రయ మంగళావహన్

భూవిహితాత్మ మౌళి నయి మ్రొక్కెద దేవి యరుంధతీ నినున్.

అరుం.—అక్షరమైన జ్యోతి నీకు ప్రకాశించునుగాక, ఈ తపించుచున్న దేవుఁడు పరోరజసుఁడు నిన్ను పవిత్రుం జేయుఁగాత.

జన.—అయ్యా, గృష్టీ, ప్రజాపాలుని తల్లికి ఈమెకు అనామయము గదా?

కంచు.—[స్వగతము] నిరవశేషముగాను అతినిష్ఠురముగాను మర్తము గాడ దూఱబడితిమి. [ప్రకాశము] రాజర్షి, ఈ కోపముచేతనే చిరపరిత్యక్త రామచంద్ర ముఖదర్శనయై అతిదుఃఖితయై యున్న దేవిని దుఃఖపెట్టుట తగ్గగు. రామభద్రుఁడును పౌరజానపదులు 'ఎల్లెడలను బీభత్సపుఁ గింవదంతిని పర్వించుచు అల్పబుద్ధులు అగ్ని శుద్ధిని నమ్మరైరి గదా' యను హేతువుచే దారుణకృత్యము గావించినాఁడు.

జన.—[రోషముతో] అ! అగ్ని యనఁగా నెవఁడు నాప్రసూతిని పరిశోధించు టకు? కట్టా! రామపరిభూతుల మయ్యును ఇట్లు పలుకుజనులచే మరల పరిభూతుల మగుచున్నాము.

అరుం.—[నిశ్చసించి] ఇట్లే ఇది. నా పట్టియెడ అగ్నియని లఘువు లక్షర ములు, సీత యనుటయే చాలును. హా! పట్టి.

చ. తనయవొ శిష్యవో తనకు, దాని న టుండఁగనిమ్ము; నీదు పా
వనతరశుద్ధిపెంపు దృఢభక్తిని నీయెడఁ నాకుఁ గొల్పెఁ బో.

చినవయ సంట! యింతి వంట! సీతరొ, వంద్యవ యాత్రిలోకికీక;
గొనములె పూజకుం బద మగున్, గొఱగావు వయస్సు, లింగమున్.

కౌస.—అహో! వేదసలు రేగుచున్నవి!

[అని మూర్ఛిల్లును.

జన.—హా! ఇ డేమి?

అరుం.—రాజురీ, వేటేమి?

ఉ. భూరమణుం డతం, డలప్రమోదము, లాశిశు, లాదినంబులున్,
స్తారిత మయ్యెఁ గూర్చిసఖు సర్వము ని న్దన; దానఁజేసి యీ
ఘోరవిపాకమందు ధృతిఁ గోల్పడి నీసఖ మునై మూర్ఛలో;
నారులమానసంబు సుమనస్సుకుమారము గాదె యారయన్. ౧౦

జన.—అయ్యో అయ్యో, ఎల్లవగలను నేను క్రూరుడ నైతిని; ఏలన నేను చిర
కాలమునకుం గనఁబడిన ప్రియమిత్రుని ప్రియభార్యను మైత్రితో చూడనైతిని.

ఉ. ఆయన దొడ్డవియ్య, మితఁడొ బ్రియమిత్రుఁ, డతందె స్వాంతమా,
నాయన రూపి హర్షము, సమస్తమునుం బురుషార్థ మాతఁడే!
మై యగు, జీవ మాఁ, బ్రియతమం బెది యంతటికన్న నద్ది యా,
నేయది నాకు శ్రీలుఁడు మహీంద్రుఁడు పంక్తిరథుండు గాఁడహా!

అకటా! ఈమెయే యా కౌసల్య!

చ. అరిదిగ నీమె కైన బతి కైన్దనుపాంశున దోసమయ్యె నే,
నిరువు రొకల్లోకల్లపయి నెగ్గులు నెప్పఁగఁ బాత్ర మేనె కా.
సరసత నంతఁ గిన్కకుఁ బ్రసన్నతకు న్నటి కర్త నేన. హా!
స్మరణ మ దేల వచ్చినది! మాడ్పఁ దొడంగిన దర్శి డెందమున్. ౧౧

అరుం.— హా కష్టము! ఈమెహృదయము చాలసేపు శ్వాసము నిల్చిపోయినం
దన కతిన మైయున్నది.

జన.—హా ప్రియసఖీ!

[అని కమండలూదకముతో తడుపును.

అ. తొలుత నెయ్యకరణి బలుసుఖ మిచ్చుచు

నేకతానముగను హితము సేయు.

పిదప హేతుహీన విద్వేష ఘోర మై

విధి మనోగదంబు వెట్టు బిట్టు.

కౌస.—[చేతనం బొంది] హా పట్టి జూనగీ! ఎచట నున్నావు? పెండ్లికళ్ళ గొప్ప తొడవై. శుద్ధమైన మందహాసాంకురములచే మనోహరమయిన నీ ముఖపుండరీకము కన్నుల యెగుటఁ దోచుచున్నది. బిడ్డా, వెన్నెలనిగ్గులు నెదఁచెల్లెడు సుందరాంగక ములతో మరల నాయొడి నలంకరింపవే. ఎప్పుడును మహారాజు చెప్పుచుండును 'ఈమె రఘువంశ మహత్తరులకు కోడలేగాని మనకిన్ననో జనకరాజసంబంధముచేత కూతురే' అని.

కంచు.—దేని యన్నట్లే.

తే. ఏవురైనను బిడ్డలు భూవరునకు

వల్లభుఁడు మీసరముగ సుబాహురిపుఁడు.

అట్లే నల్వరు వధువులయందు సీత

యన్గుసత శాంతవలె ప్రియ యయ్యెఁ గరము.

౧౪

జన.—హా! ప్రియసఖుఁడా, దశగథ మహారాజా! ఇట్లు నీవు సర్వప్రకార హృదయంగముడ వై యుంటివే, నిన్నెట్లు ముఱచి నేర్చును?

మ, వరు నా పుత్రజమున్ వధూపితలు సంభావించు; రావొడ్డయా

దర మీవియ్యమునందు నయ్యె విపరీతం, బీవె న న్గొల్చుటన్;

హరియించె న్నినుఁ గాల మట్టిని, హృతం బావియ్యపునీబ;మీ

నరకాభీలజగానఁ బాపతతినొ నాజీవితం బిస్సిరో!

౧౫

కౌస.—నాకూనా, జూనగీ! ఏమి చెయుదును! గట్టి వజ్రతేజముచే నంటుకొని బందన గొన్నదియుంబోలె నా పాడు జీవితము మందభగ్యము నన్ను వీడకున్నది!

అరుం.—ఊరిడిల్లుము రాజపుత్రీ! బాష్పములను గూడ నడుము నడుము ఆపు కొనవలసినదే. అదిగాక మఱచితివా. ఋశ్యశృంగాశ్రమాములో మీ కులగురువు చెప్పిన దానిని? అది రానేవచ్చినది. మఱి మేలొసంగఁ గలదు.

కౌస.—భగవతీ, ఆశ యుడిగిపోయినది.

అరుం.—అట్లైన నది అసత్యమని తలంతువా రాజపుత్రీ, సుశ్రుతి యా దాని నొందుగా భావింపఁ దగదు. అది తప్పక జరుగునదే.

తే. జ్యోతి యావిర్భవించిన యుర్విసురుల

వాక్కులందు వికల్పంబు వలదు సేయ;

వీరివాక్కున శుభ లక్ష్మి వెలయుచుండు;

● విప్లవము చెంద వెందును వీరినుడులు.

౧౬

[నేపథ్యమున కలకలధ్వని]

[అందఱు విందురు.

జన.—నేడు శిష్టానధ్యయన మని అద్భుతక ఆడుకొనుచున్న వటువుల కోలా
హల మిది.

కొస.—పసితనమున సౌఖ్యము సులభము. [నిరూపించి] అహో వీరి నడుమ
ఎవరు వీడు రామభద్ర లక్ష్మీ పరిశోభితములై ఉదార ముగ్ధ లలితము లైన యవయన
ములచే మా కన్నులను చల్లజేయుచున్నాఁడు?

అరుం.—[ఆనంద బాష్పములతో, స్వగతము] ఇది గదా భాగీరథి నివేదిం
చిన యాకర్షణమృతము. ఇది మాత్రము తెలియకున్నది, ఆయుష్షంతుట కుశలవులలో
ఇతఁ డెవరో, అని.

జన.—

మ. సర నేందీవర నూత్నపత్ర మస్మణ శ్యామాంగుడున్, గాక ప
క్షరమా శోభిముఖుండుఁ, బుణ్య రుచిరజ్య స్తాణ వానీకుడున్;
మరలన్ శైశవ మొందినాఁడు రఘువంశస్వామి నాపట్టి నా,
నెరపున్ దోచినమాత్ర వీఁ డెవఁడో నానేత్రంబులందున్ సుధన్.

కంచు.—ఈ బాలుఁడు తృప్తియ బ్రష్టచారి యని తలంచెదను.

జన.—అని సరియే. ఏలన:—

మ. ఇరుమై గంకఃతత్ర చుంబిత శీఖై కై కేషుధిన్ వీఁ పుటున్,
ఉరమున్ రుర్వజినోత్తరీయముఁ బవిత్రోద్భాసి భస్మాంకమున్,
పరిసందానిత మార్వ మేఖిల మధోవస్త్రంబు మాంజిష్ఠమున్,
కరమందు నిర్విలు రావికోల వలయాకల్పాక్షసూత్రంబునున్, ౧౮
భగవతి అరుంధతీ, ఈ బాలుఁ డెవ్వరి సుతుఁ డని తలంచెదవు?

అరుం.—మేము ఇప్పుడే వచ్చినారము.

జన.—ఆర్యా గృష్టి, నాకు కడుం గుతూహలముగా నున్నది. కావున పోయి
వార్తకి భగవానునే అడిగి రమ్మ ఈ బాలునితోనుం జెప్పుము.—‘వీ రెవరో వృద్ధులు
నిన్నుఁ జూడఁగోరు చున్నారు’ అని

కంచు.— నీ యాజ్ఞ.

[అని నిష్క్రమించును.

కొస.—అట్లు చెప్పిన వచ్చు ననియెదరా?

అరుం.—ఇట్టి నిర్దాణమునకు మంచి నడవడి తప్పునా?

కొస.—అహో! ఏమి! గృష్టి వచనమును వినయముతో విని ఆ బాలుఁడు ఋషి
కుమారులను వదలి ఇటు మొగంబై వచ్చుచున్నాఁడు.

జన.—[చాల సేపు నిర్వర్ణించి] అహో ఇ ధేమా గాని !

చ. వినయ శిశుత్వ మాగ్ధ్య పరిపేళల మా మహిమాతిరేకము

గనుదురు పీనియందు సరిగాఁగ విదగ్ధులు, గానలే రొరుల్.

కనఁబడి వీఁ డమోహము నకంప్రస్తునే హరియించె నామది,

ఘనబల మొప్ప నిస్తు నలికం బగు చుంబక ఖండము బలెన్. ౧౯

లవుఁడు—[ప్రవేశించి, స్వగతము] అజ్ఞాత నామక్రమగోత్రులకు పూజ్యులకే అయినను ఎట్లు అభివాదనము నేయుదును? [అలోచించి] ఇది మఱి యవిరుద్ధమైన పద్ధతి యని పెద్దలవలన వినియున్నాఁడ. [వినయముతో సమీపించి] ఇదె మీకు లవుని యాదలతో ప్రణామ సర్వాయము.

అరుంధతీ జనకులు.—కల్యాణబుఁడా! ఆయుష్షుండుఁడవు కన్ము.

కౌస.—బిడ్డా, చిగకాలము జీవింపుము.

అరుం.—రా రమ్మ సట్టి [అని లవుని ఒడిలో కుండ్లొండెంట్లుకొని, అపవారింంచి] అహా! ఒడిమాత్రమేగాక చిగకాలమునకు నా మనోరథముకూడ సంపూర్ణమయినది.

కౌస.—బాలక, ఇటుకును కొంచెము గన్ము [అని అంగున నిడుకొని] అహా అలంతిగ విరియుచున్న నల్లగలువవలె శ్యామలోబ్ధుల మైన నేహబంధంబుచేత నే గాక తామర యకరువులను గ్రసించి మధురకంఠ మైన గజమోరాళంపు నినాదమువోలె దీర్ఘ దీర్ఘంబైన స్వరముచేత సయితము ఈ నిసుగు గామభంగ్రునిం బోలుచున్నాడు. వీని శరీర స్పర్శయు రానుభంగ్రుని శరీర స్పర్శవలెనే నిండాగ విరిసిన పుండరీకపు లో వై పువతె మృదువుగా నున్నది. బిడ్డా, నీ ముఖచంగ్రుని చూచెదను [గడ్డ మెత్తి సబాష్పాకూతముగా] రాజర్షి, కంటివా? నిపుణముగాఁ బరీక్షించిన ఈ శిశువుముఖము నిశ్చయముగా కోడలి ముఖచంగ్రునిం బోలియున్నది.

జన.—కంటిని సఖీ. కంటిని.

కౌస.—అహా నా హృదయము నెట్టి గుఱు త్తినదానివలె ఏ మేమో తలంచుచు మిక్కిలి తేలిపోవుచున్నది.

జన.—

ఉ. బాలయు నల్లుఁడు సకలభావములం బ్రతిబింబ మై రనన్

బాలుని రూపకాంతులు విభాసిలు, బుట్టువినీతి యల్లదే,

క్రాలును బల్కునట్లె, యనఘం బనుభావము వారిదే యహా!

దేలోకా హా! విధి! పరువు లెత్తెడి నాచలబుద్ధి పైఁ బయిన్. ౨౦

కాస.—బాలకా, నీకు తల్లి యున్నదా? మీ వామనను స్మరింతువా?

లవు.—లేదు.

కాస.—అటయిన నీ వెవ్వరివాడవు?

లవు.—నేను వాల్మీకి భగవంతునివాడను.

కాస.—ఓయి బాలకా, చెప్పవలసిన దానిని చక్కగా చెప్పుము.

లవు.—నాకు ఇంతయే యెఱుక.

[నేపథ్యమున]

ఓహో సైనికులారా, కుమారుడు చంద్రకేతువు ఆజ్ఞాపించుచున్నాడు—
'ఎవ్వరును తపోవన సమీప ప్రదేశములను ఆక్రమింపఁగూడదు,' అని.

అరుంధతీ జనకులు.—మేధ్యాశ్వ రత్నౌ ప్రసక్తిచే బాలుడు చంద్రకేతువు
ఇపుడు వచ్చి చూడ నయినాడు. అహో పుణ్యదినము!

కాస.—వత్స లక్ష్మణుని పుత్రుడు ఆజ్ఞాపించుచున్నాడు. అని అమృతబిందు
సుందరములు శ్రీశ్రీరములు వినబడుచున్నవి.

లవు.—అయ్యా, ఎవ రితడు, చంద్రకేతుడు?

జన.—దశరథ పుత్రులను రామ లక్ష్మణులను ఎఱుఁగుదువా?

లవు.—ఎఱుఁగ కేమి? వారే రామాయణ కథా పురుషులు.

జన.—అటయిన నిది యెఱుఁగమి యెట్లు? ఆ లక్ష్మణుని కుమారుడు ఇతడు
చంద్రకేతుడు.

లవు.—అటయిన నితడు ఊర్తి శ కొడుకు మిథిలాపతికి రాజర్షి కి దౌహిత్రుడు.

అరుం.—[నవ్వి] కుమారుడు కథాప్రావీణ్యమును వెలిబుచ్చినాడు.

జన.—నీ విట్లు కథయందు ప్రవీణుడ వని, మఱి యడిగెదము చెప్పుము; ఆ
దశరథ పుత్రులకు ఏయే పేరుల యపశ్యములు ఏయే భార్యలయందు జనించినారు?

లవు.—ఈ కథాంశము మేము గాని ఒరులుగాని విన్నది గాదు.

జన.—ఏమి? కవి రచింపలేదా?

లవు.—రచించినాడుగాని ప్రకటింపలేదు. అందులోనే వేఱు సందర్భమున
ఏదో యొక భాగమును రసోత్కటమును అభినయార్హముగా రచించినాడు. దానిని
భగవంతుడు వాల్మీకి తనచేతితో స్వయముగా లిఖించి నృత గీత వాద్య ప్రయోగ
నూత్రధారునికి భరతమునికి పంపినాడు.

జన.—ఎందులకు?

లవు.—ఆ భగవంతుడు దానిని అచ్చరలచేత ఆడించునుగాక యని.

జన.—ఇదంతయు మాకు ఆశ్చర్యముగా నున్నది.

లవు.—సుగృహీత నామధేయునికి వాల్మీకి భగవంతునికి దానియందు ఆస్థ కడు
దొడ్డది. కావుననే ఏ శిష్యులచేత నిచ్చి ఆ పుస్తకమును భరతాశ్రమమునకుం బంపి
నాడో, 'వారికి తోడుగా ప్రమాదోచ్ఛేదనమునకై ధనుష్పాణిని నా భ్రాతను
పంపినాడు.

కాస.—నీకు భ్రాతకూడఁ ఉన్నాడా?

లవు.—ఉన్నాడు, ఆర్యుడు కుశుఁ డని పేరు.

కాస.—నీకు జ్యేష్ఠుఁ డని చెప్పినట్లయినది.

లవు.—అవును, పుట్టుక క్రమములో ఆయన పెద్దవాఁడు.

జన.—ఏమి ఆయుష్షుంతులు కవలా?

లవు.—అవును.

జన.—వత్సా, చెప్పాము, ప్రకటించిన కథాభాగము ఎంతదనుక వచ్చినది?

లవు.—వట్టి పౌరాపవాదమునకు బడిసి రాజు వెదలనడిచినదానిని దేవయజ్ఞ
సంభూతను సీతాదేవిని ఆసన్న ప్రసవవేదననే ఒంటిదానినిగా అడవిలో వదలి లక్ష్మ
ణుఁడు మరలిపోయెను.—అన్నంతదనుక.

కాస.—హా! పట్టి ముగ్ధా చంద్రముభీ! ఇస్సడు ఏకాకినిజైన నీదు మైపుష్ప
మునకు ఎట్టి దైవదుర్విలాస విపాకము సంభవించినదో!

జన.—హా బిడ్డా!

మ. నవ ఘో రాభిభవంబునుం బొరసి, వెంటఁ గానుపుంబ్రొద్దు సం
భవమై, నోవులు తల్లడం బిడఁగఁ, గ్రవ్యగ్రాసి సంఘంబులు
బవిరుల్ సుట్టఁగ, భీత వై నిజము నాపట్టి 'ననుం గావు కా
వవె నా నాయన!' యంచు న న్దలఁచుచున్ బల్తాలు వాపోయితే!

లవు.—[అరుంధతిం గూర్చి] అమ్మా, నీ గెవరు?

అరుం.—ఈమె కాసల్య, 'ఈయన జనకుఁడు.

[లవుఁడు బహుమాన భేదకాతుకములతో కాంచును.

జన.—అహో దురాత్ములైన పౌరుల కరుణలేమి! అహో! రాజు రాముఁడు
తొందరపడుట!

కా. ఈ విశసాశని ప్రహతి నెంతయు నారయ, నాక్రుధాగ్నికీ
సావి యిదే భగాలు మని శాపమొ చాపమొ పూని మండఁగా;

కాస.—భగవతీ, రక్షింపు రక్షింపు. సముదాయంపుము కుపితుని గాజర్పిని.

అరుం.—

తే. మానఘసుల కదే యవమానితులకుఁ

బ్రాజ్ఞ సమృత మగునట్టి పాచితంబు;

రాజ, నీ పట్టి కాఁడె శ్రీరాముఁ డనఁగ?

పాలనీయులు గారె కృపణులు ప్రజలు?

౨౨

జన.—

కా వవి రాముపై, నతఁడు గాఁడె మదాత్మజభాండ? మాదటన్

బ్రోవక తప్పునే ద్విజని పోత జర ద్విక లాబలా తతిన్? ౨౩

వటువులు.—[సంభ్రమంబునం బ్రవేశించి] కుమార కుమార! గుఱ్ఱము గుఱ్ఱ మని ఒక భూత విశేషము జనపదములలో నుండు నని విందుముగదా, అది యిప్పుడు మనకడకు ప్రత్యక్షముగా వచ్చియున్నది!

లవు.—గుఱ్ఱ మని పశుశాస్త్రమంటే గాక సంగ్రామశాస్త్రమందుఁ గూడఁ బఠితము. మఱి చెప్పుఁడు దాని స్వరూపమును.

వటు.—వినుము.

మ, వెనుక న్దోకను దాల్చు విప్పుగ, సదా వే దాని నాడించెడిన్,

మొనయున్ దీర్ఘముగాఁగఁ గంఠము, ఖురంబు ల్దానికి న్నాల్గె సూ,

తిను లేబచ్చిక, నామ్రమాత్రములుగా దించున్ శక్తిత్పిండముల్

చను దూర వ్తుది, యేల వర్ణన? కనన్ జన్దెమ్ము, రా, రా, వెసన్. ౨౪

[అని దఱిసి అజినమునుం జేతులనుం బట్టుకొని లాగుదురు.

లవు.—[సకాతు కోపరోధ వినయముగా] పెద్దలారా, చూడుఁడు చూడుఁడు వీరు నన్ను లాగికొని పోవుచున్నారు. [త్వరగా పరిక్రమించును.

అరుంధతీ జనకులు.—ముద్దులాఁడు కుతూహలమును నెఱవేర్చుకొనును గాక.

కౌస.—భగవతీ, వీనిం గనుచుండనేని బ్రదుక నని తోచుచున్నది. కావున ఒండెడకేఁగి చూచెదనుఁగాక అరుగుచున్న దీర్ఘాయువును.

అరుం.—వాఁడు కుతూహలంబున అప్పుడే దూర మేఁగినాఁడు, నీ కెట్లు కనబడును?

కంచుకి—[ప్రవేశించి] భగవంతులు వాస్త్రీకివారు సెలవిచ్చినారు:—“దీనిని

... సమయములో ఎఱింగెదరు,” అని.

జన.—ఇదేమో అతి గంభీరము కాగలదు. భగవంతుని పూజనీయము; సఖి కాసల్యా ఆర్యుడా గృష్టి, స్వయముగానే పోయి భగవంతుని ప్రార్థనముని దర్శింతము.

[వృద్ధవర్ణము నిష్క్రమించును.

వటు.—కుమారా, ఆ పింతను జూడు.

లవు.—చూచితిని, గ్రహించితిని. నిష్క్రమముగా నిది అశ్వమేధపు గుఱము.

వటు.—అ దట్లు తెలియును?

లవు.—ఓర మూర్ఖులారా, ఇదివీటికి ముగ్ధులు కాకపోయినారా? ఏమి చూడరా? ప్రత్యేకము నూలుగురు కవచధరులు దండాయుధులు మూలవంతులను రక్షకులు; అట్టివారితో మెండుకొనుచు ఈ దండు కనబడుచున్నది! నా మూడు సమైక్యత రేని పోయి అడుగుడు.

వటు.—ఓహోయి, ఎంగులకయ్యా ఈ గుఱము పడవారముగల్గి సంచరించు చున్నది?

లవు.—[ఆసతో, ఆత్మగతము] అసహో! అశ్వమేధ మునునది విశ్వవిజయులైన త్కత్రియులకు స్వమసామ ప్రఖ్యాపకము ఇతర త్కత్రియుల నల్ల నపహానించునది. ఉత్కర్షము పరీక్షించు గొప్ప యొరగల్లు.

[నేపథ్యమున]

తే. అశ్వ మిదె, కేతనం బిదె, యంతె గాక,

సప్త లోకైక వీరుఁ డై త్కాతలంబు

నదశముఖకులముగఁ జేసినట్టి తేని

వీర వాదంపుఁ జాటింపు విశ్వమునకు.

౨౫

లవు.—[వ్యధతోనుం బోలె] అసహో! గగలించుచున్నది ఉత్కర్షములు!

వటు.—ఏమన్నాడు? ప్రాజ్ఞుడు గదా కుమారుడు.

లవు.—ఓహోయి, ఇట్లు పలికడలే! పృథవిలో త్కత్రియులు లేరనుకొన్నారా యేమి?

[నేపథ్యమున]

ఓరి! మహారాజునెదుర త్కత్రియు లెవరురా?

లవు.—చీ జాల్తులారా?

తే. ఉందురే నట్టివారు తా ముందు గాక;

వింతగా నొం డి దేటి కీవెఱపుబొమ్మ?

వీల పలుమాట? లిదె చూడుఁ, డీక్షణాన

మీ పతాకను నేను బల్కిని హరింతు.

౨౬

ఓగోరి నలుపులాగా, బెడలతోఁ గొట్టి మరలింపుఁడు ఈ గుఱమును, ఇది
ఠోఱిత మృగముల నడుమ పెరించుచు పెరించునుగాక.

పురుషుఁడు.—[సక్రొధోద్ధర్పుఁడు ప్రవేశించి] ఓ ఏమిరా యీ తుంటరితనము?
ఏమి పలికతిని? ఉగ్రులు నిష్కరుణులు లెక్కకు మించినవారు ఆయుధీయులు, శిశువు
పల్కినను గర్వతవాక్కును నడింపరా. శత్రునిమర్దనుఁడు రాజపుత్రుఁడు చంద్రకేతువు
ప్రశాంతమయిన తూర్పుకాశమును కనం గుతూహలిత హృదయుఁడై పోయియున్న
వాఁడు మగలి రాకమునఁ, ఈ పట్లగుబురదాని త్వరితముగా పాఱిపోండి.

వటు.—కుమారుఁడా, ఈ గుఱము జోలి మన కేల? నిన్ను ఆయుధీయ శ్రేణులు
శస్త్రములు జళిపించుచు పెరించుచున్నాయి. ఇచటికి ఆశ్రమసదము దూరముగా
నున్నది; కావున రమ్మ లేడి గంతులతో పాఱిపోవుదము.

లఘు.—[నవ్వి] ఏమి శస్త్రములను జళిపింపురా! [విల్లెక్కు వెట్టుచు]

తే. జ్యారసన యుత్కటార్తిదంష్ట్రులను జొట్టఁ

బ్రోదిర ధ్వన ఘర్ఘర స్ఫూర్జనంబు

అశన సక్త కఖ త్కృతాం తాస్య యంత్ర

జృంభ వికటోదరము గాత మీ ధనుస్సు.

౨౭

[యశోచితము పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కౌశల్యాజనకయోగ మను

చతుర్థాంకము సమాప్తము.

పంచమాంకము

[నేపథ్యమున]

ఓహో! సైనికులారా, దొరకినది దొరకినది ప్రాపు మనకు ! ఇదిగో !

తే. దురము విని సత్వర సుమంత్ర తున్న వల్ల

దశ్యమునఁ దేర నుత్థాత హననములకుఁ

కోవిదార ధ్వజంబు వ్యాఘూర్ణితముగ,

బాసటగఁ జంద్రకేతువు వచ్చె మనకు.

౧

[అంతట సుమంత్రుఁడు తోలుచున్న రథమున చాపహస్తుఁడు సాశ్చర్యహర్ష
సంభ్రముఁడు చంద్రకేతుఁడు ప్రవేశించును.]

చంద్రకేతువు.—అయ్యడా, సుమంత్రుఁడా, చూడుచూడు.

తే. అలఁతి కిన్కకుఁ గెంపార నాన్యలక్ష్మి,
 వితత గుణ గుంజ దార్తి యకా వింటిచేతఁ
 గోల్తలఁ గురియుఁ బంచశిఖుండు వీఁడు
 వీర పోతుండు చములపై విశిఖిహిమము.

౨

తే. ఒంటి మునిజనశిశువు నైన్యోదరమున
 ననధిగత రఘువంశ నవాంగుర మనఁ,
 గృత్త కరికటగ్రంథి తాంకృతి సమిద్ధ
 విశిఖ నియుతుండు, నాకు బ లేడ్క సేయు.

౩

సుమంత్రుఁడు. — ఆయుష్షు బంపఁడా,

తే. అతిశయిత సుర దనుజ మహాప్రభావు
 నీకె యెనరూపునాని నీ నిసుఁగుఁ గాంచి,
 కుశికనందన మఖ రిపు విశేసనమున,
 ధనువు నెత్తిన రఘునందనుని స్మరింతు.

౪

చంద్ర. — ఒంటిగాని నితనిం గూర్చి పెక్కంపు పనిచేసుటల గన నామదిలో
 లజ్జ పొడముచున్నది.

తే. వీని శిశు నొంటి రణధురా విస్ఫురాంశు
 కందళ కరాళ శస్త్రభృద్ బృందములును
 స్వర్ణ ఘంటికా ఝణఝణ తస్యందనములు
 దాన దుర్జిన గజవారిదములుఁ బొదివె.

౫

సుమం. — వత్సా, వీ రందఱు మొత్తముగాఁ బయికోన్నను ఇతని నేమి సేయఁ
 గలరు? ఒక రొకరుగా నైనచోఁ జెప్పవలయు నా?

చంద్ర. — ఆర్యా, త్వరగా తోలుము, త్వరగా తోలుము; ఏలన, ఇతఁడు మన
 యాశ్రిత జనమును మెండుగా పరిమార్పం దొడంగినాఁడు! అది చూడు:—

మ. గిరికుంజేభము లాత్తకర్ణరుజతఁ గిపెట్టి ఘూర్ణిల్లఁగా,
 గురుభేరీధ్వని పుష్టముఁ గుణ మహాఘోషంబుఁ బర్వించుచుఁ,
 స్ఫుర దుగ్రోత్కుత రుండముండములచే శూరుండు చేసెఁ గదే
 పరితృప్త ల్లయకాల వక్త్రవిఘన వ్యాకీర్ణ లఁ భూములఁ.

౬

సుమం.—[స్వగతము] ఇట్టి వీనితో నెట్లు బాలుని చంద్ర కేతుని ద్వంద్వయుద్ధమున కంగీకరింతును? [అలోచించి] అట్లన్న నెట్లు? ఇట్లాకు గృహ వృద్ధులము గదా మేము. దురము సంభవించినప్పుడు ఒండుగతి యేమి?

చంద్ర.—[విస్తయ లజ్జా సంభ్రమములతో] ఇసీ ఇసీ, నా సైన్యములు అన్ని కడలను విటిగి పొలుచున్నవి.

సుమం.—[రథవేగము నభినయించి] ఆయుష్షుంతుఁడా, ఆ వీరుఁడు మాట వినికొపాటి చేరువకు వచ్చినాఁడు.

చంద్ర.—[విస్తృతి నభినయించి] ఆర్యా, ఆ చెప్పినవారు ఇతనిపేరే మని చెప్పినారు?

సుమం.—అవుఁ డని.

చంద్ర.—

తే. ఓలవా, యోమహాభుజ, యేల యిట్లు
సై నికులమీఁద నీకు నీసంభ్రమంబు?
నేన వచ్చితి నిదిగొ నన్నే దఱియము;
తేజము లయించుఁ గావుతఁ దేజమందు.

౭

సుమం.—కుమారా, చూడు:—

తే. నీవు చీరినమాత్రఁ గ్రేణించి తిరిగె
బరిని ద్రచ్చుటమాని యీ బిరుదు నిసుఁగు,
ఘనరవమున కిభాళిమర్దనము మాని
వడిఁ దిరుగు దృష్ట సింహశాబంబు వోలె.

౮

[అంతట వడిగా నుద్ధతముగా నడచుచు అవుఁడు ప్రవేశించును.]

అవుఁడు.—బలీ రాజకుమారా, బలీ, సత్యముగా ఐత్వాకుఁడవే సుమా నీవు. ఇదే నేనును వచ్చినవాఁడనే.

[నేపథ్యమున బలు కోలాహలము]

అవు.—[ఆవేగముతో మరలి] ఇసీ! విటిగి పొటియు మరలి వచ్చి కలనిం జొచ్చి చుట్టును ముట్టడించి సేనాపతులు నన్ను ఏయుచున్నారు! చీ జాల్చులారా!

ఉ. అంతటఁ బేర్చు నీరణరసాకుల సంకుల సైన్యఘోష మ
త్యంతకరాళ మత్ప్రతిఘయం దవుతఁ గబళంబు తద్ద; క

ల్పాంత మరుద్భలేరిత మహర్ణవ వార్లహరీ ప్రభూర ము
 ద్భాగ్రింత కుభృద్ధతిక్షుభిత బాడబవహ్ని శిఖాతలిక బలైః. ౯
 [అని పరిక్రమించును]

చంద్ర.—ఓహోయి కనూగుడా,

తే. ప్రియుడ వత్యద్భుత గుణాతిశయత, నాకు
 దానఁ జెలి హౌదు, నాది యంతయును నీద,
 అని యొన రైమి నిజ పరిజనము మీఁద?
 దోర్బలకషంబు చంద్ర కేతుండు రమ్ము. ౧౦

లవు.—[హర్ష సంభ్రమములతో మగలి] మహానుభావుఁడీ సవితృవంశ కుమా
 రుడు! అహో ప్రసన్న కర్మశ మితని పీఠపఠన ప్రయోగము! కావున, పీఠలతో
 నేమి? ఇతనినే గౌరవించెద.

[మరల నేపథ్యమున కలకలము.]

లవు.—[క్రోధనిర్వేదములతో] ఇసీ! ఈ పాపము నీగ సగపాదమునకు విఘ్న
 మాచరించుచు నన్ను భిక్షింకరించుచున్నాడు! [అని హరింగూర్చి నడుచును]

చంద్ర.—ఆర్యా, చూడఁదగినదానిని దీనిని చూడఁడు:—

తే. మ్రొల నను సకుతుక దర్పమున గుటి యిడి,
 పిటుఁద బలము లటుమ, వీఁడు వింటి నెత్తి,
 తాల్చు ద్వేధా సముల్ల వాత్యా ప్రణున్న
 మాఘవత చాపధర మేఘ మంజిమమును. ౧౧

సుమం.—కుమారుడే యీతనిం జూడఁనై నను నేర్చును, నేను కేవలము విస్త
 యముచేత పరవశుడనై యున్నాను.

చంద్ర.—ఓహో రాజులారా,—

తే. వేనవే లొంటి, రథ గజ వీతిగతులు
 పత్తిఁ, గవచులు మేధ్యచర్కోత్తరీయు,
 ముదురువారలు లేమేని ముద్దునిసుఁగుఁ,
 బై కొనెద రిది వన్నెయే మీకు మాకు? ౧౨

లవు.—[మనోవ్యధతో] ఏమి యిసీ ఇతఁడు నన్ను కనికరించెడిని! [అలోచించి]
 కానీ, కాలహరణము తప్పించుటకై జృంభకాస్త్రముచే నిపుడు పై న్యములను మ్రోసుకొ
 టొందించెద. [అని ధ్యానము నభినయించును]

సుమం.—ఏమి యిది ! ఉన్నట్టే ఉండి నేనాకలకలము అణగిపోయినది !
వత్సా, కుమారుడు జృంభకాస్త్రము నభిమంత్రించినాఁడని తలంచెదను,
చంద్ర.—అందులకు సందేహ మేమి ?

తే. తమఘులయు మించులయు బెడిదంపుఁ బెనపు

కనెడు కంటిని గ్రస్తముక్తముగ నొంచు,

చిత్తరువువోలె మఱి దండు చేష్టఁ దక్కె;

జృంభకాస్త్రం బజితవీర్య మేచు నిజము.

౧౩

సుమం.—అశ్చర్య మాశ్చర్యము !

శా. పాతాళోదర సాంద్ర సంతమస గుంభ శ్యామముల్ వ్యుత్తప

ద్రీతి జ్వాల కరాళ కద్రువులు పర్వెన్ జృంభకంబుల్ దివిన్

భూతాంతంబున నుద్ధతానిలము లున్నూలించి పైరువ్వ సం

ఖ్యాతీతాభ్రతటి త్కడారగుహ వింధ్యాగ్రంబులం బోలుచున్.

వీనికి జృంభకాస్త్రములు ఎట్లు వచ్చియుండును ?

చంద్ర.—వాల్మీకి మహానునివలననుండి యని తలంచెదను.

సుమం.—వత్సా, ఈయనకు అస్త్రములయందు వ్యవహారము లేదు, జృంభకముల
యందు బాత్తిగా లేదు, ఎట్లనః—

తే. ఇవి యపత్యంబులు భృశాశ్వ ఋషికిఁ జూపె;

అతని నుండియె గాధేయు నధిగమించె.

నంత నాతని సంప్రదాయంబు వలన

రామ భద్రునియందుఁ దిరంబు లయ్యె.

౧౪

చంద్ర.—ఇతరులు గూడ మేటిమొత్తములుగా పెరుగుచుండు సత్త్వప్రకాశ
ములచే విరాజిల్లువాడు, మంత్రద్రష్టలు స్వయముగా కందురు.

సుమం.—వత్సా, హెచ్చరికగా నుండుము ప్రవీరుఁడు వచ్చినాఁడు !

కుమా.—[ఒం డొరులం గూర్చి] అహా ప్రియదర్శనుఁడు కుమారుఁడు !

[స్నేహానురాగములతో కాంచి]

ఉ. ఆతత సద్గుణోచ్ఛ్రియమొ హరి మిథోవచన ప్రభావమో,

భూతజని ప్రసిద్ధ దృఢమూత మనఃస్థ చిరత్న మైత్రియో,

ఖ్యాతము గాక యుండ విధి యాపిన చేరువ బంధుభావమో,

యాతనిఁ గాంచినంత రచియించె దదేకమయంబు నామదిన్. ౧౫

సుమం.—ప్రాయశ్చిత్తముగా ఇది జీవిగర్హము, ఏ దాన—మృగ—కృత్రిమముగ
మయం బగు ప్రీతిజనించుట. నీని నే నొకటలు రాగాష్ట్రము, నునియు—నామరాగమనియు
వ్యవహరింతురు. దానిని ప్రోసి వైవగాని ప్రమాదముగా పెన్దలు నక్కాణింతురు.

తే. హేతుశూన్యం బయిన పక్షపాతమునకు

గలుగ దెట్టకునే భంగకారణంబు

న్నే హమయతంతు వయ్యది చెదరనీక

లోని మరాళిఁ గట్టు ననూనపటిమ.

౧౭

కుమారులు.—[ఓంఠొగులం గూర్చి]

తే. మెలుఁగిడిన రాజపట్టంపుమించు మించు

నీ వపువు నంపగములతో నెట్లు నొంతు?

ఇది దొరకినంతఁ బరిరంభజేచ్చుచేతఁ

బులక నిబిరీస మర్యా నామూర్తి యెట్లు.

౧౮

ఉ. కైదువు నెత్త కేకరణి గ్రాంత పరాక్రమ ముట్టఁగా నగుక?

గైదువె యాత్మ గోచరముకాని ప్రవీరునిమీఁద నేటి క?

కైదువు గొన్నవీని కనిఁ గాక తొలంగిన వీడె యే మనుక?

హా! దవు సేయు వీరసమయంపుగసోదధి న్నే హమాన్దముక. ౧౯

సుమం.—[లవునిఁ గాంచి, సబాష్పము అత్తగతము] హృదయమా! ఏమివేటు
తెఱఁగున వికల్పించెదవు!

తే. ఎది మనోరథముల కెల్లఁ దా బీజంబొ,

దైవ మాదిలోనె దానిఁ గొనియె,

తీవఁ గమిచి మున్ను తెమలించి వైచినఁ

బూవు మొగ్గ యెట్లు పొడముఁ బిడప.

౨౦

చంద్ర.—ఆర్యా సుమంశ్రుడా, తేరు దిగియెదను.

సుమం.—ఎందుల కట్లు చేసెదవు?

చంద్ర.—ఏల యన నీ వీరపురుషుఁడు దానం బూజితుఁ డగును, అదియుంగాక
ఆర్యా, తుత్తధర్మంబును పరిపాలితం బగును.—“రథస్థులు పాదచారునితో పోరు”
అని గదా కాస్త్రజ్ఞులు పల్కుదురు.

సుమం.—[అత్తగతము] అయ్యో నాకు కష్టము సంభవించినది.

తే. న్యాయ మైనయట్టి యాచారమున కెట్లు
హదన నన్నుబోటి యడ్డువెట్టు?
అట్లు నేయ కొండె ననుమతించెడు నెట్లు
సాహసై కరసవశంపుఁ గ్రియకు?

౨౧

చంద్ర.—మౌ. నాయనగారి కుండ వారి నాయనగారి సఖుని ధర్మ సంశయ
ములయందు ఆర్యు నే అడుగుగులే, అట్లుండ ఏల ఆర్యా ఆలోచించెదవు?

సుమం.—ఆయుష్షంతఁడా, ధర్మ సమతముగానే నీవు సమకట్టితివి.

క. ఇది సంగ్రామ న్యాయం,

బిది సూర్య సనాతనంపు టిడిత ధర్మం,

బిది పౌరుష చారిత్రపుఁ

బదవి సుమా యనయము రఘుపంచాస్యులకుఁ.

౨౨

చంద్ర.—ఆర్యుని వచనము సాటి లేనిది.

క. ఇతిహాసంబు పురాణము

శ్రుతి స్మృతి ప్రోక్త ధర్మసూక్ష్మ క్రమముల్
మతిలో ననయము మీకే

స్థితిఁ గొనును రఘుప్రవరుల స్థితితోఁ గూడఁ.

౨౩

సుమం.—[క్షేపముతోఁ గవుంగిలించి]

తే. నిన్న మొన్నటి నిసుఁగె తా మన్నిగొనియె,

నీజనకుఁ డింద్రజిత్తునే; నేటి కతని

పట్టివి ప్రవీర వృత్తంబు పట్టి తీవు;

బాపు దశరథకుల మొందె బో ప్రతిష్ఠ !

౨౪

చంద్ర.—[కష్టముతో]

తే. ఇనకుల జ్యేష్ఠుఁడు ప్రతిష్ఠ నెనయ కుండ

మాకులమునఁ బ్రతిష్ఠ యన్నాట యేట?

నని యలందురుచుందురే యాత్మలందు

మాన కితరులు మువ్వరు మాజనకులు.

౨౫

సుమం.—చంద్ర కేతుని యీ వచనములు హృదయ మర్తములను విదారించు
చున్నవి !

లవు.—అహో ! రసము మిశ్రీభూతముగా నున్నది !

మ. నెలను విభావితాన మహానీయుఁ గుముద్వతి యెట్లొ యల్లె యీ
చెలువుని నాదుదృష్టి దరిసించి ముదంబుధి నోలలాడెడికా;
కలిత ఝణక్రియా క్షణిత కార్తుక మీభుజ మన్ననో సము
జ్వలిత కరాళి తోల్బ్బణరసం బనయం బనికే ప్రియంపదుకా. ౨౬

చంద్ర.—[దిగుచు] ఆర్య, సావిత్రుఁడను చంద్రశేతుఁడను అభివాదనము
చేయుచున్నాను.

సుమం.—

తే. అజిత మూర్జస్వి పుణ్యంబు నైన తేజా
నీకునుం దొల్లిటి కకుత్స్థునికిని బోలె
కొఱవడని శ్రేయములకుఁగాఁ గూర్చుఁగాత
శాశ్వతుఁడు కిటివేల్పు ప్రసన్నుఁ డగుచు. ౨౭

మఱియు:—

సీ. త్రయ్యత్త దేవుండు త్వద్గోత్రకందంబు
సవిత గాచుత నిన్ను బవరమందు,
గురుఁడు నీకును నీదు గురులకు నైత మా
శీర్వదించుత నికా వసిష్ఠమకాని,
వార్ధకశ్రవసములు వైనతేయంబులు
సామీరణములు వైశ్వానరములు
ప్రాచేతసములు నౌ బలపరాక్రమములు
నీయందుఁ దిరములై నెగడుఁగాక,

తే. అన్నిటికి హెచ్చుగా నీకు నచ్చుఁగాత
జయము శ్రీరామ లక్ష్మణ శయవిహారి
చాపశింజినిఁ బుట్టి రక్షింపరిబృథు
మానస మగల్గు తంకార మంత్రఘోష. ౨౮

లవు.—కుమారా, నీవు రథమం దుండిననే మిక్కిలి శోభించెదవు. వలదు,
అత్యాదరము వలదు.

చంద్ర.—అటయిన నుహాభాగుడు వేటొండు రథము నలంకరించుఁగావుత.

లవు.—ఆర్యా, తే గెక్కింపుము రాజపుత్రుని.

సుమం.—నీవును చంద్ర కేతుని వచనము నంగీకరింపుము.

లవు.—నిజోపకరణముల నుపయోగించుటకు విచారమేల? కాని మేము అడవిలో పెరిగినవారము, రథచర్య నెఱుంగము.

సుమం.—వత్సా, దర్ప సౌజన్యములకు తగినట్లు ఆచరించుటకు ఎఱుఁగుదు వోయి. ఇట్టి నిన్ను ఐత్వ్యుఁడు రాజు రామభద్రుఁడు చూచినచో స్నేహముచేత అతని హృదయము కరంగి ప్రవహించును.

లవు.—ఆర్యా, ఆ రాజుని దొడ్డవాఁడని వినికి. [సంజ్ఞముగానుం బోలే]

ఉ. ఏమును నీక్రియన్ గ్రతుల కెగ్గొనరించెడుపాటి గాము సూ;
భూమిపు నెవ్వఁ డాయన నపూర్వ గుణోజ్జ్వలు మెచ్చఁడైననున్,
ఆమెయి సర్వబాహుజ భుజౌజము ధిక్కుతినేయు నశ్వ ర
క్షౌ మను జాతివాదము వికారము గొల్పెను మానసంబునన్. ౨౯

చంద్ర.—[సంతతిము] ఏమి నీకు నాయనప్రతాపోత్కర్ష మందును అసహనమా!

లవు.—అసహన ముండుఁగాక లేకుండుఁగాక. ఒకటి యడిగెదను. ఆ రాజును రాఘవుని దాంతుఁడని విందుము. ఆయన తాను గర్వితుఁడు గాఁడు, తత్ప్రజలయందును గర్వము కలుగదు. అట్లుండ అతని మనుష్యులు రాక్షసవాక్కును పలుకుచున్నారేమి?

. అ. ఋషులు వెఱిసినుడువు దృష్టుని నుడువును

జాతినారు రాక్షసం బటంచు;

ఎల్ల వైరములకు నల్లదే తల్లి సూ,

ఎల్ల లోకముల కదే యలక్ష్మి.

30

ఇట్లు గదా దానిని నిందింతురు. ఇతరము నిట్లు స్తుతింతురు:—

తే. కోర్కులను బిండు, దురితమున్ గూలఁజిమ్ము,

నీనుఁ గీర్తి, నలక్ష్మిని బో నదల్చు;

దాని మంగళములమాత సూన్యతోక్తి

ధీరులు వచింపుదురు కామధేను వంచు.

సుమం.—పావన స్వభావుఁ డీకుమారుఁడు వాల్మీకి శిష్యుఁడు. ఋషి యొసం

గమనము గమనము కరము సమత మగుదానిం బలుకుచున్నాఁడు.

లవు.—చంద్ర కేతుడా, నీ వంటివే “నాయన ప్రభాసాత్కర్షణమంగు సయితము నీకు అసహనమా” అని, దానింగూర్చి యిడి గడచును:—నియిత విషయములా ఏమి త్తత్త ధర్మములు?

సుమం.—విత్క్వకుని జేవుని ఎలుంగవు. ఆ యెను, అతిప్రసంగము మానుము.

తే. ఎక్కటివై నై నికులను

జక్కాడితి బిరుదు మెఱసి, సత్యమ; కానీ.

యక్కజుని జామదగ్న్యుని

నుక్కు మడచినతన్ని నీకు నొప్పునె యాడక.

3.9

లవు.—[సహాసము] ఆర్యా, ఆ రాజు జామదగ్న్యుని పడిరించినాఁ డని ఏమి పెద్ద వాదముగా నున్నదే !

తే. నిజము వాక్కున వీర్యంబు ద్విజుల గుండు,

బాహు వీర్యంబొ యది యుండు బాహుజులకు,

జామదగ్న్యుండు పాలుండు శస్త్ర మంటె,

నతని నణచిన యారాజు నుతికి దగునె?

33

చంద్ర.—[వ్యభతీసుంబోలె] ఆర్య ఆర్య, ఏల యీ మోటు పై మాట!

ఉ. ఈతఁ డెవండొ యిప్పుడె మహిక్ వెలసెన్ బురుషుండు క్రొత్తగా!

నీతఁడు వీరుఁగా గొనఁ డతే భగవానుని జామదగ్న్యునిక్ !

ఆతత సప్తలోక సతతాభయదాన ధురంధరంబు వి

శ్వాతిగ తాతపుణ్య చరితాద్భుత మేని యెలుంగఁ డయ్యరే ! 34

లవు.—రఘునాథుని చరితమును మహిమను ఎవఁ డెలుంగఁడు. చెప్పినం గొంచెము చెప్పవలసినదియుం గలదు. అది యేని ఎరులకుతే !

ఉ. ఉందురు జ్యాయసుల్ తడవ నొప్పదు వారిచరిత్రయుండ నీ;

సుందుని నాతిఁ గూల్చిన విశుద్ధయశోనిధుల మ్మహామహుల్;

ముందడుగుల్ ఖరాజి నవి మూఁ డకుతోభయముల్ నెలంగవే?

యంద్రజు నేయునేరుపును నెల్లజనంబులు మెచ్చుకొన్నదే ! 35

చంద్ర.—తాతదూష భిన్నమర్యాదుడా! అతిగా ప్రేలుచున్నావు !

లవు.—అహో, నా మీఁద నే బాపము ముడించిరాఁడే!

సుమం.—వీరి కోపము రేగినది, కావుననే.

మ. తలకట్టుకా గుదియించుఁ గ్రోధజని తోత్కంపంబు, స్ఫారాంబకం
బులు రక్తోత్పలకల్పముల్ స్వయముగాఁ బొందెన్ బయిన్ రక్తిమణ్,
పొలుచున్ వక్త్ర మకాండతాండవ కన దూభ్రయుగ్ధ భంగంబుచే
నెల నుత్సుల్లకళంకమున్ నలము నున్నిద్రాళినిం బోలుచున్. 3౬

కుమారులు. — మఱియిటునుండి పోరాటమునకుం దగిన తావునకు నడుతము.

[అని యందఱు నిష్క్రమింతురు.]

కుమార విక్రమ మనెడి

పంచమాంకము సమాప్తము.

విష్కంభము

[అంతట ఉజ్జ్వలం బగు విమానమున విద్యాధర మిఘనము ప్రవేశించును.]

విద్యాధరయ్య. — ఏమి యీ యాశ్చర్యము! ఈ నూర్యవంశ కుమారుల డబ్బాటు పోరితములో తొత్తలక్ష్మి స్వర్ణలత మగుడ! తనీయ విక్రాంత చర్యలు జేవాసురులనుం గూడ అబ్బురంబొందించి తబ్బిబ్బు గొల్పుచున్నవి. అది యెట్లన్న — ప్రేయసీ, చూడు చూడు.

తే. క్వణిత కింకిణీ ఝణఝణ త్కంకణమున

గురుగుణాటనీ కృత కరాళ రణితమున

వింట గొరకలు గురియు నీవీరుల యని

భువన భీషణ మేచు నద్భుతము మీఱ. ౧

క. ఇరువుర కల్యాణముకై

శరధర గంభీర గర్జచాడ్పున నులియన్

సుర దుందుభు లివె కడుకొనె

దురదుర నభమందు దుందుఃకీదుందు మ్మనుచున్. ౨

కావున నిపుడు ఎడతెంపు లేక వీరిపై నిండార విరిసిన్ నయందంపుఁ బసిండి నెత్త మ్ముల దట్టంపుఁ దంపరలతోడను, కల్ప వృక్షముల మణిక్రొమ్మైగ్గ మొత్తముల తేనె బొట్టులతోడను నింపారునట్టి పూలవాన గురియుంగాక.

విద్యాధరి. — అటయితే ఏమి యిది ఆకస్తికంగా, పేలిన మెఱుపు తీగలపిండు మూలంగా క్షణంలో ఆకాశమంతా పసుపు పాటినట్లయినది !

విద్యాధరుడు,—ఇ బేమి యిప్పుడు!—

క. సురళిల్పి నిజదుహితకై

తరువడినిడ సుడియు చెరియు తరణిమహాసోస్సీ?

స్తరహారుని ఫాలదేశముఁ

బొరసిన చిచ్చులుకుకంటి పుటభేదంబో?

3

[అలోచించి] ఆ తెలిసినది. బాబుడు చంద్ర, కేశవు ఆగ్నేయాస్త్రమును ప్రయోగించినాడు. ఇది దాని నిష్కృతములు పరిష్కరింపబడును. అట్లే ఇప్పుడు:—

తే. కమరి డా ల్లులును గర్భరములు గాఁగ

నోహటిల్లి పఱచె వెన ద్యోరథాలి.

కేతన పటాంచలములందఁ గీల లొందె

మస్పణ ఘుస్పణచ్చరణ విభ్రమమును త్తణము.

౪

అహో! లేవనే లేచినాడే గండుమీలు పిడుగుఁ గునియలవలె బట్టిదంబులగు మిడుంగులుల విరివితో, నిడుద మొత్తములుగా నెగఁ బ్రక్క నాకుచున్న బ్వాల సంభారములతో భయంకరుడై యుగ్ని భగవంతుడు! ఇతని వేడి ఇక్కడికిని దుస్సహ ముగానే యున్నది. కావున ప్రియను నా యుడలితోఁ గప్పి దన్వగాఁ బోయెను.

[అట్లు చేయును.

విద్యాధరి.—బాపురే! విమలంపు ముత్తైసరంపు నున్నని నిండుతాకుడువంటి నాథుని నెమ్మేని తాకుడుచేత సంతోషాన కళ్లు మాతపడి నా వేడి ఆఱిపోయినట్లుంది.

విద్యాధరుడు.—ప్రాణేశ్వరీ, ఇటు నేనేమి చేసితిని? అయినను,

క. ఎది ప్రియజన మగు నెవరికి,

నది యేమో వింతద్రవ్య మగు వారలకుఁ;

అది తా నేమియుఁ జేయక,

విదుల్పు దుఃఖముల సౌఖ్య వితతులచేతక.

౫

విద్యాధరి.—ఏమి యిది! ఎడంలేక దువాళిన్తూ సుడులుపడుతూవున్న మెలుపు తీగలనేటి సొంపుల యలంకారంతో, పొగర్కొన్న నెమళ్ల మెడలలాగ శ్యామల మైన నీటి మబ్బులు ఆకాశమంతా ఆవరించినవి?

విద్యాధరుడు.—సఖి, లవ కుమారుడు ప్రయోగించిన వారుణాస్త్రంపుఁ బ్రభావముసుమా యిది! ఏమీ! తెఱపి లేక కురిసిన జలధారా సహస్రములు ఒక్క ముడిగా పడుటచేత ఆగ్నేయాస్త్రము ఆఱిపోయినది !

విశ్వాధరి.—ఇది నాకు ప్రియము.

విశ్వాధరుడు.—హా! ఏదైనను మిక్కుట మగునేని చెఱుపే. ఎట్లన—ప్రాణి లోకమెల్ల పెనుగాలి పెట్టెడి తోభచేత లోతుగా నులుముచున్న మేఘములచేత దట్ట మయిన యంధకారములో బద్ధమై,—ఒక్కవృడ్డిగా విశ్వము నెల్ల మ్రింగ నుంకించుచు వెడలుపుగా భయంకరమైన నోటిని తెఱచిన నీలకంఠుని కంఠ కుహరములో ఉరలు చున్నదియుం బోలెను, యుగాంత కాలపు యోగనిద్రా నిరుద్ధ నవద్వారం దయిన నారాయణుని యుదరంబునం జొచ్చినదియుం బోలెను, కంపిల్లుచున్నది. బళీ! వత్సా చంద్రకేతూ, బళీ! సమయమునకు వాయవ్యాస్త్రమును బ్రయోగించితివి. దానివలన,—

అ. పలు వివర్తములును బరమాత్మ లోపలఁ

దెలివించే లయించు తెఱఁగు దోఁచ,

ఎక్కడనొ లయించె లెక్కకు నెక్కు డౌ

కార్తాగుల్లు విసరుగాడ్చుచేత.

౬

విద్యాధరి.—నాథా, ఎవ రీయన, వడిగా నెత్తిన చేత్తో వస్త్రాంచలమును ఆడిస్తూ దూరాన్నుంచే తియ్యని మాటలతోటి యుద్ధ వ్యాపారాన్ని మానిపిస్తూ. ఈ కుమాళ్ల నడమ విమానం నుంచి దిగుతున్నాడు?

విద్యాధరుడు.—చూచి, ఈయన శ్రీరామభద్రుడు శంబూకవధము గావించి మరలినాడు.

తే. ఆ మహాపురుషుని శబ్ద మాలకించి

దాని మన్నించి లవుడు యుద్ధంబు మానె,

జంద్రకేతుండు ప్రణమిల్లె సంభ్రమమున;

శుభము రా జొందుఁ గావుత సుతులఁ గూడి.

౭

కాన మన మిటునుండి వెడలి పోవుదము.

[నిష్క్రమింతురు.

విష్కంభకము సమాప్తము.

ష ష్ఠాంకము.

[అంతట రాముడు, లవుడు, సుగ్రుడును చంద్ర కేతువును ప్రవేశింతురు.]
రాముడు.—[పుష్పకమునుండి దిగుచు]

తే. చంద్ర కేతుండ, రవికుల చంద్ర మనుడ,
కడువడిగ రమ్మ నను బిగ్గఁ గొంగిలింపు;
హిమశకలశీత భవదంగకములచేత

నాటుఁగాత నా చి త్త దాహంబు గూడ.

[లేపి, ప్రేమతో కనుంగిలింపి] దివ్యస్థితి గొరడహమువానిని నీకు కుశలమా?
చంద్ర.—అత్యద్భుత క్రమమునను ప్రేమచిహ్నములకు నగు లవుని స్నేహ
భాగ్యము దొరకినందున కుశలము. కావున నిప్పు కలదాని నేమియు నున్నదనగాను ఈ వీర
ప్రకాండుని నన్నుఁగానేగాని, అంతరిక్ష ప్రాంతాలోచించి నోఁగని చూడవల
యును—అని.

రాము.—[లవుని నిగుఁపింపి], నీవో! నుం నీ ప్రేమకాండను ఈ నాలుడు
అతి గంభీరాకారముగా నున్నాడను.

ఉ. ప్రోవఁగ లోక సంఘమును మూర్తి ధరించిన యస్త్రపేదమో?

కావఁగ బ్రహ్మకోశమును గాయము దాల్చిన తోత్ర ధర్మమో?

ప్రోవా సమస్త శక్తులకు? మొత్తమొ సద్గుణ గత్న పాళికా?

శ్రీ విలసిల్ల దృశ్యతఁ జరించు జగత్సుక్ష్మకౌశలయో?

లవు.—అహా! పుణ్య ప్రభావ దర్శనము దైన యీ మహాపురుషుడు—

తే. నిర్వృతి స్నేహ భక్తు లన్నితయమునకు

వింగడం బై నయట్టిది వేళ్ల మొకటి.

ప్రాగహర మైన యట్టి ధర్మం బొసంగు

సంప్రసాదంబు విగ్రహ సంచరంబు !

ఆశ్చర్యము.—

ఉ. వైరము శాంత మయ్యె, శమవన్నక మా రస మబ్బె, బ్రబ్ధి పాం

గారెడు గర్వ మస్తమిత మయ్యె, వినమ్రత నన్నుఁ గుంచెడి,

దారున నీయనం గన నదాప్రవణుండన మైతి నద్దిరా !

యారయఁ దీర్థము ల్బలె మహార్ఘ విభూతియుతుల్ మహాజనుల్. ౪

రాము.—ఏమి యిది! ఒక్కమృడినే దుఃఖశాంతి కలిగించుచున్నాఁడు! ఏ నిమిత్తముననో అంతరాత్మను స్నేహము నొందించుచున్నాఁడు! కాక; స్నేహమట నిమిత్త సవ్యపేక్ష మట! ఇది పరస్పర పరాహతముగదా? అట్లే—

ఆ. గూఢ హేతు వెదో కూర్చును నస్తుల,
బహిరుపాధిఁ బ్రీతి బలసికొనదు,
ప్రాద్దు పొడిచినంత పుండరీకము పూచు,
నెలమణియుఁ గరంగు నెలయుఁ దోఁప.

౫

లవు.—చంద్ర కేతూ, వీ రెవరు?

చంద్ర.—ప్రియవయస్యా, మా నాయనగారు గదా.

లవు.—అటుయిన నాకును ధర్మమునుబట్టి అట్లే; ఏలన, ప్రియవయస్యా అంటివి గావున. కాని, నీకు ఈ పేరం బరగువారు రామాయణకథాపురుషులు పూజ్యులు నల్వరు గదా. అందు విశేషముం జెప్పుము.

చంద్ర.—ఓయి, పెదనాయనగా రని యెఱుంగుము.

లవు.—[ఉల్లాసముతో] ఏమీ! రఘునాథుఁడా? సంతోషము! నేఁడు సుప్రభాతము; ఏల యన, ఈ దేవుని కంటిని. [సవినయం కొతుకముగా చూచి] నాయనా, ప్రాచేతస శిష్యుఁడు లవుఁడు అభివాదనము చేయుచున్నాఁడు.

రాము.—ఆయుష్షుండుఁడా, రా రమ్మ. [అని సస్నేహముగా కవుంగిలించి] ఓయి బాలకా, వలదు అతివిసయము వలదు. పలుమాఱు చిక్కఁగా నన్ను కౌఁగి లింపుము.

తే. విరియు నె త్తమ్మిలోరేకువిభవ మొప్పు
బీన మృదు మసృణంబు నీమేని తాకు .
నాకు మితి మేర లేని యానంద మొసఁగుఁ
జంద్రచందన నిష్యంద జడము వత్స.

౬

లవు.—[స్వగతము] నా పై వీరికి ఇట్టి నిష్కారణ స్నేహము. నేనన్ననో తెలియక వీరికే ద్రోహ మాచరించితిని, ఆయుధ మెత్తుటవఱకు దురుద్యోగమును వహించితిని. [ప్రకాశము] లవుని బాలిశత్వమును నాయనగారు మన్నింపవలయును.

రాము.—వత్సా, నీవు ఏమి యపరాధము చేసితివి?

చంద్ర.—గుఱ్ఱము వెంట వచ్చినవారు నాయనగారి ప్రతాపమును వెల్లడింపఁగా నీతఁడు బీరము చూపినాఁడు.

రాము.—ఇది క్షుత్త్రమునకు అలంకారము గదా,

ఉ. తేజగలాడు పర్వనారు తేజము నోర్వఁడు; వాని కద్దియే
భ్రాజిలుఁ దెచ్చికోని నిజభావముగాఁ బ్రకృతి ప్రరూఢతఁ;
జేజె యినుం డజస్రము రుచిప్రకరంబులతో జ్వలించుడున్,
దేజముఁ జిత్రభానుశిల ధిక్కృతముంబలెఁ గ్రక్కుఁ జూడవే. ౨

చంద్ర.—ఈ వీరుని యసహనముకూడ శోభించినదే. నాయనగారు చూడవలయును, ప్రియవయస్యుఁడు ప్రయోగించిన జ్యోతి కాస్త్రములచే ననన్యములు అంతటను కదలక మ్రోస్పడి యున్నవి!

రాము.—వత్స, లవా, అస్త్రము నుపసంహరింపుము. నీవును చంద్రకేతూ, చేతన దక్కి దిగుల్కానియున్న బలములను నీదూర్పుము.

లవు.—నాయనగారు ఆజ్ఞాపించినట్లు. [అని ధ్యాయమును ఆధీనయించును.

చంద్ర.—నాయన యాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించును.

లవు.—శాంతించినది అస్త్రము.

రాము.—వత్స, సరహస్య ప్రయోగ సంహారము అస్త్రములు సంప్రదాయము కలవి.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొఱకు బ్రహ్మదు లాద్యులు
వేలు వరములు తపించి గురులు
ఆత్మ తేజములనె యస్త్రములుగ వీని
ఘనతపోమయములఁ గాంచినారు.

అట్టి యీ మంత్రపారాయణతోపనిష్ఠులను ధగవానుఁడు కృతాశ్వుఁడు సహస్రాధిక సంవత్సరముల శిష్యుఁ డయిన కౌశికునికి విశ్వామిత్రునికే ఇచ్చినాఁడు. ఆ భగవంతుఁడు నాకు నిచ్చినాఁడు. ఇది వీని క్రమము. కుమారునికి మఱి ఏ సంప్రదాయమున వచ్చినదో అడిగెదను.

లవు.—మా యిరువురకు అస్త్రములు స్వతః ప్రకాశములు.

రాము.—[ఆలోచించి] ఏల యట్లు సంభవింపరాదు? ఇది ఏనో దౌడ్డపుణ్యపుంబరిపాకముచేఁ గలిగిన మహిమ గానోపు. ఇరువురకు అంటివే అది యేమి?

లవు.—మేము ఇరువురము కవలవాండ్లము భ్రాతలము.

రాము.—అటయిన గెండవవాఁ డెవరు?

[నేపథ్యమున]

భాండాయనా, భాండాయనా,

తే. నృపచములతోడ దీర్ఘాయానికి లవునికి
జివ్వ యంటివో? యీ నని చెప్పెదె సఖి?

జగతి నణఁగుత నధిరాజశబ్ద మిప్పుడు,
క్షత్రశస్త్రాగ్ను లిప్పుడు శమము గనుత.

రాము.—

తే. ఎవఁ డితం డింద్ర మణి శితిచ్చని లలితుఁడు?
శబ్ద మాత్రానఁ బులకదంశనుని నన్ను
నభినవశ్యామ జలదగర్జైక నిమిష

బద్ధకలిక కదంబడంబరునిఁ జేసె.

౧౦

లవు.—ఈయన నా యన్నయ్యగారు, కుశుఁ డని పేరు. భరతాశ్రమమునుండి
మరలి వచ్చినాఁడు.

రాము.—వత్సా, ఆయుష్షుంతు నీతని ఇటకుం బిలువుము.

లవు.—అట్లే.

[అని పరిక్రమించును.

[అంతట కుశుఁడు ప్రవేశించును.]

కుశుఁడు.—[అద్భుత ధైర్య హర్షములతో ధనుస్సును ఆస్థాలించుచు]

సీ. వైవస్వతుని భగవాను మనువుఁ దొట్టి
యేనృపుల్ త్రైలోక్య హితముపొంటె

నమరేంద్రునికి సతం బభయదక్షిణ లిచ్చి

లీల నెల్లరదిగు వీర్చినారొ,

ఏరాజవరులు ధర్మైతర చరితుల

దృపుల భస్మీకరించు కొఱకుఁ

దమకుం బ్రకృతి స్థిధర్మం బయినయైత్ర

విక్రమంబును జ్వలింపించినారొ,

తే. అట్టి సావిత్ర నృపులతో నాలమేని,

ధన్య మా నిది మద్భుజాదండ సఖము

దీప్ర దివ్యాస్త్ర విస్ఫుర త్తీవ్రకీల

కాండ నీరాజితజ్యంబు కార్డుకంబు.

౧౧

[అని వికటముగా పరిక్రమించును.

రాము.—ఈ శత్రుయ బాలునంగు ఏమా అనిర్వచనీయ మైన పౌరుషాతి

రేకము కలదు.

ఉ. చీరికి దృష్టి కైకొన దశేష జగత్త్రయ సత్త్వసారమున్,
 ధీరము నుద్ధతంబు గలిఁ దిగ్దగఁ జేసెడిబోలె ధారుణిన్,
 గౌరవ మూను వీఁడు గిరికై వడి బాలుఁడ యయున్, మాయురే !
 వీరమొ దర్పమోయిటులు వీఁ డయి యీదెస వచ్చుచున్నదో? ౧౨

• లవు.—అన్నకు జయము.

కుశు.—ఓయి ఆయుష్షుంతుఁడా, ఏటి నీమోటు గుండ్ల పుని?

లవు.—ఆ దేదో ఏపాటిలే. వృష్టి నముమోని, ఆర్మూ, పీరిగుండల వినయ
 మతో వర్తింపుము.

కుశు.—అది యేల?

లవు.—మహారాజు రఘునాథి ఈయన మోటి మనఁబడు నెయ్యి మూని
 యున్నాఁడు. నిన్నుఁ జెంతఁ జూడ మిక్కిలి కోరుచున్నాఁడు.

కుశు.—[సతర్కముగా] ఆయన రామాయణ కథానాటకుఁడూ, బ్రహ్మాండ
 మనకు రక్షకుఁడు.

లవు.—అవును.

కుశు.—ఆ మహాత్ముని పుణ్యదర్శనమును హోగవలసినది గదా. అని, మనమెట్లు
 ఆయనను దీక్షియవలయునో ఎఱుంగకున్నాఁడు.

లవు.—గురువునుంబోలె ఉపచార పూర్వకముగా దీక్షియవలయును.

కుశు.—అహా, అది యెట్లు?

లవు.—అత్యుదారుఁడు సుజనుఁడు సుంద్రకేశుఁడు ఊర్జిష్ఠ పుత్రుఁడు నన్ను
 ప్రియవయస్యుఁడ నని సఖ్యముచేత చేరుచున్నాఁడు. కనుక ఆ సంబంధముచేత ఈ
 రాజర్షి మనకు ధర్మము ప్రకారము నాయన.

కుశు.—అట్లులైన రాజన్యని గుండలనైనను విజయము నిందనీయము గాదు.

లవు.—అన్నా, ఈ మహాపురుషునిం జూడము, పీరి ప్రభువ గాంభీర్యములు
 వీరి వివిధలోకాతీత సుచరితాతిశయములను సూచించుచున్నవి.

కుశు.—[చూచి]

తే. బాపురే! ప్రసాదాత్త మీరూప మేమి!

పావన మహారే! యీ యనుభావ మేమి!

మాయురే! పాత్రమందె రామాయణకవి

భారతీదేవిఁ బ్రకటించె భాసురముగ.

౧౩

[సమీపించి] నాయనా, ప్రాచీత సాంలేపాని కుశుఁడు అభివాదనము నేయ
 చున్నాఁడు.

రాము. — కా రమ్మ, ఆయుష్షంతఁడా,

తే. అమృతపూరిత వారివాహంబు కరణి

నిద్దమును శ్యామలము నగు నీదుమేని

కొఁగిటం బొదువంగ నుత్కంఠ గొంటి

వత్సలత్వంబుచే బరవత్త్వ మొంది.

౧౪

[కొఁగిలించి స్వగతము] ఈ బాలుఁడు ఎవరిపట్టి?

శా. సర్వాంగ సుతనైజ దేహజ గరిష్ఠస్నేహ సారంబో? దృ

క్పర్వాకారముఁ దాల్చి వేర్పడిన వల్లచ్చేతనా ధాతువో?

నిర్వృత్తుండో ప్రహర్ష సంతుభితి హృత్స్నిగ్ధ స్న వౌఘంబుచే?

బర్వించెన్ బలె వీఁడు కొఁగిట సుధాప్రావృత్సవంతిన్ మెయిన్. ౧౫

లఘు. — నాయనా, చండాంశుఁడు నడిమింటికి వచ్చి ఫాలదేశముం గాల్చుచున్నాఁడు. కావున ఇటు ఈ మద్దిక్రింద నాయన ఇంచుకనేపు కూర్చుండుఁగాక.

రాము. — వత్సా, నీ కిష్టమైనట్లు. [అందఱును పరిక్రమించి కూర్చుందురు.

రాము. — [స్వగతము]

ఆ. బళిర! ప్రశ్రయంబుఁ బొటించు వహిలోనె

నడక, నిలక, యాసనంబు మొదలు

భావములు వచించుఁ బరమ సామ్రాజ్యంబుఁ

గుళునికి లవునికి నకుంతితముగ.

౧౬

తే. సహజలక్ష్మీ విలాసముల్ చదురు గొల్పుఁ

బ్రతికల మనోరమంబగు వప్తకమును,

అమలినం బగుమణిని దదంశులవలె,

విరియు నెత్తామరను దేనెబిందులవలె.

౧౭

ఈ బాలురయందు మెండుగా రఘుకుల కుమారుల ఛాయను గాంచుచున్నాఁడు.

తే. యువకపోతంపు మెడఁబోలె నొడలు కప్పు,

మూఁపు లెననెడి నాఁబోతు మూఁపురమును,

సప్రసాద మృగేంద్ర నిశ్చలము దృష్టి,

స్వరము మంగళ మురజమాంసల కలంబు.

౧౮

[నిపుణముగా సరికించి] అహో ఈ యాకాగము నన్నుఁ బోలుట యాత్రమేగా,
 చ. కనబడుచున్న వీశిశుయుగంబున నైపుణిమీఱఁ జూచినఁ
 జనకజఃబోలు చందములు నైతము జానుగ నద్ది యద్దియుఁ;
 కనులకు వెండి కానబడు కై వడి నున్నది వీరిమోములఁ
 ఘనశతపత్రలక్ష్మీకి నికాయ్యము ప్రేయసియాస్య మద్దిరా! ౧౯

ఆ. శుక్తిజాచ్ఛదఁత శోచిర్త నోజ్జమీ

వెదవి ముద్ర యదియె, వీను లవియె;

నేత్రయుగళి రక్తనీలంబ మైనను,

సుభగతాగుణంపు బోక యదియె. ౨౦

ఇదే వాల్మీకి నివసించు నాటకము. ఇటు సేగదా రేచి విడువఁబడినది. శిశువుల
 యాకృతియు నిది. మఱి అస్త్రములు స్వతః స్వకాశములు అనునదిరేమి కలదో, దానిని
 విమర్శించెదను. అప్పుడు చిత్రదర్శనమున నా చీసిన చుట్టఁ బెట్టినట్లు నున్న నెఱవేఱినదా?
 సంప్రదాయము లేక అస్త్రములు కలుగు నని కనఁపెరిమి. ఈసుఖాతిశయమో సందేహ
 ములో తేలిపోవుచున్న నా యాత్మను నన్నించుచున్నది. నేవేర గర్భ భారము గెండుగా
 నెలకొని యుండుటను నేను పలుమాఱు కనియుంటిని [నాబొప్పము]

చ. పరిచితి యశాకొలంది నెఱిఁ బండినప్రేముడి నేకతంబునఁ
 సరళత విశ్వసించియును సాజపునాన జడేక్షలం గనఁ,
 గరమున గర్భముం దడవి కంటిఁ గళఁ గవ లంచు నేన ముఁ,
 సరవిని వెన్న నెన్ని దివసంబులకో ప్రియ తాను గన్గొనెఁ. ౨౧

[ఏడ్చి] మఱి, వీరి నడుగుదునా ఏదేని యుపాయముచేత?

లవు.—నాయనా! ఇదేమి!

తే. భువనమంగళ మైనమీమో మి దేమి

బాష్పవర్షంబుచేతను బాత్ర మయ్యె

తుహిన జాలంబుచేతను దోఁగినట్టి

పుండరీకంబునం గ్రాలు నిండుసిరికి. ౨౨

భుభు.—ఓయి వత్సా,

ఉ. వీయది గాదు దుఃఖము మహీసుత లేమిని రామమూర్తికి?

జేయసి శష్ట యైన నటవీమయమే గద సర్వలోకముగా.

సేయకు దట్టి. దీవిరహ నీరధికిఁ దరి గానరాదు, రా

మాయణకావ్యపుం బతితి వయ్యును నీ విటు ప్రశ్న చేసెదే! ౨౩

రాము.—[స్వగతము] అహో, ఆలాపము తటస్థముగా నున్నది. ఇంక ప్రశ్న వలదు. పాడు డెందమా? ఏల యిట్లు ఆకస్మికముగా చాపలమైతి పరుగులు వాటితివి! లోని దుఃఖమును బయటికి ప్రీదుల్చుకొన్నవాడనై శిశుజనము సైతము కనికరించునట్లయితిని. కానీ యీ భావమును దాగురించెదను. [ప్రకాశము] బాలురారా, రామాయణ మని విందుము, ప్రాచేతస భగవంతుని సరస్వతీనిష్యంద మఁట, సూర్యవంశ ప్రశస్తి యఁట; అందు ఏమేని యిండుక వినం గుతూహలపడుచున్నాను.

కుశు.—ఆ గ్రంథము నంతయు మేము వల్లించితిమి. ఇప్పుడు తటాలున జ్ఞప్తికి వచ్చినవి యీ రెండు పద్యములు బాలచరితంపుఁ గడపటి యధ్యాయములోనివి.

రాము.—వత్సా, పఠింపుము.

కుశు.—

తే. మొదలనే ప్రియ యయ్యె రామునకు సీత

తండ్రి యంగీకరించిన దార యగుట;

అట్టి యాప్రేమ వర్ధిల్ల నామె చేసె

గుణగణముచేత మఱి రూపగుణముచేత. ౨౪

తే. రాముఁడును సీత కాప్రకారంబుగానె

ప్రాణములకన్నఁ బ్రియుఁడుగాఁ బరిధవ్విలై;

మానసము మాత్రమే యెందుఁ దా నెలుంగు

నొండొరుల మీఁదఁ గల ప్రీతియోజనంబు. ౨౫

రాము.—[స్వగతము] ఇది అతి దారుణముగా హృదయ మర్తమును ఉద్ఘాతము చేయుచున్నది! హా దేవి! ఇట్లే గదా అప్పుడు జరిగినది. అహో తుదిలేని విపర్యాస పరంపరచే విప్రలంభాంతములుగా నున్నవి యీ సంసార వృత్తాంతములు !

చ. నిరతిశయంపు నమ్మకపు నిర్భరహర్ష ము దేడ? నా పర

స్పరయతనంబు లేడ? రససంభృత కాతుక్యకృత్తు లేడనో?

హరుసమునందుఁ గుందున హృదైక్య ము దేడ? నటైనను బరి

స్ఫురణము సేయుఁ గాని, యుడివో దిది పాపపుఁ బ్రాణ మక్కటా!

అయ్యో ! కష్టముగా నున్నదే !

క. నాకుఁ బ్రియాగుణ సాహ

స్రైకోస్తీలనముచేత నతివేశలమై

యేకాలము దుస్స్వరమో

యాకాలమె సంస్కరింప నైతిని హా! హా!

౨౭

ఉ. అత్తటి నించుకించుక మృగాక్షీచనుగవ యంకురించి యు

ద్వృత్తత కంగవించు చభివిస్తృతి యించుకఁ జెంది కై పిడెకా;

చిత్తభవుండు ప్రాయమును స్నేహము భావము నండ గాంచి వే

యొత్తులు డెందమందును మెయిన్ మఱి గోలతనంబు మేకొనెక.

కుకు. — ఇది యొకటి మందాకినీ చిత్రకూటు వనః పరిమళగు సీతాదేవింగూర్చి రఘునాథుని పద్యము:—

క. నీకై విన్యస్తముబలె

నీకొఱలేడి తాతిపట్ట మెదురం గనుమా;

యీకేసర మందుపయిన్

వీకునఁ బూబిండుచే బ్రవృత్తంబుబలెక.

౨౮

రాము. — [సలజ్ఞాస్థిత స్నేహకరుణముగా] శిశువునూని మిక్కిలి బేలలు, అందు లోను అరణ్యచరులు మఱియు; హా దేవి! ఆ తాతనూ, ఆ ననియంపు స్వరవిహారాభి ప్రసంగ సాక్షులను స్మరింతువా? కట్టాకట్టా !

మ. మనమం దెంతు శ్రమాంబు శీతలితమున్ మందాకినీ మంద సా

వనపో తాలు లీతాలకాకులిత భాస్వల్ఫాల చంద్రద్యుతిక

వినివృత్తాగ్నిశిఖాంక నైజసుషమా విద్యోతి గండంబు నే

న నలంకార మనోరమ శ్రుతివిభా ప్రాజ్యంబు నీవక్త్రమున్. 30

[స్తంభితునివలె నుండి సకరుణము] అహో ఏమి యిది!

ఉ. ఆకృతి భావనావళి మహద్ధిన్ సృజించి ఘటించె మ్రోల నాఁ

బైకొని యూఱడించుఁ బెడఁబాసియు నాత్మజనం బవారణక;

లోకము పెళ్ళాళ్ళ శాస మగు లోనివికల్పము శాంతిఁ బొందినక,

బాకము నొందుచుండుబలె స్వాంతము వెన్కఁ దుమాగ్ని రాశిలో!

[నేపథ్యమున]

చ. బుడుతల కయ్య మంచు వెఱఁ బొక్కి వసిష్ఠుఁడుఁ బుట్టఁబుట్టువున్
బడి జనకుఁడుఁ బంక్తిరథుపట్టపుదేవు లరుంధతీయుతల్
తడవు గమించి యాశ్రమము దవ్వగుటన్ జర మేనిఁ గ్రుంచుటన్
వడి గొనుచున్ శ్రమార్తులయి వ్రాలుచు వచ్చుచు నున్నవా రదే.

రాము.—ఏమీ! భగవంతులు అరుంధతీ వసిష్ఠులును అమృతము జనకుఁడును
ఇటనే యున్నారా? కట్టా! ఎట్లు పీరిని జూతును! [సకరుణముగా చూచి] అహహా!
నాయన జనకుఁడు కూడ ఇటకే వచ్చినాఁ డని పిదగుచెప్పి తింటిని మందభాగ్యుడను.

ఉ. వియ్యము దొడ్డ దంచుఁ గనుపెట్టి వసిష్ఠముఖుల్ ప్రహృష్టులై
యయ్య లపత్య యశాతక మహంబునఁ గూడినరీతిఁ గాంచియున్
ఇ య్యతిఘోరదుఃఖమున నీదృశుఁ గాంచుచుఁ దాతమిత్రునిన్
ప్రయ్యన వేయిగా! సరియె! రాముని కెయ్యది దుష్కరం బగున్.

[నేపథ్యమున]

కటకటా!

క. అసుభావ మాత్రముగ సరి

యునికి గొనిన రాముఁ దల్లు లుద్దవిడిఁ గనుం

గొని మును కని యెఱిగినజన

కునిబోధన నెఱిగి మూర్ఖుఁ గూలిరి వెలుచన్.

౩౪

రాము.—హా నాయనా జనకుడా! హా తల్లులారా!

క. జనకులకు రఘువులకునుం

బనితం బెది కృతస్న గోత్రమంగళముగ నం

దును నైత మకరుణుఁడఁ బా

పిని నగు నామీఁదఁ గరుణ వృథ సుడి మీకున్.

౩౫

ఇదె పోయి సంభావించెదను.

[అని లేచును.

కుశలవులు.—నాయన ఇటు ఇటు.

[సకరుణముగా పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కుమారప్రత్యభిజ్ఞాన మను

ష ష్టాంకము సమాప్తము.

సప్తమాంకము.

[అంతట లక్ష్మణుడు ప్రవేశించును]

లక్ష్మణుడు.—ఓహోయి! నేడు భగవంతుడు వాల్మీకి బ్రహ్మక్షత్ర పౌర జానపద సమేత మయిన ప్రజలను నుమ్మం గూడఁ దీరిన సకల మైన దేవాసుర తిర్యగురగనాయక సంయుక్తముగా బంగమమును సావగమునును భూతగ్రామమును తన ప్రభావముచేత ఒక్కడ సమకూర్చినాఁడు. నన్ను నున్న గూఁడు బ్రహ్మచరించినారు: “వత్స, లక్ష్మణా, భగవంతుడు వాల్మీకి తనకృతిని అచ్చగలు ఆదఁగా, జూచుటకు మనలను ఆహ్వానము చేసినాఁడు. కావున భగవంతుని తీరమునకు మనోజ్ఞ సాసమున నీవు సమాజ సన్నివేశము కావింపవలసినది.” అని. నేనును మర్యాదార్థము నుప మయిన భూత గ్రామమును తగిన తావులం గూర్చుండఁబట్టెదని. మఱి వీడఁగా:—

తే. అధివసించియుఁ బ్రాజ్యరాజ్యాశ్రమమును
దాపసేంద్రుల కష్టవ్రతమును బూని
వామలూరుజ మానిపై భక్తిచేత
నన్న యిచటికె యరుదెంచుచున్నవాఁడు.

[అంతట రాముడు ప్రవేశించును]

రాముడు.—వత్స, లక్ష్మణా, గంగప్రాశ్ని పలు వచ్చియున్నారా?

లక్ష్మ.—వచ్చియున్నారు.

రాము.—ఈ బాలుర నిగురుగను చంద్ర దేవునితో సమాన మయిన స్థాన మర్యాదను పొందింపవలసినది.

లక్ష్మ.—ప్రభు స్నేహంపుఁ దార్కాణముచేతి లక్ష్మణ కావించితిని. ఇదిగో మఱి రాజాసనము పలుపఁబడి యున్నది. ఆద్యుడూ కూర్చుండఁగాక.

[రాముడు కూర్చుండును.

లక్ష్మ.—ఓహోయి, ఆరంభింపుడు.

సూత్రధారుడు.—[ప్రవేశించి] భగవంతుడు భూతార్థము చెప్పువాడు ప్రాచేతసుడు సజంగమస్థావరమును బగతును ఆర్జునించుచున్నాఁడు:—“మేము అర్జునబగు నేత్రముతోఁ జూచి పాపనంబును కరుణాద్భుత గంభీరముగా నేప్రబంధమును నిబంధించితిమో, దానిని కాగ్య గౌరవముచేత హోచ్చరింపి పరికింపుడు.” అని.

రాము,—ఇట్లు చెప్పుట ర్హనది; ఏమన,—“మహావీరు ధగ ములను సాక్షాత్కరించినవారు. అమృతసారములును పగోరబసములును బియ్యంబు జ్ఞానములు ఎటన భంగ మొందవు. కావున వానియందూ శంక వహింపఁగూడదు.” అని.

[నేపథ్యమున]

హా ఆర్యపుత్రుడా! హా కుమార లక్ష్మణుడా! ఏకాకినిని మందభాగ్యును, దిక్కులేనిదానిని, అడవిలో నొప్పులుపడుచున్న నన్ను ఈ కూశీలు ఘాతుక జంతువులు మెసవం జూచుచున్నవి. ఇదె నేను ఓపలేక భాగీరథిలో నన్ను వైచికోనుచున్నాను.

లక్ష్మ.—[ఆత్మగతము] కట్టా! ఇదేదో మఱియొకటి యైనది!

సూత్ర.—

తే. దేవి వైశ్వంభరేయి సాధ్వీమతల్లి
రాజు విడిపింపఁగా మహారణ్యమందు,
బ్రసవవేదన పెల్లు సంప్రాప్త మగుడు,
వైచికోనెఁ దన్ను గంగాభవానియందు.

౨

[అని నిష్క్రమించును.

రాము.—[సావేగము] హా దేవి! హా దేవి! క్షణము వేపుము.

లక్ష్మ.—ఆర్య, నాటక మిది.

రాము.—హా దేవి! దండకారణ్యవాస ప్రియ సఖి! రామునివలన నీకు ఈ దైవదుర్విపాకము!

లక్ష్మ.—ఆర్యా, సమాశ్వసిల్లుము, ప్రబంధార్థమును అవధరింపుము.

రాము.—ఇదె సన్నద్ధుడను, వజ్రమయుడను.

[అంతట ఒడిలో ఒక్కొక్కదారకు నుంచుకొన్నవారై పృథ్వీభాగీరథులు
పట్టుకొనఁగా సీత ప్రవేశించును.]

రాము.—వత్సా, లక్ష్మణుడా! అడు గిడ దొరకని చివ్వు చీకటిలో పడిపోవుచున్నాను. నన్ను పట్టుకొమ్ము.

పృథ్వీ భాగీరథులు.—

తే. ఊఱడిల్లుము కల్యాణి యూఱడిల్లు,
నీదె పున్నెంబు, వైదేహి నీదె శివము;
నీరిలోపలఁ గంటి వోనీరజాక్షి,
క్రమతేజుల రఘువంశకరులఁ గవల.

3

సీత.—[సమాశ్వసించి] అహా! ఇరువుర దారకులను కంటిని! హా! ఆర్యపుత్రుడా!
[అని మూర్ఛిల్లును.

లక్ష్మ.—[పాదములలోఁ బడి] ఆర్యా, సంతోషము, వర్ధిల్లుచున్నాను, రఘువంశ
మునకు శుభ సంతానము మొలచినది. [చూచి] హా! హా. ఏమి! బాష్పము వెల్లిగొని
ఆర్యుఁడు ఓపలేక మూర్ఛిల్లి నాఁడు. [అని వీచును.

దేవత లిరువురు.—పట్టి, ఊటడిల్లు మూటడిల్లుము

సీత.—[ఊటడిల్లి] భగవతులారా, మీ గవయి?

పృథ్వీ.—ఈమె నీ త్వరకులకేవల భిగ్గెను.

సీత.—భగవతి, నీకు ప్రస్తుతమను.

భాగీ.—చారిత్రమునకు తగిన కల్యాణ సంపదను పొందుము.

లక్ష్మ.—అనుగ్రహింపఁబడితిమి.

భాగీ.—ఈమె సీతల్లి శిష్యురాలు.

సీత.—హా అమ్మా, ఇట్టిదానినిగా నన్ను నీవు పూజితివి!

పృథ్వీ.—రావే పుత్రీ.

[అని ఒండొకరిని గొంగురించుకొని మూర్ఛిల్లుదురు.

లక్ష్మ.—ఆహా! ఆర్యను గంగాపుష్పములు అనుగ్రహించినారు.

రాము.—[చూచి] ఇది కరుణతగముగాఁ గదా గున్నది.

భాగీ.—విశ్వంభరకూడ వ్యథ నొందుచున్నదట; బయిరచినది మోహత్యవాత్స
ల్యము. అట్లు గాదు; చేతనగలవారి కల్ల నిది యొక సరిసార తంతువు, మోహంపు
ముడితోడిది; ఎప్పటికిని త్రెవ్వక మృదయామున నుండునట్టిది. పట్టి నైదేహీ, భూత
ధాత్రి, ఊటడిల్లుఁడు, ఊటడిల్లుఁడు.

పృథ్వీ.—[ఆశ్చర్యిల్లి] సీతను గని యూటడిల్లుట గెట్లు?

తే. రక్కసులయిక్కఁ జిర మున్కి యుక్కటయును,

ద్యాగము సుదుస్సహంబు రెండవది యిదియు—

భాగీ.—

దైవము పచేళిమం బయి దతీయ దాని

ద్వారములు మూయఁ దరమె యేస్త్రాణి కైన?

౪

పృథ్వీ.—భాగీరథి, సరిగా చెప్పితివి, కాని ఇది రామభద్రునిక యుక్తమా?

తే. బాల్యమునఁ దాను బాలుండు వట్టివట్టి

పాణి నాతండు గొనఁడు ప్రమాణముగను,

నన్నుఁ గొనఁడు జనకునిఁ గొనండు వహ్నిఁ

గొనఁ, దనుస్మతిఁ గొనఁడు, సంతతిని గొనండు.

౫

సీత.—హా! ఆర్యపుత్రుని స్వరింపఁ జేసితివి.

పృథ్వీ.—నీ! నీ కార్య పుత్రుఁ డెవఁడు!

సీత.—[సలజ్జాసము] పోనీ, అమ్మ చెప్పినట్లే.

రాము.—అమ్మా! పృథ్వీ, ఇట్టివాఁడ నైతిని.

భాగీ.—భగవతీ, వసుంధరా, తుమింపుము. సంసారమునకు దేహమవుగదా.

మఱి, యెఱుఁగనిదానివలె అల్లునిపై కోపించెదవేమి?

శా. త్తాయం దల్లెను ఘోరదుర్యశము; లంకాద్వీపమం దగ్నిచే
భూయిష్ఠస్తుత మకావిశుద్ధి నెటు నమ్ము మానుషుం డిందులక?

ఈ యుర్విప్రజఁ గొల్చుటే కులధనం బిత్వోకువంశ్యాళి కా,

నీయిక్కట్లనఁ జిక్కి పుత్రకుఁడు తా నిం కేమి నేయుం గటా. ౬

లక్ష్మ.—దేవతలు ఆవ్యాహతమయిన సర్వభూతహృదయజ్ఞానము కలవారు
గదా. అందులోను భాగీరథిమాట చెప్పవలయునా? కావున అమ్మా నీ కిదె నా
నమస్కారము.

రాము.—అమ్మా, నీవు భగీరథ కుటుంబమందలి నీ ప్రసాదమును నెఱవేర్చితివి.

పృథ్వీ.—నిత్యము మీకు ప్రసన్నురాలను. అయినను నా పట్టికిఁ గలిగిన
కోకావేగము వచ్చిన రాకలోనే నాకు దుస్సహ మైనది. ఎఱుఁగనిదానను గాను
రామభద్రునికి సీత యంగుఁ గల స్నేహమును.

ఆ. దైవవశత నతఁడు దయితను విడనాడి

యెరియు చున్నయట్టి యెడదతోడ

బ్రదికి యున్నవాఁడు ప్రజల పుణ్యమునను

సకల జగ దతీత సత్త్వమునను. ౭

రాము.—గురువులు గర్భరూపులయందు కరుణావంతులు సుమా.

సీత.—[ఏడ్చుచు, కృతఁజలియై] అమ్మా నన్ను నీ యంగములందు విలయ
మొందింపుము.

రాము.—మఱి యేమి చెప్ప నున్నది?

భాగీ.—శాంతము, విలయ మొందక వేయియేండ్లు ఉండుము.

పృథ్వీ.—నీ పుత్రులను నీవు చూచుకొనవలయును.

సీత.—అనాథ నైతిని, ఇక పీ రేల ?

రాము.—హృదయమా, వజ్రమవు సుమా.

భాగీ.—ఏమి! సనాథవే నీవు, అనాథ వెట్లు?

సీత.—మందభాగినికి నాకు సనాథత్వ మెక్కడిది?

భాగీ,—

క. లోకైక మంగళంబును
నీకరణిని నిన్ను నీవ యెగ్గింతేలా;
మాకు సయితము పవిత్రత
నీకూటమిచేత హెచ్చె నిరుపమ సాధ్వీ.

లక్ష్మ.—ఆర్యా, వినుము.

రాము.—లోకము వినునుగాక.

[నేపథ్యమున కోలాహలము.]

రాము.—ఇది ఏదో అద్భుతతరము.

సీత.—ఏమి యిది! గొల్లిడుచు అంతరిక్షమెల్ల స్వర్ణలింఛుచున్నది!

పృ. భా.—ఆహా తెలిసినది.

తే. క్రమముగఁ గృతాశ్వ కౌశిక రాము లనుచు
గురుపరంపర వేనికిఁ గుదురుగునియె,
నవియె యావిర్భవించుచున్నవి ముదమునఁ
గైదువులు మొత్తముగ జృంభకములతోడ.

[నేపథ్యమున]

తే వందనము నీకు నోదేవి, వసుధపుత్రి,
గతిసుమీ మాకు నీ పుత్రకద్వయంబు;
అట్లు గాదె రఘూద్వహం దానతిచ్చెఁ
జిత్రదర్శనవేళ నీచిత్త ములర ?

౧౦

సీత.—సంతోషము, ఆ స్త్రదేవతలు స్ఫురించుచున్నారు.

లక్ష్మ.—ఆర్యా, నీవు చెప్పి యుంటివి “తప్పక నీప్రసూతిని ఇవి భజించును”

అని.

పృ. భా.—

క. పరమాస్త్రములారా! జ్ఞో
హరు! మీచేపట్టుచేఁ గృతార్థులము కడున్;
ఇరువుర నిసుఁగులఁ గూడుఁడు
పరిభావన నేసినంత; భద్రము మీకున్.

రాము. —

తే. కుందుడరంగలు విస్తయానందభువుల
కూడలిం బడి సడలి యాకులత నెనసి,
అట్టి దిట్టిది యని పల్కు నలవి గాని
యొక దళావిశేషమును నా కొసఁగె నిపుడు.

౧౨

పృ. భా. — పట్టి సంతోషింపుము. నీపుత్రుల లిప్పుడు రామభద్రతుల్యులై నారు.

సీత. — భగవతులారా, వీరి కిపుడు క్షత్రియోచితకర్త నెవరు చేయుదురు ?

రాము. —

తే. అల పసివర్షి పాలింప నలరునట్టి
రఘువులకుఁ దానె వంశవర్ధన ధురీణ
సీతయును నక్కటక్కటా శిశులకొఱకు
గానకున్నది సంస్కర్తఁ; గనుదు నెట్లు !

౧౩

భాగీ. — పుత్రి, ఆ చింత నీకేల? ఈ నిసుఁగులను పాలు విడిచిన తర్వాత వాళ్ళికి భగవంతునికి అప్పగించెదము. ఆయన వీరికి క్షత్రికృత్యముం గావించును.

తే. అమ్మ సీత, వసిష్ఠుండు నాంగిరసుఁడు
నెట్లొ, ప్రాచేతసుండును నట్లె చూవె,
జనకులయు రఘువులయును సంతతులకుఁ
దాన రెండిటికిని గురూత్తంసుఁ డగును.

౧౪

రాము. — భగవతి చక్కఁగా ఆలోచించినది.

లక్ష్మ. — ఆర్య, నిజముగా విన్నవించెద, ఆయా యుపాయములచేత ఈ శిశువులు కుశలవు లని యూహించెదను. — ఎట్లన —

క. పీరును జనిసిద్ధాస్తులు,
చేరినవా రిరువురును బ్రచేతసుపుత్రుఁ;
నీరూపమె గలవీరులు
బౌరావర్షముల వయసు పరఁగెడువారుఁ.

౧౫

రాము. — ఈ బాలురే వారని నేనును తేలిపోవుచున్న హృదయముతో మోహ మొందుచున్నాను.

పృథ్వి. — రావే పట్టి, పాతాళమును పవిత్రము గావింపుము.

రాము. — హా ప్రియా, లోకాంతరమున కేగితివే !

సీత.—అమ్మా, నన్ను నీయవలయుననులయంగు విలయమొందింపుము. ఇట్టి యీ జీవలోక పరివర్తమును అనుభవింప సమర్థును గాను.

రాము.—ఏ ముత్తరము చెప్పినో?

పృథ్వీ.—స్తన్యమును వీడువలయు నానియోగంబున పుత్రకులను కాచుకొనుము, అవల నీయిచ్చచొప్పునం గావింపుము.

భాగీ.—అది సరి!

[గంగా పృథ్వీ సీతలు నిష్క్రమింతురు,

రాము.—ఏమి నై దేహికి విలయమే సమకూడినది! హా దేవి! దండకారణ్యవాస ప్రియ సఖి! హా చారిత్ర జీవితా! లోకాంతరమునకు తరలితివి! [మూర్ఛిల్లును,

లక్ష్మ.—భగవంతుడా, వాస్తవీ, కావుకానుము. ఇదియూ నీకావ్యార్థము!

[నేపథ్యమున]

వాదిత్రమును తొలగింపుడు. సీతతోయి జంగమసాగర సహోదరులు ప్రాణ ధారులు మర్యామన్యులు, చూడఁదూ వాస్తవీ భగవంతునిదేత శ్రీమద్భాగవతమున పవిత్రాద్భుతమును!

లక్ష్మ.—[చూచి]

తే. మథనమునఁబోలె గాంగ మంభంబు కలఁగె,

బ్రాహ్మ దేవరికం బయ్యె నాకసంబు;

అచ్చెరువు! లేచె నార్య తోయంబునుండి

ద్యోనదీదేవి భూదేవి తోడుగాఁగ.

౧౬

[మరల నేపథ్యమున]

క. లోకార్చ్య, యో యరుంధతి,

మాకుం గూర్పుము పృథివికి మందాకినికి;

నీకగమున నిడితి మిదే

నీతోడలి సీతఁ బుణ్యానిరతన్ సాధ్వీన్.

౧౭

లక్ష్మ.—ఆశ్చర్య మాశ్చర్యము! ఆర్యా చూడుచూడు. [చూచి] కట్టా, ఇంకను ఆర్యుఁడు మూర్ఖుఁడేరలేదు. [అంతట అరుంధతియు సీతయుఁ బ్రవేశింతురు,

అరుంధతి.—

తే. త్వర వహింపుము ! నాపట్టి త్వర వహింపు !

విడుము శాలీనతను సీత, వేగ లెమ్ము.

రమ్ము బ్రతికింపు నాపట్టి రామభద్రు,

బ్రియతమస్పర్శ మైన నీశయముచేత.

౧౮

సీత.—[సంభ్రమంబునఁ దఱిసి రామునిఁ దాఁకుచు] ఆర్యపుత్రుఁడు సమాశ్వాసిల్లును గాక.

రాము.—[సమాశ్వాసిల్లి, సానందము] ఓహో! ఏమి యిది! [చూచిహర్షాద్భుతములతో] అహో సలజ్జ దేవి! అమ్మ అరుంధతి, ఋశ్వశృంగ శాంతా సమేతులు గురువులందఱును!

అరుం.—బాలకా, ఈమె భగీరథ గృహదేవత ప్రసన్నురాలు గంగా భగవతి.

[నేపథ్యమున]

జగత్పతీ రామభద్రుఁడా, చిత్ర దర్శనమందు నన్నుఁగూర్చి నీ పలికిన యా పలుకును స్మరింపుము ఏమనఁగా “అట్టి నీవు అహ్మో కోడలియందు అరుంధతియుం బోలె మేలు తలంచుదానను కమ్ము” అని. అందులకు నేను ఋణము తీర్చుకొంటిని.

అరుం.—ఈమె నీయత్తగారు భగవతి వసుంధర.

[నేపథ్యమున]

మున్ను వత్సను సరిత్యజించునప్పుడు ఆయుష్షుంతుఁడు చెప్పియుండెను—ఏమన “భగవతి వసుంధరా, శ్లాఘ్యును నీ కూతును కాపాడుము జానకిని” అని. ప్రభువయిన బాలుని యా మాటను జరపితిని.

రాము.—ఎట్టిది! మహాపరాధము కావించిన వానిని నన్ను భగవతు లిరువురును కనికరించినారు!

[ప్రణమిల్లును.

అరుం.—ఓహోయి పౌరజానపదులారా, ఈమె యిట్లు జాహ్నవీ వసుంధరా భగవతులచేత స్తుతయై నా చేతియందు అనఁగా అరుంధతిచేతియందు సమర్పితయైనది. పూర్వమే అగ్నిదేవుఁడు పుణ్య ఛారిత్రమును నిర్ణయించిన యీమెను బ్రహ్మాది దేవతలు స్తుతించిరి. అట్టి యీమెను సూర్యవంశపుం గోడలిని దేవయజనసంభవను సీతను రాముఁడు వెండియు గ్రహించుటకు మీర లే మనియెదరు?

లక్ష్మ.—ఇట్లు ఆర్య ఆరంజోతీ తెలివి చెప్పఁగానే ప్రజలును సకలమయిన భూతగ్రామంబును ఆర్యను సీతను నమస్కరించుచున్నారు; లోకపాలురును సప్తరులును విరుల వాసలతో పూజించుచున్నారు.

అరుం.—జగత్పతీ రామభద్రుఁడా!

క. ప్రియను సహధర్మచారిణి

నియోజితను జేయవయ్య నియమంబు బడిక

బయిడి ప్రతికృతికిఁ బుణ్యా

శ్రయముం బ్రకృతిని దురంగ సవనమునందుకొ.

సీత.—[స్వగతము] ఎఱుంగు నార్యపుత్రుడె సీతాదుఃఖమును కడిగివైచుటకు రాము.—భగవతి యాదేశించినట్లు.

లక్ష్మ.—కృతార్థుడ నైతిని.

సీత.—బ్రతికితిని.

లక్ష్మ.—ఆర్యా, నిర్లజ్జుడను లక్ష్మణుడను ప్రణమిల్లుచున్నాను.

సీత.—బా!లుడా, ఇట్టివాడవుగా చిరకాలము జీవింపుము.

అరుం.—భగవంతుడా, వాల్మీకీ, వీరిని కుశలవులను సీతాగర్భ సంభవులను రామభద్ర పుత్రులను తండ్రులతోగూర్చుము. [నిష్క్రమించును.

రామలక్ష్మణులు.—సంతోషము, అట్లే ఇది.

సీత.—[సబాష్పాకూతము] ఏరీ నా పుత్రకులు?

[అంతట వాల్మీకియు కుశలవులును ప్రవేశింతురు.]

వాల్మీకి.—శిశువులారా, కుశలవులారా, ఈయన రఘుసతి, మీ నాయన; ఈయన లక్ష్మణుడె మీ చిన్ననాయన; ఈమె సీతాదేవి మీయమ్మ. ఈయన రాజర్షి జనకుడె మీ మాతామహుడె.

సీత.—[సహర్ష కరుణాద్భుతముగా చూచి] ఏమి నాయనయా!

కుశలవులు.—హా! నాయనా! హా! అమ్మా! హా! మాతామహా!

రాము.—[సహర్షము ఆలింగించి] ఓయి నిసుగులారా, పుణ్యాన దొరకితిరి.

సీత.—రా పట్టి కుశా, రా పట్టి లవా; ఇరువురు నొక్కుమ్మడి నన్ను జన్మాం తరగతను చిరము కౌగిలింపుడు!

కుశలవులు.—[అట్లు చేసి] ధన్యుల మైతిమి.

సీత.—భగవానుడా, ప్రణమిల్లుచున్నాను.

వాల్మీ.—పట్టి, ఇట్టి దానవే చిర ముండుము.

సీత.—అహా! నాయన, కులగురువు ఆర్యాజనము సభర్తృక శాంతాదేవి లక్ష్మణునితోడ సుప్రసన్నులు ఆర్యపుత్రులవారు, కుశ లవులును గూడ కనబడుచున్నారు! ఈ యానందముచేత పరవశ నగుచున్నాను.

[నేపథ్యమున కలకలము]

వాల్మీ.—[లేచి చూచి] లవణుని ఉన్మాదించి మధురానాథుడె వచ్చినాడు.

లక్ష్మ.—కల్యాణములు సానుబంధములు.

రాము.—ఇదంతయు అనుభవించుచునే నమ్మకున్నాను. అటు గాదు, ఇదే అభ్యుదయముల స్వభావము.

వాల్మీకి.—రామభద్రుడా, నీ కింకను ఏమి ప్రియమును గావించును?

రాము.—ఇంతకన్ననుం బ్రియ మొకటి యుండునా? అయిన నిది యగుగాక.

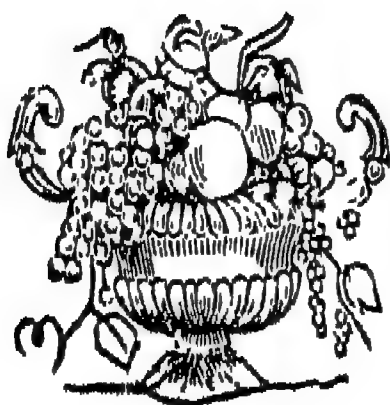
౧. గంగాలత్తులు వోలె నీకథ జగత్కల్యాణ మై కాంత మై,
 త్రుంగంజేసి యఘంబు శ్రేయములసందోహంబుఁ బొందించుతన్;
 రంగత్పిజ్జక వాక్పతుర్ముఖ కవిప్రహ్లాది నీసత్కృతిన్
 రంగంబందు బుధవ్రజం బభినయారాధన్ విభావించుతన్. ౨౦

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.

సమేశనమను సప్తమాంకము సమాప్తము.

ఉత్తరరామ చరిత్ర నాటకము

సమాప్తము.

పద్య సూచిక.

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
అంతటాచే	63	బుద్ధులువెళ్ళి	69
అకటసీత	14	ఎంగుసాదంబు	23
అజితమా	68	ఎక్కడివె	70
అటవంగ	16	ఎక్కడనింట	26
అడవిముగ	42	ఎవరూగన	44
అలిశగుత్	62	ఎవను	16
అత్తగోనించు	82	ఎదిగి, చ	72
అభివసించి	84	ఎదిగినోగ	66
అని, చుత్	50	ఎదిగినవనిక	26
అనుదిన మ	37	ఎవడితెం	77
అనుభవ	83	ఏక పద్యముచే	14
అప్రమత్త చ	10	ఏదొత్తవత్తు	13
అమృతపు	79	ఏమునున	69
అమృతమంచు	43	ఏమది గాచు	81
అమృతీత	89	ఏమగ నను	54
అరదిగ	53	ఏలమనదేవి	2
అరముల	4	ఏసాధుమధ	14
అర్మిలినిగాని	4	జనముక	8
అలతికన్న	62	జుట్టిమూని	62
అలతుల్	7	జుక్కోకోత	9
అలవసిష్ట	89	జుగగును	19
అలవసిష్టండు	1	జీనిసాద	19
అల్లునిమధింబు	4	జీయినోర	40
అవని మమర	47	జీలవాడె	63
అశ్వమిదె	60	జోనిదిమాల్య	11
అసురాధీశు	45	జంటి పండియు	25
అహహయీ	11	జటూలోకులు	5
ఆకృతిభాన	62	జనబిడ	80
ఆతతసగు	65	జనారిడల్	72
ఆదినముల్	9	కలితమద	25

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
కలువదళం	88	తమములయు	65	నృపచముల	76
కాంతతోడి	88	తరులుఫల	89	నెలనువిభా	68
కాననగుచున్న	24	తలకట్టుక	71	నేతివంటక	48
కావవిరాము	59	తిలకింపక	9	నేరనిముగుడా	15
కుందుఁదరఁగ	89	తృష్ణచేసీదు	47	న్యాయ్యమైన	67
కుడికరమ	22	తెలియఁబెందు	81	పరమాస్త్రము	88
కైదువునెత్త	66	తేజుగలాఁడు	76	పరిచితియకా	80
కోర్కులను	69	తేనియతావి	24	పలువివర్త	73
క్రమముగ	88	తొడిమకెడ	80	పల్లవోప	44
క్రిందనీడను	22	తొలుతనెయ్యు	53	పాయకఁజ్ఞోభి	42
క్వణితకింకి	71	త్రగ్భూత	68	పాలిక్రస్సిన	30
గంగాలక్షలు	92	త్వగవహింపు	90	పాటుదల	26
గిరికుంజేభ	62	నీనిమహాశిరం	26	పిన్నతటి	15
గుంజన్నికుంజ	27	దురమువిని	61	పుత్రులకు	8
గూఢహేతువేదా	75	దేవిపాడిడి	41	పూచిపూవని	37
గొండిలులక	37	దేవియీగార	7	పూనికతోడ	41
గోడుగుడుపు	15	దేవివైశ్వంభ	85	పెండ్లి సమయ	12
గోదావరీవారి	27	దైవవశత	87	పాముకల్యాణి	33
ఘోరప్రక్రియ	50	ధరసీబాష్ప	10	ప్రియనుసహ	91
చంద్రకేతుండ	74	నలువకుంబోలె	1	ప్రియుఁడవత్వం	64
చకితసారంగ	40	నవఘోరాభి	58	ప్రోవఁగలోక	74
చరణగతాధ్వ	8	నాకుఁబ్రియా	82	బళిరప్రశ్రయ	79
చెలఁగుఁబ్రి	18	నాయనగారు	7	బాపురే	78
చిరమునకు	26	నిజమువాక్కున	70	బాలయునల్లు	56
చెట్టులును	32	నిన్నమొన్నటి	67	బాల్యమున	86
జనకరఘు	16	నిన్నువిశ్వంభ	4	బుడుతల	83
జనకులకు	83, 6	నిరతిశయం	81	బ్రహ్మహితము	76, 6
జలమునివ్వరి	39	నిర్వృతిస్నేహ	74	భువనమంగళ	80
జన్మపరిపూత	5	నిష్కాజితం	24	భూరమణుండ	53
జ్యోతిరసన	61	నీకైవిన్యస్తము	82	మథనమున	90
జ్యోతియావిర్భ	54	నీవలన	14	మదకలమల్లికా	10
డెందమునలీన	32	నీవలనంబవి	52	మనమందెంతు	82
తనయగల్గె	2	నీవుకృతాంతు	22	మానఘనుల	59
తపముసేయు	21	నీవుచీరిన	63	మానసములోన	49

